

font

■ **LA GELADA DE 1946 A VILA-REAL:
IMPACTE CLIMÀTIC, CRISI
CITRÍCOLA I TRANSFORMACIÓ
SOCIOECONÒMICA DURANT
EL PRIMER FRANQUISME**
Ernest Peset Vargas

■ **LA SEQUERA DELS ANYS
2023-2024 A VILA-REAL**
Pascual Broch Reverter

■ **EL TREBALL DE LES DONES
EN LA INDÚSTRIA CONSERVERA
DE VILA-REAL**
Adoración Céspedes González
Àfrica Bovaira Broch

■ **LA IMMIGRACIÓ OBLIDADA**
Ramon Ferrer Navarro
Vicent Gil Vicent

■ **LA PRESÈNCIA DEL FOLKLORE
EN LA MÚSICA DE BENITO TRAVER**
Borja Muñoz Abad

■ **LA UNIÓ MUSICAL LA LIRA DE
VILA-REAL, PREMI SOCARRAT
MAJOR 2026**
Joan Monterde Garcia

■ **CIUTATS INNOVADORES
I SOSTENIBILITAT URBANA:
EL CAS DE VILA-REAL**
Eduarne Zubiria Ferriols
Teresa Martínez Fernández
Luis Cuni Monserrat

■ **ELS RAVALS HISTÒRICS
DE VILA-REAL**
Joaquín Lizandra Rubio

■ **100 ANYS ENRERE.
VILA-REAL EL 1926**
Santiago Bosquet Miró

■ **VILA-REAL I LA PIROTÈCNIA**
Queta Ródenas Simón

■ **UN ARTISTA SORGIT DEL POBLE:
JOSÉ GUMBAU VIDAL**
Pascual Mezquita Broch

■ **EL BATALLÓ LENIN:
MILICIANs VILA-REALENCs
AL FRONT DE TEROL**
Antoni Pitarch Font
Domingo J. Font Pitarch
Juan Luis Porcar Orihuela

■ **PROLEGÒMENS AL NAIXEMENT
DE VILLA REGALIS**
Mn. Vicent Gimeno i Estornell

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ:

Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY ORIGINAL: Javi Sales

MAQUETACIÓ: Imprenta Sichet, SL

CORRECCIÓ I RECOPIACIÓ D'ARTICLES:

Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca i Mònica Soler Beltrán

IMPRIMEIX: Imprenta Sichet, SL

PATROCINADORS:

Acadèmia Valenciana de la Llengua, Facsa, Fundació Caixa Rural Vila-real i Porcelanosa

Foto de la portada: Vista general de la ciutat de Vila-real des de la cúpula de l'església major arxiprestal Sant Jaume. Arxiu Municipal de Vila-real. Fons fotogràfic

Fotos facilitades pels autors i les autores dels articles, Archivo Histórico: *Boletín Oficial de la Propiedad Industrial* (BOPI), Archivo Histórico Nacional (AHN), Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMC), Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC), Arxiu Ismael Miralles, Arxiu Municipal de Castelló de la Plana, Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr), Arxiu Xavier Ferrer Chust, Aula Militar Bermúdez de Castro (AMBC), Benito Traver García, Biblioteca Digital Hispànica - Biblioteca Nacional d'Espanya, Centre Andalus de la Fotografia, Col·lecció fotogràfica de José Vicent (CJV), Col·lecció fotogràfica de Ricardo Broch (CRB), Evaristo Olcina Jiménez, Fons de Música Tradicional CSIC-IMF, Hemeroteca Municipal de Madrid, Hemeroteca Municipal de València, Joan Rubert Cortés, Manuel Agustí Fonfría, Marc Broch Callergues, Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats, Repositori de la Universitat Jaume I de Castelló, Rosalía Manzanet Renau, Servei Geogràfic de l'Exèrcit, Sindicat Central d'Aigües del Riu Millars, Tomás López García, Vicente Espinosa Moreno

Fotos extretes de les publicacions i webs següents:

Anuario-guía de la provincia de Castellón, Arxiu ABC, *Diario de Castellón*, *El Mercantil Valenciano*, *El Periódico Mediterráneo*, *Levante-EMV*, *Llibre dels fets*, turisme.vila-real.es, www.redinnpulso.es

ISSN: 2171-4983

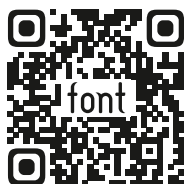
DEPÒSIT LEGAL: CS-165-2010

Maig de 2026

La Regidoria de Normalització Lingüística no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font⁺

Publicació d'investigació
i estudis vila-realencs

www.revistafont.es

ÍNDEX

PRESENTACIÓ DEL REGIDOR

Santi Cortells Rodríguez 7

1. LA GELADA DE 1946 A VILA-REAL: IMPACTE CLIMÀTIC, CRISI CITRÍCOLA I TRANSFORMACIÓ SOCIOECONÒMICA DURANT EL PRIMER FRANQUISME

Ernest Peset Vargas 11

2. LA SEQUERA DELS ANYS 2023-2024 A VILA-REAL

Pascual Broch Reverter 31

3. EL TREBALL DE LES DONES EN LA INDÚSTRIA CONSERVERA DE VILA-REAL

Adoración Céspedes González i Àfrica Bovaira Broch 53

4. LA IMMIGRACIÓ OBLIDADA

Ramon Ferrer Navarro i Vicent Gil Vicent 73

5. LA PRESÈNCIA DEL FOLKLORE EN LA MÚSICA DE BENITO TRAVER

Borja Muñoz Abad 89

6. LA UNIÓ MUSICAL LA LIRA DE VILA-REAL, PREMI SOCARRAT MAJOR 2026

Joan Monterde Garcia 107

7. CIUTATS INNOVADORES I SOSTENIBILITAT URBANA: EL CAS DE VILA-REAL

Eduarne Zubiria Ferriols, Teresa Martínez Fernández i Luis Cuni Monserrat 119

8. ELS RAVALS HISTÒRICS DE VILA-REAL

Joaquín Lizandra Rubio 145

9. 100 ANYS ENRERE. VILA-REAL EL 1926

Santiago Bosquet Miró 181

10. VILA-REAL I LA PIROTÈCNIA

Queta Ródenas Simón 219

11. UN ARTISTA SORGIT DEL POBLE: JOSÉ GUMBAU VIDAL

Pascual Mezquita Broch 229

12. EL BATALLÓ LENIN: MILICIANES VILA-REALENCES AL FRONT DE TEROL

Antoni Pitarch Font, Domingo J. Font Pitarch i Juan Luis Porcar Orihuela 251

13. PROLEGÒMENS AL NAIXEMENT DE VILLA REGALIS

Mn. Vicent Gimeno i Estornell 275

Presentació

Amb la publicació d'aquest número 28 de la revista *Font*, Vila-real reafirma un compromís sostingut en el temps amb la recerca, la difusió del coneixement i la reivindicació del nostre patrimoni històric, lingüístic i cultural. Ens acostem ja a les tres dècades d'edició ininterrompuda d'aquesta publicació municipal, un fet que no és menor i que ens ha d'omplir d'orgull com a ciutat: pocs projectes poden presumir d'una continuïtat tan sòlida i d'una aportació tan rellevant a la construcció de la memòria col·lectiva.

Des de la Regidoria de Normalització Lingüística, *Font* s'ha consolidat com un espai de rigor acadèmic i, al mateix temps, de proximitat, on investigadors i investigadores aporten mirades diverses sobre la realitat de Vila-real. És, en definitiva, un pont entre la recerca i la ciutadania, entre el passat i el present, entre la reflexió i la identitat compartida.

Aquest número torna a ser una mostra excel·lent de la vitalitat investigadora vinculada al nostre entorn. Els treballs que el conformen abracen àmbits diversos però complementaris, i tots aquests contribueixen a enriquir el relat col·lectiu de la nostra ciutat.

Així, trobem l'estudi d'Ernest Peset, «La gelada de 1946 a Vila-real: impacte climàtic, crisi citrícola i transformació socioeconòmica durant el primer franquisme», que ens permet entendre com un episodi climàtic extrem pot marcar profundament l'economia i la societat d'un poble. En paral·lel, Pascual Broch analitza una problemàtica ben actual amb «La sequera dels anys 2023-2024 a Vila-real», establint un diàleg implícit entre passat i present.

La dimensió social i laboral es veu reflectida en el treball d'Adoración Céspedes i Àfrica Bovaira, «El treball de les dones en la indústria conservera de Vila-real», que recupera i reivindica el paper fonamental de les dones en el desenvolupament econòmic local. També en clau social, Ramon Ferrer i Vicent Gil aporten «La immigració oblidada», una mirada necessària sobre realitats sovint invisibilitzades.

La cultura i la música tenen un pes destacat amb l'estudi de Borja Muñoz «La presència del folklore en la música de Benito Traver», així com amb el treball de Joan Monterde, dedicat a «La Unió Musical La Lira de Vila-real, Premi Socarrat Major 2026», que reivindica el valor d'una de les institucions musicals més emblemàtiques de la ciutat.

Des d'una perspectiva més contemporània i econòmica, Edurne Zubiria, Teresa Martínez i Luis Cuni presenten «Ciutats innovadores i sostenibilitat urbana: el cas de Vila-real», una aportació que connecta la recerca amb els reptes actuals del territori.

La mirada històrica continua amb Joaquín Lizandra i «Els ravals històrics de Vila-real»; així com amb Santiago Bosquet, que ens transporta al passat amb «100 anys enrere. Vila-real

el 1926». En aquesta mateixa línia de reconstrucció del nostre imaginari col·lectiu, Queta Ródenas ens acosta a «Vila-real i la pirotècnia», un element essencial de la nostra cultura festiva.

El volum també inclou l'estudi de Pascual Mezquita, «Un artista sorgit del poble: José Gumbau Vidal», que reivindica figures destacades nascudes del teixit popular; així com el treball d'Antoni Pitarch, Domingo J. Font i Juan Luis Porcar, «El Batalló Lenin: milicians vila-realencs al front de Terol», que aporta llum sobre episodis complexos de la nostra història contemporània.

Finalment, Mn. Vicent Gimeno ens ofereix «Prolegòmens al naixement de Villa Regalis», una aportació que ens remet als orígens mateixos de la nostra ciutat i a la seua configuració històrica.

Vull destacar també que, encara que enguany el nombre d'autores continua sent inferior al d'autors, s'ha produït un increment en la presència de signants femenines, un fet que considerem molt positiu i que assenyalava el camí a seguir. La recerca necessita totes les mirades, i per això animem especialment les investigadores a continuar aportant coneixement i enriquint aquesta publicació.

Tots aquests treballs, diversos en temàtica però units per l'estima a Vila-real i pel rigor investigador, configuren un número de gran valor. Per això, vull expressar el meu agraïment sincer a totes les autores i els autors per la seua dedicació, així com a l'equip tècnic que fa possible l'edició d'aquesta revista any rere any.

Font no és només una publicació: és una eina de país, un instrument de dignificació de la llengua i un espai de construcció de coneixement compartit. Continuar apostant-hi és continuar apostant per una ciutat que es pensa, que s'estudia i que es projecta amb orgull cap al futur.

I, precisament, això és el que fan els nostres patrocinadors, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Facsa, Fundació Caixa Rural Vila-real i Porcelanosa, apostar pel treball dels autors i les autores de *Font* i per la tasca de difusió de la Regidoria de Normalització Lingüística a través del seu suport econòmic, que permet que pugueu gaudir d'aquestes pàgines de manera totalment gratuïta.

Finalment, no voldria acabar aquestes paraules sense fer un reconeixement especial a un col·laborador habitual de la revista *Font*, Jacinto Heredia Robres, que enguany ens ha deixat. El seu treball perdurà en aquestes pàgines.

Santi Cortells Rodríguez
Regidor de Normalització Lingüística

El nom és
Vila-real

Ajuntament
de **Vila-real**

LNVRXXXI

La nova Vila-real del s.XXI

Solidària Inclusiva d'Oportunitats Sostenible Innovadora

Junts

Vila-real

avança

Ernest Peset Vargas

1

**LA GELADA DE 1946 A VILA-REAL:
IMPACTE CLIMÀTIC,
CRISI CITRÍCOLA
I TRANSFORMACIÓ
SOCIOECONÒMICA
DURANT EL PRIMER FRANQUISME**

La gelada de 1946 a Vila-real: impacte climàtic, crisi citrícola i transformació socioeconòmica durant el primer franquisme

Resum

La gelada de gener de 1946 constitueix un dels episodis meteorològics extrems més recordats de la història contemporània de la Plana de Castelló. A Vila-real, la nevada persistent dels dies 16 i 17 de gener i les temperatures sota zero dels dies immediatament posteriors van afectar de manera directa un sistema econòmic fortament especialitzat en el cultiu i la manipulació de la taronja. Aquest article té l'objectiu d'analitzar l'episodi des d'una perspectiva històrica, climàtica i socioeconòmica. Els resultats mostren que la gelada no fou només un accident climàtic, sinó un xoc estructural que agreujà una conjuntura marcada per l'autarquia, la postguerra i la vulnerabilitat del monocultiu citrícola. L'impacte immediat es traduí en pèrdues agràries, atur i inseguretat alimentària; a mitjà termini, en demandes d'auxili, moratòries fiscals, obres públiques i estratègies comunitàries de supervivència; i a llarg termini, en una acceleració de la diversificació econòmica local. En aquest procés, la gelada de 1946 —i la de 1954 com a segon gran sotrac— contribuï a la modernització agrària i a l'emergència de la indústria taulellera com a nova base productiva de Vila-real.

1. Introducció

La relació entre clima, agricultura i canvi social es fa especialment visible quan un episodi meteorològic extrem colpeja territoris econòmicament especialitzats. La gelada de 1946 a Vila-real és un cas paradigmàtic d'aquesta interdependència. Allò que, des d'una mirada superficial, podria semblar tan sols una gran nevada excepcional, es convertí en realitat en una crisi agrària, laboral i social de primera magnitud. La combinació de neu abundant, temperatures molt baixes i persistència del fred va afectar no sols la collita pendent, sinó també l'arbrat i les expectatives de recuperació immediata d'una societat que encara vivia immersa en les privacions de la postguerra.

A la Plana de Castelló, i particularment a Vila-real, la taronja s'havia consolidat des de finals del segle XIX com el gran motor d'acumulació econòmica. El dinamisme exportador dels cítrics havia estructurat la propietat, el mercat de treball, el transport i fins i tot

l'imaginari col·lectiu de la comarca. Però aquesta especialització contenia una fragilitat latent: la dependència d'un conreu extraordinàriament sensible als episodis de fred intens. Quan aquesta vulnerabilitat es materialitzà el gener de 1946, els efectes no es van limitar a un mal any agrícola. Es va qüestionar la viabilitat d'un model productiu basat en el monocultiu, i es van activar mecanismes socials i institucionals que, anys després, afavoriren una redefinició econòmica de la ciutat.

L'interès historiogràfic del cas rau en tres dimensions complementàries. En primer lloc, la gelada permet estudiar la incidència d'un esdeveniment climàtic extrem sobre una economia minifundista i exportadora, en un moment en què el règim franquista imposava un marc autàrquic i una forta intervenció estatal. En segon lloc, l'episodi ofereix un laboratori privilegiat per a analitzar la distància entre el relat oficial i l'experiència social. La premsa del règim tendia a descriure la nevada amb tons pintorescos o *disciplinadors*, mentre que les famílies afectades la visqueren com una amenaça directa a la subsistència. En tercer lloc, la gelada de 1946 ajuda a explicar processos de més llarg abast, especialment la diversificació econòmica posterior i el pas gradual d'una ciutat eminentment agrària a una ciutat industrial.

L'objectiu principal d'aquest article és reconstruir i interpretar la gelada de 1946 a Vila-real com un fenomen total, en el qual conflueixen dimensions meteorològiques, econòmiques, polítiques i culturals. Per a fer-ho, el text s'estructura en cinc blocs analítics. En primer lloc, es presenta el marc metodològic i el context històric del primer franquisme. En segon lloc, es reconstrueix l'episodi atmosfèric dels dies 16, 17 i 18 de gener de 1946. En tercer lloc, s'analitzen els impactes sobre l'agricultura, el treball i la vida quotidiana. En quart lloc, s'estudien les respostes polítiques, institucionals i comunitàries. Finalment, es planteja una discussió sobre la relació entre desastre natural, vulnerabilitat social i transformació productiva.

La tesi que vertebrava l'article és que la gelada de fa vuitanta anys, de 1946, actuà com a accelerador d'un canvi històric. No en fou l'única causa, però sí un detonant d'enorme força simbòlica i material. Va revelar els límits del model citrícola sota les condicions de la postguerra i contribuï a crear les condicions socials i mentals perquè, després d'un nou episodi crític el 1954, Vila-real inicià una transició cap a una economia més diversificada.

2. Fonts, metodologia i marc històric

El valor principal del document de partida resideix en la seua combinació de fonts. D'una banda, articula una base bibliogràfica sòlida sobre el primer franquisme, la crisi tarongera i les respostes a les crisis agràries a la Plana. De l'altra, incorpora materials de gran interès

per a una història local del desastre: documentació de l'Arxiu Municipal de Vila-real, retalls de premsa, imatges històriques, mapes meteorològics i testimonis orals.

Des del punt de vista metodològic, l'article adopta una perspectiva interdisciplinària pròpia de la història ambiental i social. Les dades meteorològiques de l'estació de Castelló de la Plana permeten reconstruir la seqüència física de l'episodi, la premsa mostra la manera com el règim gestionà informativament la crisi, les cartes i instàncies municipals permeten seguir la demanda d'ajuda i la materialització de les polítiques públiques i les fonts orals aporten la dimensió experiencial del fenomen. En conjunt, aquesta pluralitat fa possible superar una lectura estrictament climàtica o estrictament política.

Cal assenyalar, tanmateix, algunes limitacions pròpies del material disponible. Les notícies del periòdic *Mediterráneo* són útils per a reconstruir el discurs públic, encara que cal llegir-les críticament per la seua inserció en el sistema de censura i propaganda franquista. Així mateix, la documentació municipal reflecteix sobretot la veu institucional local i les seues demandes davant d'instàncies superiors. Aquestes limitacions, lluny d'invalidar el corpus, en reforcen la necessitat d'una lectura creuada.

El context històric en què es produí la gelada és indispensable per a entendre'n la gravetat. La dècada de 1940 correspon als primers anys del franquisme, una etapa caracteritzada per la repressió política, la centralització administrativa, l'aïllament internacional i l'autarquia econòmica (Tusell, 1997). L'Estat aspirava a controlar l'activitat productiva, els fluxos comercials i els circuits de distribució. En el món agrari, aquest intervencionisme es combinava amb una gran escassetat de recursos, racionament, mercat negre i baixos nivells de consum. En conseqüència, qualsevol alteració climàtica tenia efectes multiplicats, perquè impactava sobre una societat ja colpejada per la pobresa i la fragilitat institucional.

En el cas valencià, la citricultura ocupava una posició ambigua. D'una banda, era una activitat d'enorme importància econòmica i social; de l'altra, el règim la mirava amb recel per la seua orientació exportadora i per la dependència de mercats exteriors, poc compatibles amb la retòrica autàrquica (Abad García, 2020). Aquesta tensió es feia encara més visible a la Plana, on la taronja vertebrava l'ocupació de milers de famílies. Segons la bibliografia, el paisatge agrari es caracteritzava per una estructura minifundista, amb una gran quantitat de propietats de mida reduïda i una elevada dependència dels ingressos anuals de la collita.

La mateixa expansió històrica del taronger havia creat un sistema altament eficient però ecològicament vulnerable. El litoral castellonenc ofería unes condicions tèrmiques ordinàriament favorables per als cítrics, però quedava exposat a irrupcions d'aire fred continental capaces de provocar descensos bruscos de temperatura. A més, la taronja de la Plana es collia més tard que en altres zones productores, la qual cosa allargava

l'exposició del fruit i de l'arbrat a les gelades hivernals. Així, la prosperitat associada al taronger implicava una dependència estructural d'un clima suau que no sempre estava garantit.

El marc mediàtic tampoc no era neutral. Tal com subratlla Pardo Nàcher (2020), la premsa del règim tendia a subordinar la representació dels desastres naturals a una lògica d'ordre, disciplina i propaganda. Les mancances estructurals es reinterpretaben sovint sota el paraigua de la «pertinaz sequía» o es presentaven amb un to esteticista i *desproblematitzador*. Aquesta operació discursiva fou visible també durant la gelada de 1946: l'excepcionalitat visual de la neu serví, almenys en els primers moments, per a suavitzar o desplaçar la discussió sobre l'abast de la catàstrofe econòmica.

Per tant, la gelada no s'inscriu en un buit. Es produeix en una societat postbèl·lica, amb un Estat intervencionista i poc eficient, una economia local fortament dependent de la taronja i una esfera pública sotmesa a censura. Aquesta combinació explica que un episodi de fred intens es convertirà en un agent de crisi generalitzada.

3. Reconstrucció de l'episodi: neu, fred i percepcions socials

La documentació situa l'origen de l'episodi en una irrupció d'aire fred polar continental, descrita com una *siberiana* de llibre. Segons la interpretació dels mapes sinòptics consultats, el procés s'inicià entre el 14 i el 15 de gener de 1946, quan una massa d'aire molt fred i sec començà a penetrar la península. A aquesta entrada freda s'hi afegí una aportació d'humitat de llevant associada a una situació de baixa pressió, fet que afavorí les precipitacions en forma de neu sobre zones on aquest fenomen era poc freqüent. El màxim de la inestabilitat es concentrà els dies 16 i 17, mentre que el 18 persistí el fred intens, ja amb menys precipitació.

Les dades de l'estació meteorològica de Castelló de la Plana permeten objectivar el caràcter extraordinari de la situació. El 16 de gener es registraren 2,2°C de màxima i -2°C de mínima, amb 3 mm de precipitació; el 17 de gener, 4,2°C de màxima i -3,4°C de mínima, amb 24,6 mm, i el 18 de gener, 7,6°C de màxima i -5,4°C de mínima, sense precipitació. A escala comarcal, el document recull també valors extremadament baixos en altres localitats de la Plana, fins a -10°C a Borriana segons la bibliografia emprada. La combinació de neu abundant i gel posterior explica l'efecte destructiu sobre els cítrics: no es tractava només d'un episodi nival, sinó d'un període de fred persistent que cremà collites i afectà l'arbrat. La taula 1 sintetitza la seqüència meteorològica de l'episodi.

Taula 1. Seqüència meteorològica de l'episodi (estació de Castelló de la Plana)

Data	Màxima (°C)	Mínima (°C)	Precipitació (mm)	Interpretació
16 gener de 1946	2,2	-2,0	3,0	Inici de la nevada i descens tèrmic intens
17 gener de 1946	4,2	-3,4	24,6	Jornada central de la nevada, acumulació i interrupció de la mobilitat
18 gener de 1946	7,6	-5,4	0,0	Fi de la precipitació i gelada forta posterior sobre camps i vies

Font: Elaboració pròpia a partir de la documentació i de les dades històriques de l'estació de Castelló de la Plana recollides

La cronologia local mostra amb claredat la transició entre sorpresa i alarma. La vesprada del 16 de gener començà a nevar de manera lleu, i bona part de la població ho visqué inicialment com un fet insòlit. A mesura que avançaven les hores, la intensitat augmentà i molts veïns abandonaren les seues activitats quotidianes per a tornar a casa. L'endemà, 17 de gener, la nevada continuava i la ciutat quedava progressivament immobilitzada. La documentació consultada parla d'acumulacions importants, amb punts on la neu podia arribar al mig metre i, en alguns espais, ser encara més elevada. Allò que per a alguns xiquets era una festa visual es convertia, per a les famílies pageses, en una evidència de ruïna imminent.

Aquesta dualitat és un dels aspectes més valuosos de les fonts orals recollides. Juan G.B., que l'any 1946 era un xiquet, recorda l'episodi des de la dimensió lúdica: tirar-se boles de neu, construir ninots i descobrir un paisatge impropï del clima local. Emilia R.I., a través del relat familiar, subratlla en canvi la inquietud adulta. Els pares, sorpresos per la intensificació de la nevada, abandonaren la faena i tornaren a casa; a mesura que el fenomen persistia, la percepció dominant entre molts adults fou que la neu no portava cap bellesa excepcional, sinó un càstig sobre els horts i sobre l'economia domèstica. La coexistència d'aquestes dues mirades ajuda a entendre la complexitat emocional del desastre.

El problema no se circumscribia al camp. La neu i el gel alteraren la mobilitat, dificultaren el proveïment i generaren una sensació de confinament. Les famílies es quedaven sense llenya o sense menjar i havien d'obrir sendes entre la neu per a arribar a altres cases o buscar productes bàsics. L'experiència quotidiana del fred penetrava dins l'espai domèstic. En un context de pobresa estructural, la interrupció de la circulació i del treball tenia conseqüències immediates. La gelada actuava així com un multiplicador de vulnerabilitats ja existents.

La premsa permet veure fins a quin punt aquesta experiència social fou reinterpretada públicament. Les edicions del *Mediterráneo* dels dies 17, 18 i 19 de gener descriuen la

En aquest sentit, l'episodi és revelador de la gestió política de la informació sota el franquisme. La nevada podia ser presentada com una anècdota meteorològica extraordinària; la ruïna pagesa, en canvi, obligava a afrontar els límits materials de l'autarquia i la incapacitat de l'Estat per a protegir de manera eficaç els sectors més exposats.

Les fotografies conservades reforcen aquesta interpretació. Les figures 1, 2 i 3 mostren algunes de les escenes més representatives de la ciutat coberta de neu: la visió panoràmica de Vila-real, els espais de sociabilitat i els principals eixos de circulació urbana. Aquestes imatges, junt amb les de l'estació de ferrocarril, del Barranquet o del carrer de l'Ecce Homo, mostren un paisatge totalment transformat. Però, al mateix temps, són un arxiu de la interrupció: carrers quasi buits, espais de trànsit convertits en superfícies immòbils, una ciutat agrícola temporalment aturada. La potència visual d'aquestes fotografies explica la persistència de l'episodi en la memòria local.

Figura 1. Vista general de la ciutat de Vila-real des de la cúpula de l'església Major
Font: Arxiu Municipal de Vila-real

Figura 2. Escenes urbanes de la nevada de 1946:
A) el Barranquet amb l'església dels Franciscans al fons; B) estació de ferrocarril de Vila-real
Font: Arxiu Municipal de Vila-real

Figura 3. Espais de circulació colgats per la neu:
A) carrer de l'Ecce Homo; B) passeig de l'Estació, 17 de gener de 1946
Font: Arxiu Municipal de Vila-real

4. Impactes agraris, laborals i socials

Els efectes més greus de la gelada es concentraren en el sector citrícola. En una economia local fortament dependent de la taronja, la destrucció del fruit pendent de recol·lecció i el dany sobre l'arbrat implicaven una crisi en diverses escales temporals. A curt termini, es perdia la campanya. A mitjà termini, disminuïa la capacitat productiva dels horts. A llarg termini, moltes explotacions necessitaven replantació, temps de recuperació i noves inversions. En aquest sentit, la gelada afectà tant els ingressos immediats com la continuïtat mateixa del sistema agrari.

La importància d'aquest fet s'entén millor si es considera l'estructura de la propietat. La Plana tarongera es caracteritzava per un mosaic de propietats relativament menudes i per una forta implicació familiar en el treball del camp i en les activitats complementàries associades a la taronja, com l'emmagatzematge, la manipulació o el transport. Quan la gelada va malmetre el principal cultiu comercial, els efectes es van estendre ràpidament al conjunt de la societat local. No es tractava només de llauradors propietaris: també resultaren afectats jornalers, treballadores de magatzem, carreters, transportistes i negocis vinculats a la cadena citrícola.

Les fonts orals recollides insisteixen en aquesta idea. Per als adults, la neu no era una novetat amable, sinó l'anunci que «ho anava a gelar tot» i que no es podria treballar. La manca de jornals, sumada a l'encariment o escassetat d'aliments, creava un escenari de forta inseguretat material. El mateix Ajuntament, en la correspondència conservada, descriu el risc que els obrers patiren «els horrors de la fam» si no s'actuava amb rapidesa. L'expressió, encara que institucional i retòrica, reflecteix l'abast real de la preocupació local.

Un dels aspectes més interessants del treball és que no limita la descripció a la destrucció, sinó que segueix les estratègies de reacció popular. Segons el testimoni d'Emilia R.I., després de la nevada moltes famílies començaren a sembrar altres productes per a garantir la subsistència i obtenir un mínim d'ingrés: bajoques, garrofes, hortalisses o altres collites de temporada. Juan G.B. recorda igualment la sembra de verdura i blat per a assegurar aliment. Aquest canvi d'orientació no representava encara una transformació estructural de llarg abast, però sí una resposta immediata davant el col·lapse temporal del monocultiu. La diversificació apareix, per tant, primer com a estratègia de supervivència i només després com a projecte econòmic més estable.

La crisi tingué també una dimensió espacial. Les fotografies de la nevada permeten veure com l'impacte afectà no sols l'horta, sinó també espais urbans i periurbans: carrers centrals, passejos, estació de ferrocarril, barris i camins. La interrupció dels fluxos quotidians contribuïa a accentuar la sensació de paràlisi. Alhora, la immobilització física de la ciutat era la metàfora visible d'una immobilització laboral: sense faena al camp i amb dificultats de circulació, l'atur es convertia en un problema generalitzat.

En la memòria local, la gelada de 1946 va quedar associada no només a les imatges de la neu, sinó també a la llarga durada dels seus efectes. L'article recull la idea que la taronja tardà molts anys a recuperar-se completament. Això és coherent amb la lògica agronòmica dels cítrics: quan el fred danya l'arbre, la reposició productiva no és immediata. En una economia sense grans reserves de capital i amb accés limitat al crèdit, els temps ecològics de recuperació esdevenen també temps socials de precarietat.

Aquest caràcter prolongat de la crisi diferencia la gelada d'altres contingències estacionals. No es tracta només d'una campanya dolenta ni d'un temporal puntual. La gelada obri una seqüència de decisions, tensions i reajustaments que s'allarguen en el temps. D'una banda, hi ha una resposta institucional orientada a contenir la conflictivitat social i a sostenir mínimament els propietaris i treballadors. De l'altra, hi ha una resposta comunitària basada en cooperatives, xarxes de proximitat, ajudes informals i adaptacions productives immediates. La interacció entre ambdues és clau per a entendre la resiliència local.

Així mateix, el cas de Vila-real mostra que els desastres naturals no impacten sobre societats homogènies. Les famílies amb alguna propietat, encara que menuda, podien aspirar a beneficis fiscals, moratòries o préstecs; els jornalers, en canvi, depenien sobretot de la continuïtat del treball, dels socors, de l'obra pública o de la caritat. Aquesta desigualtat en l'accés a la protecció feia que la gelada colpejara amb especial duresa aquells sectors que ja ocupaven una posició més vulnerable abans del desastre.

5. Respostes institucionals, comunitàries i econòmiques

La documentació municipal conservada i transcrita en l'article permet seguir amb una precisió notable la reacció de les autoritats locals. Només quatre dies després de la nevada, l'alcalde de Vila-real advertia per escrit de l'agreujament de la crisi de treball i del risc de fam entre la població obrera. Aquest tipus de correspondència mostra que les institucions locals captaren molt ràpidament la dimensió laboral del problema. La gelada no era un simple accident meteorològic, sinó un factor capaç d'interrompre de manera abrupta les faenes dels horts i, amb elles, els salaris de nombroses famílies.

En paral·lel, la premsa del 19 de gener informava d'una reunió al Govern Civil per a tractar els «problemes immediats i futurs» de la producció tarongera. En aquesta es posava l'accent en la necessitat d'ajuda al propietari, en el sosteniment de l'exportació i en la defensa d'un sector que es considerava estratègic per a l'economia provincial. El llenguatge utilitzat reflecteix una prioritat clara: estabilitzar la producció i evitar l'enfonsament del negoci cítricol. Ara bé, tal com suggereix la documentació consultada, entre la rapidesa del diagnòstic i l'efectivitat real de les mesures hi hagué una distància considerable.

Una de les primeres eines mobilitzades fou la moratòria fiscal. Les autoritats provincials i estatals articularen mecanismes per a ajornar el pagament d'impostos i d'algunes

obligacions creditícies dels propietaris tarongers. Tanmateix, aquesta mesura presentava límits evidents. No implicava una condonació real del deute, exigia tràmits administratius i beneficiava sobretot els titulars de terres, no els jornalers ni altres sectors dependents del treball estacional. En altres paraules, la moratòria alleujava parcialment la pressió sobre la propietat, però no resolía la manca immediata de salaris ni la precarietat quotidiana de les famílies sense recursos.

1947

Excmo. Sr.,

DON VICENTE PERIS BACHER, Abogado, Alcalde-Presidente del Ilustrísimo Ayuntamiento de la - Ciudad de Villarreal de los Infantes (Castellón) en nombre y representación de la Corporación Municipal que me honro en presidir, ante V.M. comparece y respetuosamente expone:

Que en este término municipal se padece en la actualidad una gran crisis de trabajo, la que se agudizará y revestirá caracteres sombríos - dentro de algunos meses, al dar completo fin a - las faenas propias de los huertos de naranjos, - hasta el extremo de llegarse a padecer los horrores y torturas del hambre, poniendo al elemento obrero en el mayor aprieto y al borde de la desesperación sino se acude a paliar y remediar la crisis de trabajo que se avecina. Le ahí y en cumplimiento de lo acordado por esta Corporación en su sesión del día 22 del pasado mes,

SUPlico a V.M. que haciéndose cargo de lo razonable del asunto, incluya en el reparto del presupuesto extraordinario para mitigar el paro obrero a esta población con la suma de quinientas mil pesetas, que serán destinadas al arreglo de la antigua travesía de la carretera de Valencia a Barcelona que criza la del Camino Comercial de Viver al Puerto de Burriana, al saneamiento y urbanización de la Vía de Circunvalación (zona H.O.

Un segon instrument foren els socors agrícoles i les ajudes directes. Les fonts destaquen la concessió de quantitats modestes per calamitats i assenyala el paper rellevant de les cooperatives i de les xarxes locals d'assistència. Aquest punt és fonamental. En situacions de desastre, la velocitat de resposta és tan important com la magnitud dels recursos.

Segons els testimonis orals incorporats, les cooperatives i els socors foren dels primers mecanismes a oferir algun alleujament immediat. Aquesta rapidesa contrastava sovint amb la lentitud de l'Administració superior.

El crèdit constituí una tercera via de reacció. A Borriana i altres municipis, s'articularen préstecs per fanecada i línies de finançament condicionades a la propietat o a la capacitat de retorn. A Vila-real, l'Ajuntament sol·licità quantitats importants a diverses entitats financeres locals i provincials per a garantir liquiditat. Això demostra fins a quin punt la crisi exigia mesures extraordinàries. Però també evidencia el seu caràcter selectiu: els préstecs podien ajudar a sostenir explotacions o a guanyar temps, però difícilment compensaven les pèrdues de famílies sense garanties o sense accés directe al sistema financer.

Potser la resposta més visible fou la vinculada a l'obra pública. Davant l'expansió de l'atur, les autoritats locals i provincials consideraren les obres urbanes i de sanejament com una forma d'absorbir mà d'obra i injectar jornals. El paral·lelisme amb solucions de tipus keynesià o *newdealista* és suggestiu, encara que s'ha d'entendre dins de les limitacions materials i polítiques del primer franquisme. A Vila-real, diverses cartes de l'Alcaldia demanen subvencions i autoritzacions per a impulsar claveguerams, reformes urbanes i projectes de circumval·lació, amb l'argument explícit que calia donar faena a la població i evitar que «innombrables llars» es quedaren sense pa.

Taula 2. Principals línies de resposta a la crisi oberta per la gelada

Àmbit	Mesures documentades	Objectiu immediat	Limitacions
Fiscal	Moratories i ajornament d'impostos o venciments lligats a l'activitat citrícola.	Alleujar la pressió sobre els propietaris després de la pèrdua de la collita.	No implicaven condonació del deute i deixaven fora bona part dels jornalers.
Assistencial	Socors agrícoles, cooperatives, repartiments d'ajuda i xarxes de suport local.	Cobrir necessitats bàsiques i contenir l'emergència social immediata.	Quanties modestes i gran dependència de la rapidesa local o de la caritat.
Creditici	Préstecs locals, provincials i bancaris per a aportar liquiditat al sector.	Sostenir explotacions i guanyar temps per a la recuperació.	Accés desigual i exigència de garanties, interessos o responsabilitats de retorn.
Infraestructural	Obres públiques, sanejament, circumval·lacions i reformes urbanes.	Generar jornals i mitigar l'atur obrer mitjançant inversió municipal i provincial.	Tramitació lenta, insuficiència pressupostària i dependència d'autoritzacions superiors.

Font: Síntesi elaborada a partir de la documentació municipal, la bibliografia citada i els testimonis recollits

Els projectes de sanejament de la plaça de la Mare de Déu de Gràcia, del Raval del Carme o de Sant Pasqual, així com altres reformes urbanes documentades, mostren que la infraestructura es concebia alhora com a millora urbana i com a política social d'emergència. Aquest doble ús de l'obra pública és molt revelador: la ciutat començava a respondre al desastre no només ajudant el camp, sinó transformant l'espai urbà i generant ocupació alternativa. La taula 2 resumeix les principals línies de resposta i els seus límits.

A aquestes iniciatives s'hi afegia una capa assistencial i caritativa molt pròpia del primer franquisme. L'Església, les organitzacions catòliques i determinades xarxes de notables participaren en repartiments d'aliments, festivals benèfics o mediacions per a accedir a ajuda. La documentació suggereix que, en alguns casos, aquesta caritat s'entrellaçava amb pràctiques clientelars i amb una lògica paternalista de dependència. Això no resta importància a l'ajuda rebuda, però obliga a situar-la dins el sistema polític i moral de la dictadura.

En conjunt, les respostes institucionals i comunitàries confirmen dues idees. La primera és que hi hagué reacció: el desastre no fou ignorat, i diferents nivells de govern intentaren articular algun tipus d'auxili. La segona és que aquestes mesures arribaren de manera desigual, sovint tardana i amb un abast insuficient respecte de la magnitud del problema. Aquesta combinació d'activació i insuficiència és característica de molts desastres en contextos de vulnerabilitat estructural.

6. De la crisi del monocultiu a la diversificació econòmica

La gelada de 1946 va obrir una esquerda en el model citrícola local, però no el va substituir de manera immediata. Durant anys, Vila-real continuà vinculada a la taronja i a les activitats derivades. Tanmateix, l'episodi deixà una memòria duradora sobre el risc de dependre massa d'un sol conreu. Aquesta memòria es reactivà amb força quan, el 1954, una nova gelada tornà a castigar la comarca. Encara que les fonts orals recollides suggereixen que l'episodi de 1954 fou percebut com a menys espectacular en termes de neu, el seu efecte acumulatiu sobre una economia ja ferida convertí aquell segon sotrac en un punt d'inflexió decisiu.

Des d'un punt de vista agrari, la resposta inclogué una modernització parcial del sector. Aquest article assenyalava la introducció de nous patrons i varietats més resistents al fred i a determinades malalties, així com una major mecanització de les tasques agrícoles. Entre els portaempelts esmentats destaquen els *citranges* Troyer i Carrizo o el *Poncirus trifoliata*, i entre les varietats de fruit, opcions com la navelina, la navelate o la salustiana. No es tractava únicament de recuperar el que s'havia perdut, sinó d'adaptar el sistema productiu a una vulnerabilitat que ja s'havia manifestat dues vegades en menys d'una dècada.

Ara bé, la lliçó històrica més rellevant fou probablement d'ordre econòmic i cultural. Després de 1946, i sobretot després de 1954, una part de la societat vila-realenca començà a considerar que el futur no podia descansar exclusivament sobre l'agricultura. La taronja continuà essent important, però deixà de semblar suficient. Aquesta mutació de mentalitat és una de les aportacions d'aquest article: la gelada no sols cremà arbres, sinó també la confiança absoluta en el monocultiu.

En aquest context, la indústria taulellera apareix com la principal alternativa. L'inici se situa el 1956 com l'any d'inauguració d'Azuvi (Azulejera Villarrealense), presentada com la primera gran fàbrica del nou cicle industrial local. Més enllà del debat sobre antecedents o cronologies empresarials, el valor analític del cas és clar: la ceràmica ofería una base d'ocupació menys dependent de la meteorologia i més estable des del punt de vista salarial. Les fonts orals ho expressen amb contundència: a la fàbrica hi havia sou i seguretat de cobrament, mentre que el camp restava exposat a riscos que la població coneixia ja massa bé.

La industrialització no s'ha d'interpretar, però, com una ruptura absoluta amb el passat agrari. En realitat, durant un temps van conviure magatzems de taronja, cooperatives, petits horts i noves fàbriques. Molts treballadors combinaren la faena industrial amb el manteniment de l'hort familiar. Aquesta economia mixta permeté una transició gradual, en què el sector secundari guanyava pes sense esborrar completament les arrels agràries de la ciutat. La figura 4, dedicada a Azuvi, il·lustra de manera molt clara aquest nou horitzó productiu: d'una banda, la materialitat de la construcció industrial; de l'altra, la seua ràpida implantació en el territori urbà i periurbà.

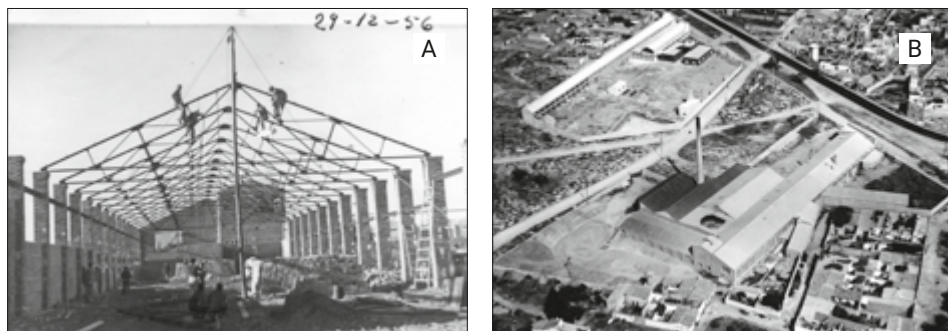

Figura 4. El nou horitzó industrial de Vila-real:
A) construcció de l'estructura de la fàbrica Azuvi; B) vista aèria de la fàbrica
Font: Arxiu Municipal de Vila-real

El desenvolupament industrial tingué, a més, efectes multiplicadors. Juntament amb les fàbriques, es reforçaren els transports, els tallers, la construcció i altres serveis auxiliars. L'espai urbà s'adaptava a noves necessitats productives, mentre que l'obra pública impulsada per a combatre l'atur contribuïa també a modernitzar la ciutat. Així, la resposta al desastre i la transformació econòmica no foren processos separats, sinó dimensions d'un mateix moviment històric.

Des d'una perspectiva més ampla, la trajectòria de Vila-real encaixa amb un patró conegut en la història econòmica: els desastres no creen necessàriament de nou les alternatives, però poden accelerar-ne l'adopció. La indústria taulellera no sorgí únicament per la gelada, ja que hi intervingueren capital local, iniciativa empresarial, coneixement tècnic i oportunitats de mercat. Però la crisi agrària repetida reduí l'atractiu relatiu del monocultiu i augmentà la predisposició social a invertir, treballar o arriscar en altres sectors.

7. Discussió

L'anàlisi de la gelada de 1946 a Vila-real permet formular algunes conclusions interpretatives de caràcter general. La primera és que els desastres naturals no poden entendre's al marge de les estructures socials sobre les quals impacten. El fred intens i la neu foren els desencadenants físics de la crisi, però l'abast del desastre depengué de l'especialització citrícola, de la debilitat de la postguerra, de la desigualtat en l'accés a l'ajuda i de les limitacions d'un Estat autoritari i autàrquic.

La segona és que la vulnerabilitat era alhora ecològica i institucional. Ecològica, perquè el sistema agrari local depenia d'un conreu molt sensible a les gelades. Institucional, perquè els mecanismes d'assegurament, protecció social i resposta ràpida eren insuficients o selectius. Aquesta doble vulnerabilitat explica per què l'episodi va deixar una empremta tan profunda, més enllà de la seua durada estrictament meteorològica.

La tercera conclusió és que la memòria del desastre forma part de la seua història. Els testimonis orals, les fotografies i la documentació municipal no sols informen sobre el que va passar; també mostren com la comunitat va recordar, narrar i dotar de sentit aquell esdeveniment. En aquest sentit, la gelada de 1946 és també un lloc de memòria local. El seu record ha perdurat perquè condensà por, pèrdua, sorpresa i adaptació.

Finalment, el cas de Vila-real obliga a matisar les explicacions lineals sobre el desenvolupament industrial. La indústria taulellera no substituï mecànicament la taronja, ni la gelada per si sola no explica el naixement del nou model. El que sí es pot afirmar és que l'experiència de 1946 —reforçada per la de 1954— contribuï a deslegitimar la dependència exclusiva del camp i a legitimar socialment la recerca d'alternatives productives. En aquest sentit, la catàstrofe actuà com a factor d'acceleració històrica.

8. Conclusions

La gelada de 1946 fou, a Vila-real, molt més que una anomalia meteorològica. Va representar un xoc socioambiental d'alta intensitat en una societat que vivia de la taronja i que, a més, es trobava condicionada per l'autarquia i les privacions del primer franquisme. Les dades climàtiques, les fonts orals, la premsa i la documentació municipal coincideixen a mostrar un episodi de neu i fred persistent amb conseqüències devastadores sobre la collita, l'arbrat i el mercat de treball.

Des del punt de vista històric, l'interés principal del cas resideix en la manera com connecta diferents processos. L'atmosfera extrema alterà el paisatge urbà i rural; la destrucció del conreu provocà atur i inseguretat; la crisi activà respostes polítiques, cooperatives i assistencials; i, a més llarg termini, contribuï a impulsar estratègies de diversificació productiva. La relació entre desastre i canvi no fou automàtica, però sí molt intensa.

L'article ha mostrat que la gelada de 1946 funcionà com un revelador. Va fer visibles els límits del monocultiu citrícola, la fragilitat de l'economia familiar, la insuficiència de les ajudes públiques i la necessitat d'explorar nous camins. Quan la gelada de 1954 tornà a colpejar la ciutat, aquesta lliçó ja existia, i el pas cap a la modernització agrària i cap a la indústria taulellera es consolidà amb més decisió.

Per això, estudiar la gelada de 1946 no és només recuperar una postal blanca i extraordinària de la història local. És entendre com un episodi climàtic extrem pot reordenar expectatives, accelerar transformacions i deixar una empremta duradora en la memòria col·lectiva i en l'estructura econòmica d'una ciutat.

Finalment, vull donar les gràcies d'aquest treball d'investigació a l'alumnat de l'IES Miralcamp: Vanesa, Alma, Maryem, Antonio José, Manal, Stefan, Delfina, Silvia, Marc, Lucas i Neleta. Sense elles i ells no haguera sigut possible aquest article.

Bibliografia

- ABAD GARCÍA, V. «Taronges i autarquia: la política econòmica del primer franquisme (1939-1959)». A: PARDO NÀCHER, C; GINÉS SÁNCHEZ, A. (coord.). *La gelada de 1946: adversitat climàtica, crisi tarongera i primer franquisme*. Editorial Universitat Jaume I, 2020.
- GARCÍA MARTÍ, J. «La transformación de la agricultura valenciana en el siglo xx: el papel de la citricultura». *Estudios Geográficos*, 1990.
- GIMÉNEZ JULIÀ, J. L. «La resposta de les autoritats a les crisis agràries a la Plana: els casos de 1908, 1917 i 1946». A: PARDO NÀCHER, C; GINÉS SÁNCHEZ, A. (coord.). *La gelada de 1946: adversitat climàtica, crisi tarongera i primer franquisme*. Editorial Universitat Jaume I, 2020.
- PARDO NÀCHER, C. «Desastres naturals i propaganda franquista: el cas de la Plana de Castelló als anys quaranta». A: PARDO NÀCHER, C; GINÉS SÁNCHEZ, A. (coord.). *La gelada de 1946: adversitat climàtica, crisi tarongera i primer franquisme*. Editorial Universitat Jaume I, 2020.
- PERIS MUIÑOS, M. «La gelada de 1946 a través de les fonts orals». A: PARDO NÀCHER, C; GINÉS SÁNCHEZ, A. (coord.). *La gelada de 1946: adversitat climàtica, crisi tarongera i primer franquisme*. Editorial Universitat Jaume I, 2020.
- TUSELL GÓMEZ, J. *Historia de España en el siglo xx. Dictadura, democracia y desarrollo*. Madrid: Taurus, 1997.

Referències documentals

Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr):

- Escrit de l'alcalde al ministre de Treball sobre la inclusió d'obres en la ciutat en el pressupost extraordinari per a mitigar l'atur obrer, 1949, signatura 97.
- Projecte de clavegueram a la plaça de la Virgen de Gracia de l'època, actualment carrer de Bayarri, 1955, signatura 144.
- Instàncies i salutacions de l'alcalde en les quals sol·licita ajuda per a pal·liar l'atur agrícola per motius de la gelada, 1956a, signatura 127.
- Instància de l'alcalde al governador civil en la qual sol·licita subvenció econòmica per a pal·liar l'atur agrícola com a conseqüència de la gelada, 1956b, signatura 163.

— Expedient per a declarar la urgència de realització de les obres de clavegueram per a pal·liar l'atur que va causar la gelada, 1956c, signatura 167.

Mediterráneo (17 de gener de 1946)

Mediterráneo (18 de gener de 1946)

Mediterráneo (19 de gener de 1946)

2

Pascual Broch Reverter

LA SEQUERA DELS ANYS **2023-2024 A VILA-REAL**

La sequera dels anys 2023-2024 a Vila-real

Impacte hidrològic i agrari sobre el regadiu citrícola (sistema Millars - la Plana)

Al meu país la pluja no sap ploure
 O plou poc o plou massa
 Si plou poc és la sequera
 Si plou massa és la catàstrofe
 Qui portarà la pluja a escola?
 Qui li dirà com s'ha de ploure?
 Al meu país la pluja no sap ploure.

Raimon

A Vila-real, la climatologia no es percep com una realitat llunyana o abstracta, sinó com una presència constant que condiona el treball, el paisatge i la vida de moltes famílies. La tradició agrícola del municipi, lligada de manera especial al cultiu dels cítrics, ha generat una cultura local en la qual el temps atmosfèric ocupa un lloc central. La pluja esperada, els períodes secs, les altes temperatures o l'arribada d'episodis extrems formen part d'una memòria compartida que ha acompanyat durant dècades llauradors, regants i veïns.

La sequera de 2023-2024 ha reactivat amb especial intensitat aquesta consciència climàtica. En un territori on l'aigua constitueix un element essencial per a mantenir la productivitat agrària, la falta prolongada de precipitacions s'ha traduït en inquietud, en costos d'explotació majors i en una creixent sensació de vulnerabilitat davant d'un clima cada volta més exigent. La citricultura, un dels pilars històrics de Vila-real, ha tornat a mostrar fins a quin punt depèn de l'equilibri hídric i d'una gestió eficient dels recursos disponibles. Aquest treball aborda precisament aquesta realitat: com un episodi de sequera recent ha afectat no sols la producció i l'economia local, sinó també la percepció que la població té del seu entorn, de la seua activitat agrícola i de la seua manera d'habitar un territori profundament arrelat al clima mediterrani.

1. Principals sequeres del sistema Millars - la Plana de Castelló

PERÍODE	TIPUS	QUÈ EN SABEM	AFECCIÓ AL RIU MILLARS	FONT PRINCIPAL
Del 1941/42 al 1944/45	Sequera d'aportacions	El PES ¹ , protocol de la CHX ² , identifica un cicle sec d'aportacions que en Millars - la Plana arranca ja el 1940/41.	Primer gran cicle sec documentat per la CHX en la sèrie moderna	Confederació Hidrogràfica del Xúquer
Del 1952/53 al 1956/57	Sequera meteorològica i hidrològica	La CHX la considera una de les grans sequeres històriques, va afectar quasi tota la demarcació. En el sistema Millars - la Plana de Castelló va tenir una duració de 3 anys dins d'aquest cicle.	Afecció clara al sistema Millars - la Plana	Confederació Hidrogràfica del Xúquer
Del 1982/83 al 1985/86	Sequera històrica rellevant	El PES 2023/2025 la destaca com un del episodis més rellevants analitzats amb detall per a la demarcació.	Molt rellevant per al marc de referència hidrològic de la conca	Confederació Hidrogràfica del Xúquer
Del 1991/92 al 1995/96	Sequera molt severa	La CHX la identifica com a episodi clau en la demarcació que obliga a severes restriccions al regadiu. A més a més, el cicle sec d'aportacions es va prolongar en diversos sistemes fins al 2000/01.	Referència fonamental per a la gestió posterior de sequeres	Confederació Hidrogràfica del Xúquer
Del 1997/98 al 2001/02	Sequera / ratxa seca encadenada	El document resum del PES 2023 la distingeix com un episodi específic dins de la seqüència seca de fi de segle.	Va afectar el context general del Millars, encara que amb menor reducció mitjana d'embassament que el 1991-96.	Confederació Hidrogràfica del Xúquer
Del 2004/05 al 2007/08	Sequera amb greus problemes d'escassetat	La CHX la situa entre els grans episodis recents: «la demarcació... es va veure novament afectada per un episodi de sequera i greus problemes de escassetat».	Rellevant per a la modernització i mesures de gestió	Confederació Hidrogràfica del Xúquer
Del 2014 al 2019	Sequera recent	La CHX va elaborar un informe postsequera específic. Per al sistema Millars - la Plana de Castelló, l'informe conclou que hi va haver sequera meteorològica, però a efectes de gestió el sistema va ser relativament resilient; l'IEE ³ sols va creuar lleument el llindar d'alerta alguns mesos de 2014 i no va arribar a valors històrics d'alerta/emergència per embassament.	Afectació moderada respecte a altres sistemes de la demarcació	Confederació Hidrogràfica del Xúquer
Del 2023 al 2024	Sequera extraordinària recent	La CHX va declarar el 26 de març de 2024 la situació excepcional per sequera extraordinària en tota la demarcació; l'any hidrològic 2023-24 era llavors el més sec dels darrers 33 anys. En maig de 2024 es va acordar, per al sistema Millars - la Plana, una restricció del 10 % al reg. En octubre del 2024, el sistema Millars - la Plana seguia en alerta per sequera.	És la sequera més important i visible operativament dels darrers anys a Castelló	Confederació Hidrogràfica del Xúquer + premsa local i provincial

¹ Pla especial de sequera.

² Confederació Hidrogràfica del Xúquer.

³ Índex d'estat ecològic.

2. Resum

El període 2023-2024 ha estat un episodi de sequera d'alta rellevància a la demarcació del Xúquer, amb incidència directa sobre el sistema Millars - la Plana de Castelló i, per extensió, sobre el regadiu de Vila-real. En un territori profundament modelat

per a la citricultura, la sequera no es viu només com una anomalia meteorològica, es tradueix en decisions de dotació, costos energètics, planificació de reg i risc productiu.

Portada d'El Periódico Mediterráneo del 24/07/2024

Aquest treball vol proporcionar un marc professional de meteorologia i climatologia per a caracteritzar la sequera dels anys 2023-2024 a Vila-real (Castelló), que integra (i) sequera meteorològica (dèficit de precipitació), (ii) sequera agrícola/ecològica (balanç hídric i demanda evaporativa) i (iii) sequera hidrològica i escassetat (indicador i mesures de gestió). S'inclouen materials i mètodes, criteris de control de qualitat de dades i plantilles de dades per a extraure sèries locals (Comunitat de Regants, AVAMET⁴) i comparar-les amb productes oficials (AEMET⁵, Confederació Hidrogràfica del Xúquer, MITECO⁶). En definitiva, el que volem que arribe al lector d'aquesta revista és un article que sintetitza el context territorial, les fonts de dades i una lectura integrada (meteorologia - demanda evaporativa - gestió de recursos) per a descriure l'episodi 2023-2024 i els seus afectes sobre la producció citrícola i la percepció social del risc hídric a Vila-real.

3. Introducció i àrea d'estudi

El territori valencià és un dels sectors amb major variabilitat interanual de la precipitació de la península Ibèrica, amb un coeficient de variació entre el 40-50 % en bona part de les comarques valencianes i del 20-30 % en les zones més occidentals de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer (Couchoud, 2003)⁷. En el clima mediterrani la gènesi de la sequera s'associa a la persistència del bloqueig anticiclònic de gran escala, que implica pluges inferiors a les mitjanes i sol generar pèrdues econòmiques considerables. Per la seua part, l'Organització Meteorològica Mundial ha definit la sequera com la «seqüència atmosfèrica caracteritzada pel desenvolupament de precipitacions inferiors d'un 60 % a les normals durant més de dos

⁴ Associació Valenciana de Meteorologia.

⁵ Associació Espanyola de Meteorologia.

⁶ Ministeri de Transició Ecològica.

⁷ Reflexions realitzades a partir d'unes paraules de Couchoud en una xarrada de l'any 2003.

anys consecutius» (Olcina, 2006). Encara que una definició més precisa exigeix un tractament analític de les sequeres des del punt de vista pluviomètric i hidrològic (Pita, 1995 i 2001). A mesura que s'intensifica una sequera, augmenta la duració i extensió i passa gradualment de sequera meteorològica a sequera hidrològica i de sequera agrícola a restriccions en els proveïments urbans. En casos extrems, pot provocar una situació d'emergència.

En les serres de Castelló, hi ha una distribució més equilibrada entre pluges convectives, frontals i llevants, el que vol dir que han de fallar els diferents mecanismes de precipitació perquè hi haja una sequera important (José Miguel Ruiz Pérez, 2012).

Estació meteorològica de les Solades
del Sindicat de Regs de Vila-real

Vila-real se situa a la Plana Baixa (província de Castelló), en un entorn de clima mediterrani amb marcada variabilitat interanual de la precipitació i elevada contribució d'episodis convectius on el clima governa el calendari agrícola i condiona el paisatge productiu. El municipi i el seu terme han mantingut una relació estreta amb el regadiu, les infraestructures hidràuliques i el coneixement pràctic del temps: la pluja, la calor i la irregularitat interanual formen part del llenguatge quotidià de la gent vinculada a l'horta i als tarongers.

La sequera de 2023-2024 s'emmarca en un patró recent d'augment de la variabilitat: períodes secs més persistents i episodis de pluja concentrada en pocs dies. Aquesta combinació és especialment

crítica per a la citricultura, perquè incrementa la demanda d'aigua (evapotranspiració) i redueix l'eficiència real de les precipitacions quan es produeixen de forma torrencial.

4. Objectius

- Caracteritzar l'episodi de sequera dels anys 2023-2024 a Vila-real i el seu entorn, i diferenciar entre sequera meteorològica, hidrològica i d'escassetat.
- Relacionar les condicions climàtiques (pluja i temperatura) amb el maneig del reg i el risc sobre el cultiu cítricol.
- Ordenar la cronologia de gestió i mesures aplicades al sistema Millars - la Plana, i traduir-la a implicacions pràctiques per al territori.

5. Dades i fonts

Per a garantir traçabilitat, s’han prioritzat fonts oficials i s’han utilitzat referències de premsa provincial i local com a suport contextual. La taula següent resumeix les fonts principals per al cas de Vila-real.

FONT	TIPUS	ESCALA	VARIABLES	ÚS EN L'ANÀLISI
AEMET (informes i climatologia 1991-2020)	Oficial	Regional / estació. Estació meteorològica d'Almassora	Precipitació, temperatura, caracterització climàtica	Context regional, anomalies i coherència temporal. Estació meteorològica d'Almassora
AEMET OpenData / estacions properes	Oficial	Local (punt). Estació meteorològica del Col·legi Santa Maria de Vila-real	Sèries diàries i mensuals	Càlcul d'índexs i comparació amb xarxes locals. Estació meteorològica del Col·legi Santa Maria
CHX (Pla especial de sequera i informes)	Oficial	Nacional / demarcació	Indicadors de sequera i escassetesa, mesures	Vincular dèficit meteorològic amb escassetesa i restriccions
MITECO (Observatori Nacional de la Sequera)	Oficial	Nacional / demarcació	Informes de situació i indicadors	Marc comparatiu i traçabilitat institucional
Comunitat de Regants de Vila-real (pluviometria per capçals: les Solades, Carinyena i Cap de Terme)	Operativa (xarxa pròpia)	Local (tres punts / capçals de reg). Estacions meteorològiques de les Solades, Carinyena i Cap de Terme	Precipitació diària i mensual (l/m²) per capçal: suport a programació de regs	Quantificació local fina per a l'agricultura: permet analitzar gradients intramunicipals i relacionar dèficits amb decisions de reg. Complementar amb metadades (ubicació, manteniment, canvis d'instrumental)
AVAMET (estacions associatives)	Associativa	Local (punt). Estació meteorològica de la plaça Dos de Maig de Vila-real	Precipitacions i altres variables (segons estació)	Complement local; requereix control de qualitat i metadades. Estació meteorològica de la plaça Dos de Maig

6. Material i mètodes

6.1. Marc temporal

Es proposen tres finestres temporals, coherents amb la documentació oficial:
— Any natural 2023 i 2024 (gener-desembre): per a contextualitzar el dèficit anual.

— Hivern 2023-2024 (desembre de 2023 - febrer de 2024): per a capturar l'episodi compost (sec i molt càlid).

— Any hidrològic 2023-2024 (1 d'octubre de 2023 - 30 de setembre de 2024): per a avaluar persistència i connexió amb escassetesa.

6.2. Selecció d'estacions i control de qualitat

1. Metadades: coordenades, altitud, tipus de sensors i període de operacions.
2. Completesa: percentatge de dies/mesos disponibles, documentar buits i mètode d'imputació (si s'hi aplica).
3. Control de rangs: detectar valors físicament inversemblants (com ara precipitació negativa, pics no corroborats per estacions veïnes, etc.).
4. Consistència espacial: comparació amb estacions properes (AEMET/AVAMET) i amb la pluviometria per sectors de la Comunitat de Regants de Vila-real.
5. Homogeneïtat: si hi ha canvis d'emplaçament/sensor, considerar proves d'homogeneïtat (p. ex. SNHT⁸) o, almenys, documentar discontinuïtats.

6.3. Indicadors

Per a la part meteorològica s'empren totals mensuals/anuals i, quan es pot, índexs de sequera (p. ex. SPI⁹/SPEI) per a diferents finestres temporals. Per a la part d'escassetesa s'utilitzen els estats oficials del sistema (normalitat, prealerta, alerta, emergència) i les mesures associades.

6.4. Lectura agronòmica

S'interpreta l'efecte de la temperatura i la persistència del dèficit hídric sobre la demanda evaporativa i el risc d'estrés hídric en cítrics, amb especial atenció a costos i planificació del reg.

7. Resultats

S'adopta un enfocament multicomponent:

7.1. Sequera meteorològica

La sequera meteorològica és el dèficit de precipitació respecte a la climatologia (2015-2025) i la seua persistència.

El bienni 2023-2024 mostra una reducció de la pluja efectiva en períodes clau i una major irregularitat del repartiment. En context mediterrani, la concentració de precipitacions

⁸ Standard Normal Homogeneity Test.

⁹ Índex de precipitacions estàndard (SPI o IPE).

en pocs episodis intensos tendeix a generar escorrentia i una menor aportació útil al sòl agrícola, especialment en sòls compactats o amb pendent.

En paral·lel, la temperatura elevada incrementa l'evapotranspiració potencial. Per tant, a igual pluja anual, la pressió hídrica sobre el cultiu pot ser superior.

Las cantidades se muestran en l/m2

2023													
SECTOR	ENERO	FEBRERO	MARZO	ABRIL	MAYO	JUNIO	JULIO	AGOSTO	SEPTIEMBRE	OCTUBRE	NOVIEMBRE	DICIEMBRE	ANUAL
Solaes	0.3	37.3	0.6	3.7	130.5	26.3	6.2	24.7	155.9	4.4	0.9	4.8	395.6
Carriena	1	33.6	0.2	1.8	149.2	34.2	1.8	44.4	169	5.2	1.2	5	446.6
Cap de Terme	1.2	36.6	0.6	7	143.4	26.2	5.6	44	191	3.8	1.2	5.2	465.8

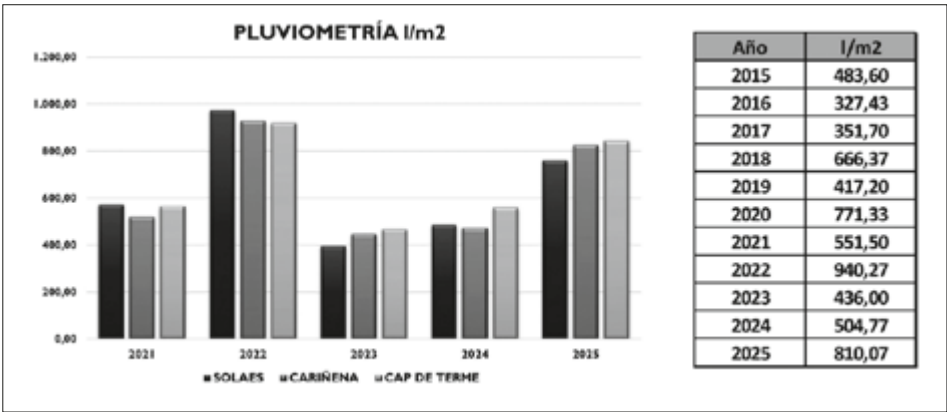
Captura de pantalla de la pluviometria mensual en estacions meteorològiques de la Comunitat de Regants de Vila-real i de les Alqueries el 2023

Las cantidades se muestran en l/m2

2024													
SECTOR	ENERO	FEBRERO	MARZO	ABRIL	MAYO	JUNIO	JULIO	AGOSTO	SEPTIEMBRE	OCTUBRE	NOVIEMBRE	DICIEMBRE	ANUAL
Solaes	24.3	1	31	9.4	6.8	37.6	20.8	28.2	118.8	137.8	64.4	4.8	484.9
Carriena	19.6	3.8	36.4	6.4	12.6	48	28	10.8	87.6	162.2	48.8	6.2	470.4
Cap de Terme	15.4	5.2	36.8	6.2	8.8	40	57.8	11.8	132.6	159.2	78.8	6.4	559

Captura de pantalla de la pluviometria mensual d'estacions meteorològiques de la Comunitat de Regants de Vila-real i de les Alqueries el 2024

Amb les dades de 2023 i 2024 de les tres estacions meteorològiques de la Comunitat de Regants de Vila-real i de les Alqueries podem traure el dèficit hídric respecte als anys anteriors i, després, comparar-lo amb els valors climatològics normals (1981-2010) de l'estació de referència d'AEMET més propera d'Almassora.

Pluviometria en les estacions del Sindicat de Regs de Vila-real (2015-2025)

Any	l/m² de mitjana dels tres capçals	Posició sèrie 2015-25
2016	327,43	1
2017	351,70	2
2019	417,20	3
2023	436,00	4
2015	483,60	5
2024	504,77	6
2021	551,50	7
2018	666,37	8
2020	771,33	9
2025	810,07	10
2022	940,27	11

De la sèrie històrica de precipitacions anuals de la mitjana dels tres capçals de la Comunitat de Regants de Vila-real, els anys 2023 (4a posició) i 2024 (6a posició) no estarien ni en el pòdium dels menys plujosos de la sèrie 2015-2025.

Per a poder saber quina reducció de precipitacions vam tenir els anys 2023-2024, hem d'anar a comparar-les amb els registres de valors climatològics normals (1981-2010) de l'estació de referència a la Plana Baixa d'AEMET, que és la d'Almassora.

l/m²	GEN.	FEBR.	MARÇ	ABR.	MAIG	JUNY	JUL.	AG.	SET.	OCT.	NOV.	DES.	TOTAL
VALORS NORMALS ALMASSORA	36	31	31	42	44	19	9	24	71	70	49	42	467
PLUJA 2023	0,8	35,8	0,5	4,2	141,0	28,9	4,5	37,7	172,0	4,5	1,1	5,0	436,0
% REDUCCIÓ PLUJA 2023	-97,8	15,5	-98,4	-90,0	220,5	52,1	-50,0	57,1	142,3	-93,6	-97,8	-88,1	-6,6
PLUJA 2024	19,8	3,3	34,7	7,3	9,4	41,9	35,5	16,9	113,0	153,1	64	5,8	504,8
% REDUCCIÓ PLUJA 2024	-45,0	-89,4	11,9	-82,6	-78,4	120,5	294,4	-29,6	59,1	118,7	30,6	-86,2	8,1
% REDUCCIÓ PLUJA 23-24													0,73 %

Si tornem a les xifres individuals de les Solades, Carinyena i Cap de Terme i no a la mitjana dels tres capçals, podem examinar la representativitat de les dades per comparació a l'estació meteorològica d'AVAMET de la plaça Dos de Maig del centre de la població de Vila-real per a confrontar dades. Veiem que les xifres són semblants i podem donar per representatives les dades de les tres estacions de la Comunitat de Regants de Vila-real.

l/m²	GEN.	FEBR.	MARÇ	ABR.	MAIG	JUNY	JUL.	AG.	SET.	OCT.	NOV.	DES.	TOTAL
Les Solades 2023	0,3	37,3	0,6	3,7	130,5	26,3	6,2	24,7	155,9	4,4	0,9	4,8	395,6
Carinyena 2023	1,0	33,6	0,2	1,8	149,2	34,2	1,8	44,4	169,0	5,2	1,2	5,0	446,6
Cap de Terme 2023	1,2	36,6	0,6	7,0	143,4	26,2	5,6	44,0	191,0	3,8	1,2	5,2	465,8
Plaça Dos de Maig 2023	0,1	23,5	0.0	4,6	140,0	17,7	18,0	28,6	103,9	2,4	0,2	3,8	347,8
Les Solades 2024	24,3	1,0	31,0	9,4	6,8	37,6	20,8	28,2	118,8	137,8	64,4	4,8	484,9
Carinyena 2024	19,6	3,8	36,4	6,4	12,6	48,0	28,0	10,8	87,6	162,2	48,8	5,0	470,4
Cap de Terme 2024	15,4	5,2	36,8	6,2	8,8	40,0	57,8	11,8	132,6	159,2	78,8	5,2	559,0
Plaça Dos de Maig 2024	16,2	1,4	24,4	8,7	10,3	25,4	17,2	30,4	101,6	131,6	53,1	3,9	424,2
Mitjana 1981-2010 AEMET Almassora	36	31	31	42	44	19	9	24	71	70	49	42	467

Per a confirmar la fiabilitat de les tres estacions meteorològiques de la Comunitat de Regants de Vila-real, les comparem amb les dades de l'estació d'AVAMET de la plaça Dos de Maig, al centre de la població de Vila-real, que a més a més té la sèrie completa dels anys 2023 i 2024.

El fet de tenir una sèrie completa en meteorologia significa disposar d'un registre de dades històriques, contínues i sense interrupcions significatives de les variants atmosfèriques durant un període de temps prolongat. Això permet realitzar anàlisis climàtiques fiables, identificar tendències a llarg termini i validar models meteorològics. Perquè una sèrie que es considera completa i d'alta qualitat ha de cobrir els paràmetres essencials sense llacunes d'informació en els sensors. El fet de comptar amb aquesta sèrie permet diferenciar entre la variabilitat meteorològica quotidiana i els canvis climàtics reals en disposar d'un arxiu històric sòlid.

l/m²	GEN.	FEBR.	MARÇ	ABR.	MAIG	JUNY	JUL.	AG.	SET.	OCT.	NOV.	DES.	TOTAL
Pluja 2023	0,8	35,8	0,5	4,2	141,0	28,9	4,5	37,7	172,0	4,5	1,1	5,0	436,0
Dies 2023	5	7	3	5	14	11	6	2	13	16	6	3	
Dia màxim 2023	0,2	26,7	0,3	2,2	67,6	18,5	2,1	33,9	51,7	1,9	0,4	4,0	209,5
Pluja 2024	19,8	3,3	34,7	7,3	9,4	41,9	35,5	16,9	113,0	153,1	64	5,8	504,8
Dies 2024	12	8	11	5	7	8	4	3	12	14	20	11	
Dia màxim 2024	12,7	1,5	25,5	5,8	3,9	19,6	15,0	12,2	45,1	45,4	16,6	2,3	205,6

Pluja mitjana mensual dels tres capçals (les Solades, Carinyena i Cap de Terme)

Amb totes les dades presentades en aquest apartat, es pot concloure que la sequera meteorològica de 2023-2024 a Vila-real no es pot interpretar només pel total anual de pluja, sinó sobretot per la distribució temporal i per la seua eficiència real sobre el sòl agrícola. En la sèrie local 2015-2025 (mitjana de les Solades, Carinyena i Cap de Terme), 2023 (436 l/m²) i 2024 (504,8 l/m²) no se situen entre els anys més secs del període; per tant, des d'una lectura estrictament anual, el bienni no seria extrem. No obstant això, quan es contrasta amb la climatologia de referència d'AEMET Almassora (1981-2010), s'observa que l'any 2023 sí que presenta un dèficit global moderat (-6,6 %), mentre que el 2024 registra un lleuger excés (+8,1 %), fet que reforça la idea que el problema principal no és tant la quantitat total, sinó com i quan ha plogut.

El patró mensual mostra una alternança de mesos molt secs amb episodis puntuals de pluja intensa (especialment el 2023), que genera un comportament típicament mediterrani d'alta irregularitat. Això és clau per a la citricultura: la pluja concentrada en pocs dies tendeix a incrementar l'escorrentia i a reduir la infiltració efectiva, de manera que part de l'aigua registrada pels pluviòmetres no es transforma en humitat disponible per al sòl i l'arbre. Les dades de *Dia màxim* confirmen aquesta concentració i expliquen per què, fins i tot en anys amb totals pròxims a la normalitat, la sensació de sequera pot ser elevada sobre el terreny: hi ha períodes crítics en què el cultiu passa setmanes amb aportacions molt baixes.

Finalment, aquesta lectura s'intensifica amb el factor tèrmic: la temperatura elevada incrementa l'evapotranspiració potencial i, per tant, augmenta la demanda hídrica. En conseqüència, a igual pluja anual, el balanç hídric per al cítric pot empitjorar. En resum, el bienni 2023-2024 a Vila-real evidencia una sequera meteorològica definida per la combinació de dèficits en mesos clau, irregularitat i baixa eficàcia agronòmica de la pluja, més que per un mínim anual extrem; un escenari que ajuda a entendre la pressió sobre el reg i la percepció social d'escassetat d'aigua al municipi.

7.2. Sequera hidrològica/escassetat

Sequera hidrològica/escassetat: reducció d'aportacions/cabals i disponibilitat per usos, reflectida en indicadors i mesures del gestor (CHX).

7.2.1. Vinculació amb gestió i afectació

La discussió ha de vincular els indicadors meteorològics amb fites de gestió hidrològica. Es recomana construir una cronologia amb:

- Declaració de situació excepcional per sequera extraordinària (CHX, 26/03/24).
- Mesures/restriccions en la unitat Millars - la Plana de Castelló (CHX, 10/05/24; restricció del 10 % al 40 % sobre demandes consolidades per al reg).

7.2.2. Restriccions i mesures de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer en la Unitat Territorial d'Escassesa (UTE) Millars - la Plana de Castelló (2023-2024)

— Base normativa-operativa: Pla especial de sequera (PES) de la CHX, amb escenaris d'escassesa (normalitat, prealerta, alerta, emergència) i mesures específiques per a la UTE Millars - la Plana.

— Mesures típiques en prealerta: activació/actualització de plans d'emergència de proveïment (inclou sistemes urbans com els de Vila-real i el del Consorci d'Aigües de la Plana) i reforç de seguiment i estalvi.

— En alerta/emergència: intensificació de mesures sobre l'oferta (reutilització, dessalinització en IDAM¹⁰ pròximes) i sobre la demanda (restriccions percentuals sobre dotacions concessional/demandes consolidades de regadiu).

— Decisions 2024: declaració de situació excepcional per sequera extraordinària (26/03/2024) i adopció d'una restricció del 10 % al 40 % sobre les demandes consolidades de reg en la UTE Millars - la Plana (maig de 2024).

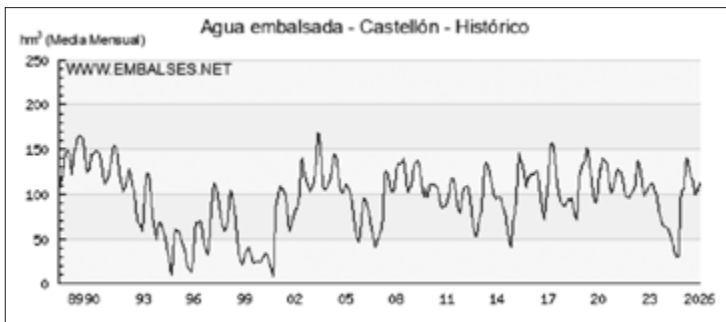
— Gestió continuada: la Comissió de Desembassament i òrgans de l'Organisme de Conca revisen periòdicament els escenaris i poden mantenir/ajustar restriccions a l'inici de l'any hidrològic següent.

Portada d'El Periódico Mediterráneo del 04/08/24

7.2.3. Anàlisi de l'evolució de les reserves dels embassaments (2023-2024)

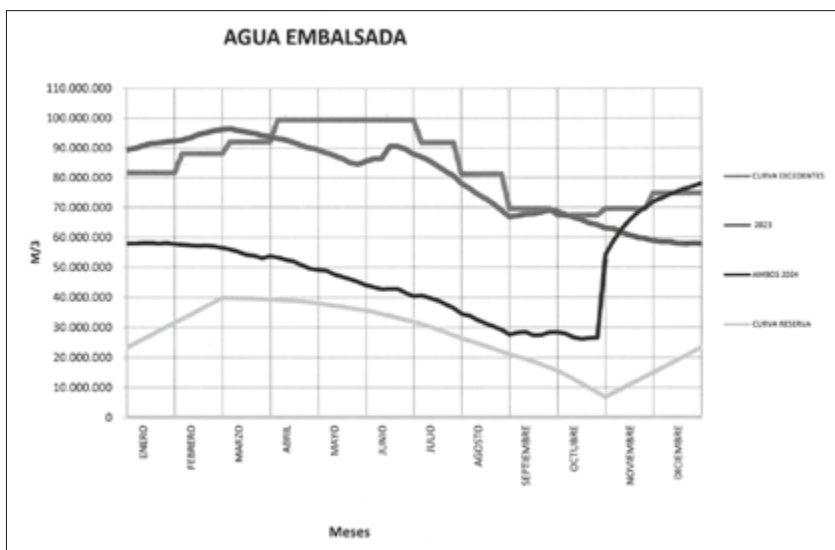
Com poden veure en el gràfic de l'aigua recollida en els embassaments de Castelló (Arenós, Sitjar, l'Alcora, Maria Cristina i Ulldecona) no és la primera vegada que estem al llarg de la història per sota dels 50 hm³. Durant el període 1995-2001, per raons climàtiques i tècniques (desembassaments programats), vam estar en xifres pitjors que el 2023-2024.

Aigua embassada als pantans de la província de Castelló

¹⁰ Sistema de monitoratge de les estacions meteorològiques. Programari avançat.

Si ens centrem en els embassaments que afecten directament l'aportació d'aigua a Vila-real ens hauríem de concentrar en el d'Arenós (funció d'embassament) i el del Sitjar (funció de distribució).

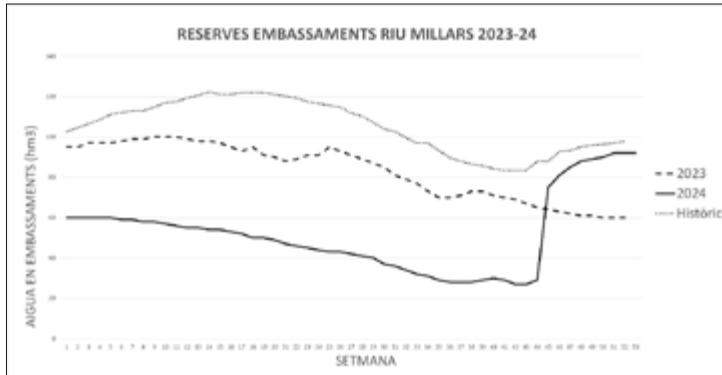

Dades del Sindicat Central d'Aigües del riu Millars a partir de les de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer (CHX). Arenós + Sitjar

Com es pot observar en els gràfics, la situació hídrica a la província de Castelló durant 2023 i 2024 va ser molt diferent, marcada per un cicle de sequera i una posterior recuperació molt ràpida.

— **L'any 2023: Un any de contrastos.** L'any va començar amb unes reserves relativament bones que se situaven en el 49,27 % al gener. No obstant això, la falta de precipitacions, especialment durant una tardor que va ser la més seca en 73 anys, va produir un descens continuat de les reserves. Al novembre de 2023, els embassaments van caure fins al 33,78 % de la seua capacitat, el nivell més baix en set anys per a aquest mes.

— **L'any 2024: De la sequera extrema a la recuperació.** L'any 2024 va començar de manera crítica, amb els embassaments al 32 % al gener. La situació va empitjorar fins al març, quan van tocar fons amb tan sols un 29,92 % de capacitat, la qual cosa va activar les alertes per sequera i va obligar a aplicar restriccions en el reg agrícola. Aquesta tendència negativa es va mantenir gran part de l'any i, a l'octubre de 2024, a l'inici de l'any hidrològic les reserves eren mínimes, amb només 29,22 hm³ embassats, amb prou feines una quarta part de la capacitat total. El punt d'inflexió va arribar amb les pluges abundants de la dana de finals d'octubre i novembre. Aquests episodis transformaren per complet la situació i, al desembre de 2024, els embassaments ja es trobaven en un 55,7 %, quan superaven inclús els nivells de principis de 2023.

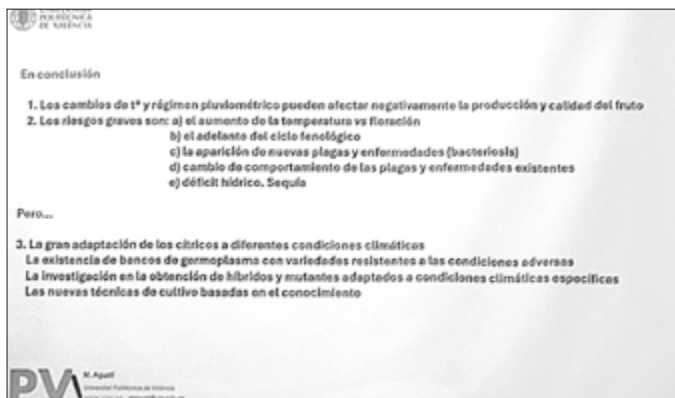
Corba de reserves dels embassaments d'Arenós + Sitjar que afecten el regadiu del riu Millars.
Gràfic de Marc Broch Callergues a partir de dades d'*embalses.net* i la CHX

En resum, el gràfic mostra com Castelló va passar de suportar un sequera extrema el 2024 a experimentar una ràpida recuperació de les seues reserves d'aigua gràcies a les pluges torrencials del darrer trimestre de l'any.

7.3. Sequera agrícola/ecològica

Sequera agrícola/ecològica: disminució de la humitat en el sòl i augment de l'estrés hídric, modulats per la demanda evaporativa.

Agronòmicament les restriccions del 10 % sobre les comunitats de regants que agafen l'aigua del riu Millars (Almassora, Borriana, Castelló de la Plana, Nules i Vila-real) i del 40 % en les de reg mixt, concessió del 50 % d'aigua del riu Millars o aigües superficials i 50 % d'aigua de pous o aigües subterrànies (Cota 220 i Cota 100) a partir del 10 de maig de 2024 sobre els consums mitjans dels darrers anys en plena floració, van tenir una afecció directa sobre la qualitat i quantitat de collita esperada en cítrics, alvocats i altres cultius de la campanya 2024-2025.

Conclusió del professor Manuel Agustí Fonfría sobre la influència del canvi de temperatures i de règim pluviomètric. Borriana, 14 de febrer de 2024

En resum, durant l'any 2023, la combinació d'elevades temperatures primaverals i l'absència de pluja fins a mitjans de maig, l'elevada humitat per les pluges de maig-juny i el debilitament que arrossegaven els arbres des de la campanya passada va incidir molt negativament en el quallat de la fruita, de manera que la porgada va ser molt elevada. Les onades de calor en estadis posteriors van generar en els arbres una situació d'estrés elevat i continuat en el temps, sense haver tingut un període de relativa normalitat en divuit mesos (dos cicles de cultiu). Tot això va condicionar tant la quantitat com la qualitat especialment de les mandarines. En aquest sentit, l'alfarràs o aforament de cítrics elaborat per la Conselleria d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat Valenciana va comunicar que es preveia un descens de quasi el 4 % sobre la campanya anterior i un 17 % menys que la mitjana de les darreres deu campanyes. En el grup de les mandarines, s'esperava un descens significatiu en clementines de mitja temporada (-15,2 %), a causa fonamentalment del descens de la varietat clemenules. El Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació considera com a principal causa d'aquesta pèrdua de producció el fet que el 2023 va ser un any climatològicament anormal.

A la primavera del 2024, el clima es va caracteritzar per ser sec i calorós. De mitjans de març a mitjans de juny, les precipitacions acumulades van estar per sota de la mitjana, però a partir de mitjans de juny les precipitacions acumulades van ser clarament superiors a les mitjanes d'aquests mesos.

Destacar les danes que van afectar la zona des de finals d'octubre fins a novembre, sobretot la del 29 d'octubre de 2024. En aquest període, la precipitació acumulada va ser més del doble que la mitjana, la qual cosa va poder incidir en el grau d'aïreació de les arrels i, en conseqüència, en l'engrossiment del fruits.

8. Cronologia de fites institucionals i mesures. Resultats

DATA	ORGANISME	UNITAT/ ÀMBIT	FITA/MESURA	IMPLICACIÓ PER A VILA-REAL
26/03/24	CHX	Demarcació Hidrogràfica del Xúquer (DHX)	Declaració de situació excepcional per sequera extraordinària	Marc oficial de sequera: justificar transició a escassetesa
09/04/24	CHX	Junta de Govern (DHX)	Acord per a sol·licitar al Govern mesures excepcionals per sequera extraordinària (art. 92 RPH ¹¹), en persistir unitats en sequera prolongada i escassetesa greu	Reforça el marc institucional i habilita mesures extraordinàries/ finançament: antecedent de restriccions i obres d'emergència
10/05/24	CHX	UTE Millars – la Plana de Castelló	Aplicació de restriccions del 10 % sobre comandes consolidades de reg (mesura de gestió de comanda)	Impacte directe sobre dotacions de reg; condiciona calendars i maneig agronòmic a Vila-real

¹¹ Reglament de la Planificació Hidrològica.

DATA	ORGANISME	UNITAT/ ÀMBIT	FITA/MESURA	IMPLICACIÓ PER A VILA-REAL
10/09/24	CHX	Demarcació DHX (PES - EsAE ¹² set. 2024)	Publicació/actualització del Pla especial de sequera (unitats territorials, escenaris i mesures)	Marc metodològic per a establir la relació entre dèficit meteorològic (SPI/SPEI) i decisiones de gestió
21/10/24	CHX (Comissió de Desembassament)	Sistema Millars	Manteniment de restriccions sobre volums concessionats per a l'any hidrològic 2024-2025 (Millars, 10 %)	Confirmar persistència d'escassetat operativa després de l'estiu de 2024 i prolongació de l'impacte sobre el regadiu

9. Conclusions

La sequera de 2023-2024 a Vila-real s’ha de llegir com un fenomen complex que va més enllà del recompte de mil·límetres anuals. Les dades locals de la Comunitat de Regants de Vila-real (les Solades, Carinyena i Cap de Terme) mostren que, dins la sèrie 2015-2025, ni 2023 ni 2024 ocupen les posicions més baixes de pluja anual. Tanmateix, la comparació amb la climatologia de referència (AEMET Almassora 1981-2010) i, sobretot, l’anàlisi mensual evidencien que el bienni presenta un patró clar d’irregularitat i de dèficits en períodes clau, molt coherent amb l’evolució recent del clima mediterrani. Per això, la percepció de sequera al territori no s’explica només pel total anual, sinó per la combinació de persistència de mesos secs, concentració de pluja en pocs episodis i increment de la demanda atmosfèrica.

Un resultat central del treball és que la sequera 2023-2024 ha tingut una dimensió important de pluja poc eficient. La concentració en episodis intensos (amb dies màxims que arriben a representar una part molt alta de la precipitació mensual) augmenta l’escorrentia i redueix la infiltració i la recàrrega útil del sòl agrícola. En cítrics, aquesta situació és especialment crítica: l’arbre no respon al total anual, sinó a l’aigua disponible en el perfil edàfic durant les fases sensibles (brotada, quallat, creixement del fruit i manteniment d’estat hídric en calor). Així, encara que puntualment hi haja mesos plujosos, la irregularitat pot provocar setmanes amb disponibilitat hídrica baixa i necessitat de compensació amb reg.

En paral·lel, el factor tèrmic ha actuat com a amplificador. Les temperatures elevades incrementen l’evapotranspiració potencial i, per tant, la demanda hídrica del cultiu i del sistema de reg. Aquest mecanisme explica perquè, a igual o semblant precipitació anual, la pressió sobre el regadiu pot ser major en anys més càlids: el balanç hídric real empitjora i es redueix el marge de seguretat. En conseqüència, la sequera 2023-2024 s’entén millor com una sequera meteorològica i agronòmica alhora, on la falta relativa d’aigua es combina amb una demanda més alta.

¹² Estudi ambiental estratègic.

Des del punt de vista de la gestió, el treball reforça que la sequera no és només un diagnòstic climàtic, sinó també una realitat operativa. El marc institucional (UTE Millars - la Plana) i les mesures associades —com les restriccions temporals al reg— representen l'expressió pràctica de l'escassetat: quan el sistema entra en situació de tensió, el regadiu ajusta dotacions, torns i decisions de maneig. Açò impacta directament en els costos (energia, planificació, manteniment) i en la manera de treballar del llaurador, i connecta amb el caràcter social del fenomen: a Vila-real, el clima i l'aigua continuen formant part d'una cultura agrària viva, on observar el temps, interpretar-lo i adaptar-se és una part del dia a dia.

Com a síntesi final, la sequera 2023-2024 a Vila-real mostra un escenari on la vulnerabilitat del cítric no depén només de ploure poc, sinó de ploure malament, de ploure fora de temps i de fer-ho en un context de més calor i més demanda. En aquest nou marc, la resiliència del sistema passa per millorar el monitoratge (sèries completes i comparables), reforçar l'eficiència del reg, promoure pràctiques que augmenten la retenció d'aigua al sòl (cobertes, reducció de compactació, maneig de drenatge) i integrar la lectura meteorològica amb la gestió hidrològica. En definitiva, el cas de Vila-real exemplifica com la sequera, més que un episodi puntual, és un repte estructural que posa a prova el vincle històric entre la comunitat, l'aigua i el seu paisatge citrícola.

Bibliografia

PITARCH FONT, Antoni [et al.]. *El Mijares y el regadío en la Plana de Castellón*. Vila-real: Sindicat Central d'Aigües del Riu Millars, 2020.

Hemeroteca (anys 2023 i 2024)

Castellón Información

El Periódico Mediterráneo

Revista Poble

Recursos electrònics (fonts principals)

AEMET, DELEGACIÓ TERRITORIAL DE LA COMUNITAT VALENCIANA, 2023. Avanç climatològic 2023, referència 1991-2020 [en línia]. <https://www.uv.es/femenia/oratge/AEMET_CV/resumen_cval_2023avance.pdf> [Consulta: 26 gener 2026].

AEMET, DELEGACIÓ TERRITORIAL DE LA COMUNITAT VALENCIANA, 2024. Resum de l'hivern 2023-2024 [en línia]. <https://www.uv.es/femenia/oratge/AEMET_CV/resumen_invierno2024.pdf> [Consulta: 26 gener 2026].

AEMET, DELEGACIÓ TERRITORIAL DE LA COMUNITAT VALENCIANA, 2024. Resum hidrològic i primavera 2024 (any hidrològic 2023/24 fins a juny) [en línia]. <https://www.uv.es/femenia/oratge/AEMET_CV/resumen_hidrologico_primavera2024.pdf> [Consulta: 26 gener 2026].

AEMET OPENDATA. Plataforma d'accés a dades meteorològiques [en línia]. <<https://opendata.aemet.es/>> [Consulta: 26 gener 2026].

Agronews Comunitat Valenciana, 21 d'octubre de 2024. La CHX manté les restriccions als camps de regadiu en els sistemes del Millars i del Túria [en línia]. <<https://www.agronewscomunitatvalenciana.com/la-chj-mantiene-las-restricciones-al-regadio-en-los-sistemas-del-mijares-y-del-turia>>.

AVAMET, ASSOCIACIÓ VALENCIANA DE METEOROLOGIA. Precipitació anual i sèries per estacions [en línia]. <<https://www.avamet.org/>> [Consulta: 26 gener 2026].

COMUNITAT DE REGANTS DE VILA-REAL. Precipitacions [consulta per sectors en línia]. <<https://www.regvila.com/precipitaciones>> [Consulta: 26 gener 2026].

CONFEDERACIÓ HIDROGRÀFICA DEL XÚQUER (CHX), 26 de març de 2024. La CHX declara la situació excepcional per sequera extraordinària en tota la Demarcació Hidrogràfica del Xúquer [en línia]. <<https://www.chj.es/es-es/ciudadano/salaprensa/Paginas/CHJ-declara-situacion-excepcional-sequ%C3%ADa-extraordinaria-toda-Demarcaci%C3%B3n.aspx>> [Consulta: 26 gener 2026].

CONFEDERACIÓ HIDROGRÀFICA DEL XÚQUER (CHX), 9 d'abril de 2024. La Junta de Govern de la CHX acorda sol·licitar al Govern mesures excepcionals per sequera [en línia]. <<https://www.chj.es/es-es/ciudadano/salaprensa/Paginas/junta-gobierno-chj-acuerda-solicitar-gobierno-medidas-excepcionales-sequia.aspx>>.

CONFEDERACIÓ HIDROGRÀFICA DEL XÚQUER (CHX), 10 de maig de 2024. Comissió de Desembassament per a avaluar la situació de sequera i programar la campanya de regs (inclou Millars - la Plana de Castelló) [en línia]. <<https://www.chj.es/es-es/ciudadano/salaprensa/Paginas/CHJ-Comision-Desembalse-para-evaluar-situacion-sequ%C3%ADa-programar-campana-riegos.aspx>> [Consulta: 26 gener 2026].

CONFEDERACIÓ HIDROGRÀFICA DEL XÚQUER (CHX), 10 de setembre de 2024. PES - EsAE [en línia]. <https://www.chj.es/es-es/medioambiente/gestionsequia/Documents/Plan%20Especial%20Sequia%202023/PES_EsAE_Septiembre_2024.pdf>.

CONFEDERACIÓ HIDROGRÀFICA DEL XÚQUER (CHX), 2024. Pla especial de sequera de la Demarcació Hidrogràfica del Xúquer (PES 2023) i documentació associada [en línia]. <<https://www.chj.es/es-es/medioambiente/gestionsequia/Paginas/PlanEspecialSequia.aspx>>.

MINISTERI PER A LA TRANSICIÓ ECOLÒGICA I EL REPTE DEMOGRÀFIC (MITECO), 2024. Informe de seguiment de sequera i escassetesa, maig de 2024 [en línia]. <https://www.miteco.gob.es/content/dam/miteco/es/agua/temas/observatorio-nacional-de-la-sequia/2405-Informe_SE_may_2024.pdf> [Consulta: 26 gener 2026].

■ **Adoración** Céspedes González

■ **Àfrica** Bovaira Broch

EL TREBALL DE LES **DONES** EN LA INDÚSTRIA **CONSERVERA** DE VILA-REAL

El treball de les dones en la indústria conservera de Vila-real

Les dones han estat excloses de l'educació superior oficial durant set segles, des de les primeres universitats al segle XIII fins a finals del XIX.

Encara que van existir casos excepcionals de dones que van assistir a classes, l'accés legal i en igualtat de condicions no es va consolidar fins a 1910 en països com Espanya.

Si la història de les dones ha merescut atenció tardanament, la de les dones obreres i anònimes ha tingut poca consideració fins molt recentment.

La invisibilitat de les obreres ha estat tan gran que la informació oficial disponible en forma de censos i estadístiques històriques no les computa, o només comptabilitza una exigua part de les dones, la gran majoria es troben sota l'epígraf d'«inactives» o «sense qualificar». Tot i això, malgrat la seua ocultació, el valor del treball realitzat per les dones ha estat vital. Treball absolutament necessari per a l'engranatge econòmic dels països i per al manteniment de les economies familiars.

Tractem de recuperar la història de les dones que tradicionalment ha estat oblidada i que servisca de referent per a una història integradora del poble. Tenint en compte que la gran part de la història es construeix des de baix.

Història de la indústria conservera vegetal

En la segona meitat del segle XVIII, treballs experimentals dels investigadors Spallanzini, Scheele i Dyze van establir les bases perquè el 1810 Nicolás Appert aplicara de manera efectiva la tècnica per a la conservació d'aliments.

Appert, mestre confiter francès, va obtenir el premi que el 1795 ofería Napoleó Bonaparte a qui descobrís la manera de conservar aliments en bon estat durant llargs períodes de temps.

La tècnica d'appertització consistia a introduir els aliments en recipients de vidre, tancar-los amb un tap de suro segellat amb cera i introduir-los en aigua bollint.

A Anglaterra, Peter Durand i Saddington, a més de flascons de vidre utilitzaven envasos de llauna que proporcionaven a les conserves major resistència alhora que les protegien de la llum. Aquestes tècniques de conservació van tenir bona acollida als magatzems de subministraments dels exèrcits i ràpidament es van expandir per tot Europa.

El 1818, l'Armada anglesa s'abastia de conserves de carns, vegetals i sopes, fins i tot les expedicions que es dirigien a l'Àrtic portaven provisions.

El 1817 William Underwood va muntar la primera factoria. Estats Units es va convertir així en la primera potència conservera a finals del segle XIX. Un florent mercat de consum va fer que es desenvoluparen molts dels avanços i perfeccionaments tècnics que van permetre el creixement d'aquesta indústria.

El deteriorament dels productes a causa de la manca d'hermeticitat i la insuficiència de la calor aplicada va suposar problemes als fabricants i als consumidors.

Els experiments científics de Louis Pasteur van ser decisius. Els seus estudis van demostrar que la majoria dels agents bacterians morien per la calor i que hi havia microorganismes que alteraven els aliments.

A principis del segle XX es desenvolupa la conserva sanitària que consistia en la perfecció dels sistemes de tancament a pressió i es van establir temperatures de cocció entre 98° i 103°C segons el tipus d'aliment i la mida dels recipients. Això va desembocar en la instal·lació d'importants laboratoris per a la investigació.

El 1908 es regula que la soldadura interior de les llaunes es faci sense barreja de plom. Només es permet l'ús de la llauna estanyada amb estany fi. Les noves normes i la important demanda estrangera va obligar que els empresaris espanyols milloraren el sistema d'envasament.

La indústria conservera a Espanya

Els inicis de la indústria conservera a Espanya es remunten a 1820. A Galícia la majoria eren factories de salaons de peix de tipus artesanal.

El 1936, Francisco Zuloaga va fundar La Coruñesa, la primera fàbrica de conserves a fer servir llaunes. La fàbrica estava ubicada al límit entre els municipis de la Corunya i Oza, en una zona on ja existien magatzems de saladura.

En la segona meitat del segle XIX, la manca de sardines a França va contribuir a l'impuls de la indústria conservera a Galícia. L'exportació al país veí i la creació de les primeres empreses mixtes entre tots dos països va constituir una gran aportació al sector. França va aportar formació, tècnica i capital, i la creació d'un mercat segur per a poder créixer. I les primeres dècades del segle XX Cantàbria protagonitza un espectacular creixement en el sector pesquer i conserver.

En la branca de les conserves vegetals destaquen, durant la segona meitat del segle XIX, La Rioja i Balears, mentre que el desenvolupament a Múrcia va ser més tardà.

Al principi eren els mateixos conservers els qui fabricaven els seus envasos, però a poc poc van anar apareixent fabricants de llaunes i envasos. Una especialització que ja existia a la resta d'Europa, especialment a França i a la Gran Bretanya.

A Espanya, el vapor es comença a utilitzar a les fàbriques cap a 1890, però els motors mecànics es donen a principis del segle xx.

El 1930 la mecanització de la fabricació de caixes de llauna i la utilització de motors mecànics és pràcticament total a Múrcia, La Rioja, Aragó, Cantàbria i Catalunya.

A Andalusia, Astúries, Galícia i el País Valencià predominaven els procediments manuals i tradicionals.

El 1848, José Gutiérrez de la Concha va instal·lar a Logronyo una fàbrica destinada a l'envasat de bresquilla al natural per a exportar-la a Cuba.

La Rioja comptava amb l'avantatge de l'especialització d'arbres fruiters com la bresquillera, l'albercoquer i la prunera. El 1890 La Rioja concentra 38 factories de les 64 registrades a Espanya.

A les Balears hi va haver una primerenca indústria conservera a causa de la riquesa de la matèria primera com l'albercoquer i la pebrera roja, productes que s'exportaven a França i a la Gran Bretanya.

El primer fabricant conserver de Mallorca va ser Antonio Esteva Oliver. Va obrir la seua primera fàbrica el 1865 dedicada a la polpa de fruita i a la fruita en conserva.

A finals del segle XIX era proveïdor de la Casa Reial. Va obtenir molts reconeixements, inclosa la medalla d'or a l'Exposició Universal de París de 1899.

A principi del segle xx, diverses firmes mallorquines obrin les seues factories a regions llevantines. La primera factoria a Múrcia amb procediments moderns data de 1886. Els seus promotors són els senyors Museros i Peña.

Museros difonia la nova ciència agronòmica des de la seua càtedra d'agricultura. Va posar en marxa una càtedra d'agricultura gratuïta de manera lliure i nocturna perquè els jornalers hi pogueren assistir. Era conscient que la teoria i la pràctica dels homes dedicats a les feines del camp era primordial per a la bona collita dels fruits que s'elaboraven després a les fàbriques de conserves.

El 1888 s'amplia la gamma de productes vegetals envasats i el 1895 s'introdueixen a càrrec de la firma Pérez i Grech, tots els avanços tecnològics del moment com ara tallers de llauna, fusteria i màquina de vapor.

Andalusia, Catalunya i País Valencià refermen la seua posició cap a 1915.

El naixement de la indústria conservera va comportar una petita revolució industrial a les zones on es va implantar. Va millorar l'economia de les regions esmentades i es van crear milers de llocs de treball, sobretot, mà d'obra femenina. Tot i el bon creixement del sector en els seus primers anys, a finals del segle XIX va començar a aflorar un problema per a la indústria que duraria diverses dècades: l'escassetat de l'abastament de llauna per als envasos de les conserves.

A Espanya només existien dues fàbriques que produïen llauna: Altos Hornos de Vizcaya (AHV), SA, i Altos Hornos de Basconia, SL i aquestes no fabricaven prou per abastir les necessitats de la indústria. S'importà la llauna principalment d'Anglaterra amb l'alt cost d'aranzel que s'imposava.

Primeres dècades del segle XX

A principis del segle XX, el desenvolupament de la conserva vegetal es recolza en la producció de conserves de llegums i hortalisses, de fruites al natural i de polpa de fruita.

Hi ha un creixement espectacular en l'exportació de la polpa de fruita a l'inici de la Primera Guerra Mundial.

A la millora del nivell de vida dels països industrialitzats s'hi afegeixen les necessitats d'aprovisionament de la milícia en combat. Aquesta demanda externa constitueix el motor del creixement del sector conserver espanyol en aquest període.

En la dècada de 1920, Espanya té a Gran Bretanya, França i Alemanya un gran mercat de consum.

La conserva va potenciar la indústria de la fusta en impulsar el desenvolupament de fàbriques de caixes i embalatges de fusta. També va incentivar la demanda de paper per a etiquetes i la confecció d'envasos litografiats. S'afavoriren els sectors relacionats amb la mecanització del producte: instal·lació de vapors i calderes, tallers de reparació i muntatge, augment d'instal·lacions frigorífiques de gran capacitat per a la conservació de les matèries primeres a les grans factories.

Les dificultats d'aprovisionament de la llauna per a l'envasament a causa dels elevats aranzels va suposar enormes dificultats per al sector fins a començaments dels anys vint. La situació va millorar quan la majoria de les factories van poder confeccionar els seus envasos.

La millora de l'organització sectorial de la indústria conservera arranca amb la constitució de la Unión Conservera Levantina el novembre de 1917. La unió de fabricants murcians, juntament amb conservers del País Valencià i La Rioja, perseguia obtenir la llauna a millors preus davant la dificultat del seu proveïment.

El pas definitiu a l'agrupació de conservers es va fer el març de 1928 en crear-se el Comité Oficial Mixt de Fabricants de Conserves de Fruites i Hortalisses. Aquesta unió va aconseguir rebaixes en alguns impostos i en la compra de maquinària.

En incrementar-se la demanda de fruites i hortalisses, es va expandir l'àrea de cultiu. Industrials conservers invertien en compres de terres. Els punts més conflictius es van donar sempre entre pagesos i industrials. Moltes vegades els agricultors s'han de plegar a les condicions de compra imposades pels industrials.

Entre els anys 1930-1932 s'incrementa la demanda exterior alhora que ho fa la interna. L'augment dels salaris els dos primers anys de la República va millorar la capacitat de consum interior.

Durant el segle xx, l'agricultura encara era l'activitat econòmica local, tot i que perdia protagonisme a favor de les noves activitats industrials.

La dona en la indústria conservera vegetal

El naixement de la indústria conservera va suposar la incorporació massiva de la dona a la feina. Gràcies a elles, la indústria es va desenvolupar augmentant cada cop més la producció, però a costa de l'explotació de la mà d'obra femenina. El caràcter estacional de l'activitat requeria mà d'obra flexible i adaptada als punts de producció. La mà d'obra femenina era menys conflictiva que la masculina i el cost salarial inferior.

A Múrcia, per exemple, moltes nenes i dones van tirar endavant la florent indústria conservera. Les diferències salarials per gènere van estar institucionalitzades fins a 1970. Abans no se'ls reconeixia cap dret. Si hi havia un accident laboral, el metge les curava i els feien un *regal* per a comprar el seu silenci.

El 1900 Calahorra tenia el lideratge del sector de les conserves vegetals a Espanya, encara que trenta anys més tard ho perdria en benefici d'altres regions com Múrcia.

Aquest desenvolupament industrial va ser possible, en bona part, gràcies a l'abaratiment de la mà d'obra mitjançant la contractació de dones i xiquetes.

En les seues protestes, les obreres no només van resistir els patrons, sinó que també van haver d'enfrontar-se a una legislació opressiva i combatre una mentalitat discriminatòria que abraçava tots els estrats de la societat. Tot i les derrotes, i també malgrat l'aniquilació ideològica imposada pel franquisme, la resistència femenina va prosseguir.

El 1915 el 75 % de la mà d'obra era femenina. La normativa sobre el treball infantil era contínuament incomplida: les jornades solien ser de més de sis hores, per la qual cosa no

podien assistir a l'escola. Els xiquets i xiquetes constituïen una mà d'obra dòcil i destra, a més de resultar més barata per la seua condició d'aprenents.

L'intervencionisme estatal possibilità la perpetuació de la discriminació sexual ja que la representació obrera corria exclusivament a càrrec d'homes.

La participació de la dona en el moviment obrer va ser tardana, se li demanava suport per a una revolució que ja tenia els seus dirigents. Els homes compartien la mateixa mentalitat que els patrons.

Els primers moviments de les obreres conserveres que es registren estan directament relacionats amb el Reial decret de 3 d'abril de 1919, que regulava la jornada de vuit hores. Els patrons volien ser exceptuats de la norma i les treballadores van lluitar pel seu compliment. Les queixes de les operàries es van canalitzar a través de la Societat de Llauners, Tancadores de Pots i Similars.

La direcció sindical tenia una comissió formada exclusivament per homes per a negociar amb la patronal.

Quan es va aprovar la jornada de vuit hores, fita aconseguida després de les vagues de 1919, l'Associació Nacional de Fabricants es va mostrar contrària. S'exposava que el treball femení devia ser a preu fet per a impedir la pèrdua del fruit. Tampoc acceptaven el descans dominical en al·legar que amb la calor la fruita madura ràpidament, cosa que obliga a fer jornades intensives durant l'època de la recollida. Aquesta va ser una de les principals lluites entre obrers i patrons.

Els obrers van intentar temperar les reivindicacions feministes sense èxit. Les dones van elevar la seua reivindicació a la Junta Local de Reformes Socials perquè no se les exloguera de la jornada de vuit hores.

Amb l'arribada de la Segona República, es va alimentar l'esperança de la classe treballadora. Va ser quan les seues organitzacions van millorar i van aconseguir els objectius anteriors.

Per contra, la Guerra Civil va significar la pèrdua dels drets polítics i socials que havien aconseguit en la Segona República. El Fuero del Trabajo (1938) marginava expressament les casades, ja que s'entenia que la feina era una amenaça contra la maternitat i l'exclusiva dedicació a la llar.

El 1942, les empreses mantenien els seus salaris al nivell mínim de 1936, mentre que el preu dels articles d'alimentació havien pujat un 50 %, i el de la roba i calçat un 300 %.

La indústria conservera a Vila-real

A Vila-real el 1933 va començar a funcionar la Fàbrica de Conserves Vegetals i Exportació de Fruïtes a nom de Ramón Sanchis, al carrer de Borriana, 20. Va tancar el 1979.

Ramón Sanchis tenia una altra fàbrica de conserves vegetals a Sagunt, però la de Vila-real era la de més productivitat.

Ramón Sanchis Marco era el propietari de l'edifici situat al costat de la séquia Major. Allà va establir l'empresa de conserves i va posar al capdavant la família formada per Tomás López Bernal, Amparo García Cases i els seus fills Víctor, Tomás i M. Amparo.

Carrer de Borriana. La fàbrica estava on apareixen dues persones

La ubicació de les fàbriques de conserva al costat de les séquies era habitual perquè necessitaven moltíssima aigua. Usaven la de la séquia per a netejar però necessitaven també molta aigua potable. Per això van perforar un pou per a aconseguir-la. A mesura que aprofundien anaven encaixant perquè no s'esfondrara. A partir dels trenta metres de profunditat van començar a trobar aigua i abans dels 40 metres ja tenien aigua potable. Van instal·lar una bomba d'aigua i cada setmana es traslladaven a Castelló per a la seua posterior anàlisi.

Les oficines eren a la part externa que donava a la séquia Major i a dalt hi havia l'habitatge de la família del gerent.

La fàbrica tenia dues naus. A la nau del fons hi havia la caldera. Era un espai obert i, per tant, la humitat es repartia per tota la fàbrica.

El treballador Vicente Espinosa es dedicava exclusivament a mantenir el funcionament de la caldera que alimentava amb gasoil. La seua jornada laboral era contínua i començava una hora o dues hores abans que entraren les treballadores.

La fàbrica sempre tenia vapor en l'ambient, però la zona de la caldera suportava un grau molt alt d'humitat, fins al punt de provocar reuma al treballador i després de molts anys va haver de canviar de feina.

El generador de vapor era la màquina que per canonades arribava al punt d'ebullició. I per a millorar les condicions a la fàbrica van ampliar la xemeneia.

La séquia Major

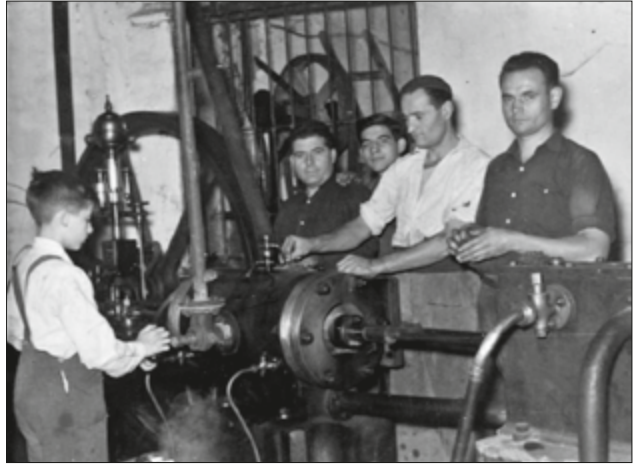

Xemeneia

Els treballadors a l'empresa eren quatre homes fixos i dos o tres més eventuais. S'encarregaven del manteniment de la maquinària de la fàbrica i de la càrrega i descàrrega dels productes per al transport.

Encara no disposaven de generador d'electricitat, per tant, quan se n'anava la llum, posaven en moviment unes politges perquè les màquines pogueren treballar.

En moments de màxima producció hi havia fins a un màxim de 150 dones. Quan es treballava la tomaca i la bajoca era quan hi havia més dones treballant.

Encarregat, fills i treballadors movent unes politges

A l'hivern només quedaven deu o dotze treballadores fixes a la fàbrica que, a més de netejar les màquines i la resta de materials, eren les que preparaven les comandes.

Encarregada i treballadores

Tanmateix, com als magatzems de taronja, a la fàbrica de conserva hi havia una encarregada, i des del començament de la fàbrica va ser Amparo García Cases, la dona del gerent. Era una dona especialment considerada amb les treballadores i amb els fills d'elles quan apareixien per la fàbrica.

Després de perdre la seua filla adolescent, va caure malalta i mai no va arribar a recuperar-se. La va substituir com a encarregada Dolores la *Chima*.

Treballadores

L'horari fix era de 48 hores setmanals, de dilluns a dissabte. De 9 a 13 hores i de 14 a 18 hores, però si quedava producte que es poguera fer malbé, es treballava fins a acabar.

Altres vegades, depenent de la quantitat de producte que esperaven, se'ls avisava de l'horari per a la jornada següent i les hores extres necessàries. No era habitual que les dones treballaren el diumenge. Els homes eren els que descarregaven la fruita i verdura el diumenge.

El salari de les dones a la conservera era similar al d'altres fàbriques.

Entre 1967-1970, fent alguna hora extra, les dones cobraven a la setmana 350 pessetes i els homes 700 pessetes. Es cobrava en efectiu.

Quan necessitaven més treballadores eventuais, la majoria no les presentaven. Si treballaven 100 dies, no presentaven més de 30 dies. Als magatzems de taronges passava el mateix.

Si necessitaven anar al metge, els donaven permís, però es descomptaven les hores. Tampoc tenien baixa per maternitat. Les dones deixaven de treballar quan l'embaràs ja estava avançat i no cobraven fins que es tornaven a reincorporar.

A l'Espanya dels anys 50, el sistema de Seguretat Social, sota el règim de Franco, reconeixia l'home com a cap de família, i permetia cobrar subsidis (punts) per una dona que no treballava fora de casa. El marit era qui rebia el subsidi familiar, formalitzava així la dependència econòmica de la dona. A més, les dones casades necessitaven el permís del marit (llicència marital) per a treballar i va estar vigent fins a 1975.

Entre 1967-1970, els homes una vegada casats, mensualment, cobraven de l'Estat cinc punts per la dona (500 pessetes) i un punt (100 pessetes) per cada fill. Si la dona treballava i estava presentada a la Seguretat Social, el marit no podia cobrar els punts.

Moltes famílies davant del salari tan baix de la dona, preferien cobrar aquests subsidis (punts) i que la dona no estiguera presentada a la Seguretat Social, la qual cosa reforçava la submissió econòmica i la seua vulnerabilitat en cas de malaltia.

Els primers anys, a la fàbrica de Vila-real es recuperaven pots de llauna usats, als quals calia tallar la vora superior, és a dir, la llauna que quedava de la tapa anterior i netejar-los a fons, però aviat va ser prohibida aquesta pràctica. Després, durant 30 anys van comprar la llauna, la tallaven i la soldaven amb estany. Posteriorment, van comprar els pots a empreses d'Anglaterra, però els aranzels encarien molt els preus i finalment compraven a empreses de Calahorra que es dedicaven exclusivament a aquest menester.

A l'interior de la fàbrica hi havia sis taules de treball de cinc metres de llargària, on les dones elaboraven tots els productes i les comandes per a ser transportats.

Les treballadores a més de preparar les conserves i enllaunar-les també confeccionaven els pots de llauna.

Tomás López, el gerent, marcava les làmines de llauna, atés que hi havia pots de 250 grams, de mig quilo, d'un quilo, de dos quilos, de tres quilos i fins a cinc quilos.

Dues treballadores, una davant de l'altra, posaven les peces en vertical, i a pedal tallaven les làmines de llauna. Posteriorment, aquestes làmines passaven a una taula gran on hi havia vuit soldadores que feien amb les làmines tallades un cilindre i soldaven el que seria el pot. Tot seguit, passava a altres treballadores que soldaven únicament la base del

pot. I així quedaven disposats per omplir-los de l'hortalissa o la fruita que estigueren confeccionant. En temps de menys feina a la conservera, es feien els pots i es guardaven tot esperant utilitzar-los.

El procés de recuperar els pots

Els homes bolcaven els productes sobre les taules i les dones assegudes en cadires o tamborets, a banda i banda de les taules, elaboraven el producte.

En una de les taules hi havia aigua per a rentar la verdura o la fruita. Seguidament, les treballadores empotadores omplien els pots amb el producte que estigueren treballant.

La part més dura de la feina era la de les empotadores, perquè sempre anaven mullades i havien d'anar amb botes a ple estiu.

Procés d'empotar el producte

Quan els pots estaven plens passaven a les tapadores i amb màquines soldaven la tapa superior. Un cop tancats totalment els pots queien sobre unes cintes i altres treballadores els recollien i ordenaven dins d'una gàbia.

L'encarregat de la caldera recollia la gàbia i la posava a l'autoclau amb el temps adequat. Primer s'elevaven les gàbies, amb els pots dins amb cadenes i més endavant amb grua. Els productes es coïen dins dels pots. Cada producte i mida de pot necessitava un temps determinat, per exemple, el de mig quilo necessitava 20 minuts de cocció.

Es començava l'any amb la coliflor que arribava a granel des de Moncofa. No es necessitaven gaire treballadores perquè la coliflor es trossejava amb una màquina.

Entre febrer i març treballaven amb la cirera. Arribaven amb barrils de fusta (bocoits), com els de vi i amb un conservant que les deixava blanques. Amb un aparell petit se'ls treia l'os. Es bullien en calderes i es barrejaven amb sucre. Després se'ls afegien productes autoritzats per a donar-los color vermell o verd i les empotaven en recipients de vidre.

A l'abril es confeccionava el pèsol redó, (no el tirabec) el que es desgrana. Tampoc no calien moltes treballadores perquè els desgranava una màquina.

A partir de maig i durant tot l'estiu, es treballava amb les bajoques. En aquella època augmentava molt la feina i era quan contractaven més dones. Els munts de bajoques omplien el terra. Després es dipositaven sobre les taules on tenien unes màquines amb ganivetes i diversos orificis. Per sobre una gavineta tallava els extrems i segons l'amplada de la bajoca es passava per dins dels orificis i quedaven tallades per la meitat.

Hi havia èpoques que estaven més barates i compraven 90 o 100 quilos al mes. Quan tenien més quantitat de bajoques es tallaven manualment. Les coïen sense afegir salses, únicament se'ls posava sal.

Procés d'engomar la tapa del pot

Quan s'anaven acabant les bajoques es començava a treballar amb la tomaca. Una màquina amb vapor pelava les tomaques, però no les coïa. Les llançaven dins d'unes piques per a refredar-les amb aigua. Aleshores no es treballava amb guants i l'àcid de la tomaca provocava entre els dits coïssor, irritació, fins i tot dermatitis.

La tomaca no es trossejava, s'empotava sencera. Especialment, es feien pots de tres quilos i de cinc quilos. Hi havia molta elaboració. I amb la resta de tomaques molt madures es feia puré. Per a la conserva de tomaca es feia servir l'àcid salicílic però després va ser prohibit. La tomaca i el pèsol arribava en sacs i es descarregava amb palets.

A mitjan setembre arribaven grans camions amb pimentó roig i verd de Calahorra. Era un producte que mai no faltava. No variava com la bajoca, que depenia molt del preu en el mercat, que treballaren més o menys quantitats.

El pimentó, abans de tot el procés, passava per un túnel amb foc, que hi havia al costat de la caldera. Allà dins es rostien i donant-li voltes, ja sortien sense pell.

A l'hivern hi havia un grup reduït de treballadores. En aquella època les dones omplien els magatzems de taronja. Quan començava la *prega*, les dones que no podien entrar als magatzems de taronja es quedaven a la fàbrica de conserva. També, quan a la conservera necessitaven més mà d'obra, de vegades es dirigien als magatzems de taronja per a buscar dones.

Les treballadores fixes de la conservera de Vila-real durant l'hivern preparaven les comandes de la fàbrica de Sagunt. D'allà els arribaven productes ja preparats com bajoques i llentilles amb xoriç.

Caixons de fusta

Cada treballadora s'especialitzava en una tasca dins de la conservera, però no tenien un lloc fix ni treballaven en parella com era habitual als magatzems de taronja.

En sortir de la caldera els pots cremaven i calia separar-los perquè es refredaren i poder-los manejar. L'emmagatzematge dels pots era també tot manual. Els pots de cinc quilos es posaven tots plegats formant una base. Es cobrien amb cartons per a estabilitzar aquesta base i que els pots no es mogueren. Les treballadores pujaven sobre aquesta base i des de baix els llançaven els pots de tres quilos per a ordenar-los a noves piles.

Els pots ja estaven plens, per tant, era molt de pes per a recollir a l'aire i un perill si queien de les mans, com va passar en més d'una ocasió, i els va causar importants lesions als peus.

La fusteria de Bovaira els fabricava els caixons de fusta per a embalar els pots de conserva. Després, com que els cobraven el transport a pes, van optar per les caixes de cartó. Els pots de 5 quilos de conserva els carregaven sense caixes, però els de 3 quilos i la resta tot en caixes.

A la fàbrica, el treball era continu, no s'aturava mai, però la relació de les treballadores amb el gerent i l'encarregada era molt bona.

L'amo de l'empresa i els seus quatre fills visitaven la fàbrica contínuament, malgrat tenir altres fàbriques a altres ciutats, però mai no interactuaven amb les treballadores.

Als magatzems de taronja les dones cantaven, però a la fàbrica de conserva l'encarregat preferia posar música amb quatre altaveus ben distribuïts.

Mai no hi va haver reivindicacions de millores laborals. Mai no es va parlar de vagues. Les condicions eren aquestes i es conformaven amb allò que hi havia.

Sempre hi va haver un bon ambient entre les treballadores. Eren èpoques dures, però la solidaritat entre elles els ha deixat un bon record de la feina a la conservera.

Més endavant, a mesura que compraven maquinària, van reduir el nombre de treballadores. Algunes màquines, amb cinc dones a cada costat de la taula, feien la feina de 100 dones.

L'empresa de Vila-real tenia dues marques sobre la base de la qualitat del producte elaborat: Mariposa i Collvert.

Primera marca Mariposa

En la primera marca, Mariposa, elaboraven cireres confitades, bresquilla en almívar, tomaca al natural, puré de tomaca, pimentó, coliflor, bajoques tendres al natural, carxofes, pèsols, cols de Brussel·les.

En la segona marca, Collvert, elaboraven tomaca al natural, pimentó i bajoques tendres al natural.

A l'empresa de Sagunt s'elaborava menys quantitats però més varietat: bresquilla en almívar, peres en almívar, melmelada de taronja amarga, carxofes, xampinyons, espàrrecs, cols de Brussel·les, carlotes al natural, bajoques cuites al natural, fesols amb xoriç, fesols natural, cigrons amb xoriç i cansalada, cigrons estofats, llentilles amb xoriç i cansalada, llentilles estofades i llonganisses i botifarres amb tomaca. A més, es treballava amb bolets i rovellons. Fins i tot van envasar raïm, però es va deixar de fer molt aviat perquè no era rendible.

El transport entre les dues empreses de Vila-real i Sagunt era propi. La resta era contractada amb agències de transport.

Es venia per tot Espanya, especialment a Madrid i Barcelona. No es venia a l'exterior.

Segona marca Collvert

Un vegada mort Franco, i després de l'aprovació de la Llei de llibertat sindical a l'abril de 1977, van arribar a la fàbrica inspectors dels sindicats de CCOO i d'UGT.

Van preguntar pel propietari de la fàbrica, però els que dirigien l'empresa eren el gerent i els seus fills. Els van dir que havien de crear un comitè.

Van triar un dels treballadors com a responsable sindical i fins que va tancar la fàbrica el 1979 sempre va ser un home el representant sindical de totes i tots.

Bibliografia

MADRIGAL, Andrés. «Las conservas llegaron a España por azar, en 1840, con el naufragio de un barco francés». Diario digital *Nueva Tribuna*, 3 de març de 2017.

MARTÍNEZ CARRIÓN, José Miguel «Formación y desarrollo de la industria de conservas vegetales en España. 1850-1935». *Revista de Historia Económica*. Universitat de Múrcia, 1989.

PASTOR PALAZÓN, Santiago. «Los pioneros regionales de la conserva vegetal: al final, los últimos fueron los primeros». *Cangilón*, núm. 36, 2019.

PÉREZ MORATA, Javier. «Inicio y desarrollo de la industria conservera en España». Repositorio Institucional de Documentos. Universitat de Saragossa, 2016.

ROMERO PEÑA, Aleix. «Género y clase. Las trabajadoras de la industria conservera en Calahorra (1900-1942)». Universidad de La Rioja. Diario *La Rioja*. Abril, 2014.

«Iconografía femenina en la industria conservera de pescado en Asturias (1893-1986)». Fundació Municipal de Cultura, Educació i Universitat Popular.

Col·laboradors:

Rosalía Manzanet Renau, Vicente Espinosa Moreno i Tomás López García.

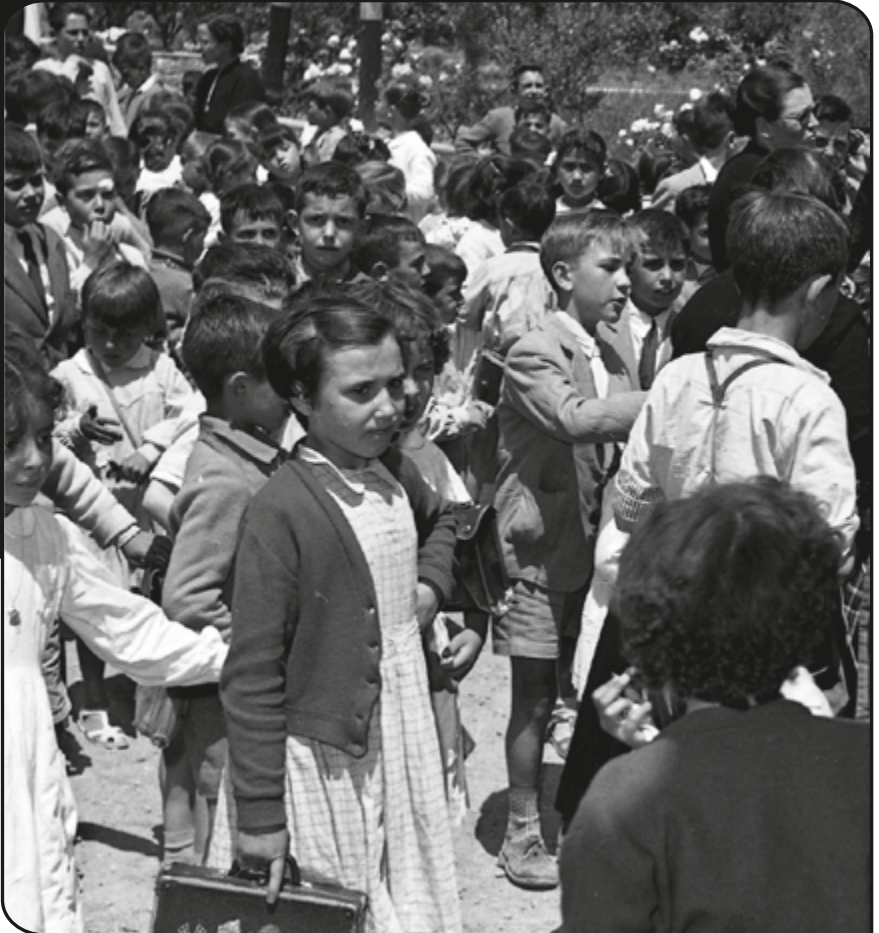

Ramon Ferrer Navarro

Vicent Gil Vicent

LA IMMIGRACIÓ OBLIDADA

La immigració oblidada

Nosaltres, els nostres pares, avis, besavis, la immensa majoria de les persones tenim en el nostre present o en el passat una història migratòria. L'arribada a Vila-real de l'immigrant durant els anys 1950 i 1960 fou fonamental per a contribuir al que s'anomenà el miracle econòmic dels anys seixanta, quan l'activitat productiva va créixer a un ritme del 7 %. En aquells anys seixanta, la ciutat va assentar les bases econòmiques i socials de la Vila-real de 2026.¹

És bo, de vegades, mirar cap al passat per tal que ens alligone sobre allò que no hem de fer en el present. Perquè les necessitats que van portar durant els anys cinquanta i seixanta del segle passat molts dels vila-realencs actuals a deixar els seus pobles d'origen i, malgrat els obstacles que el règim de Franco va establir per a evitar-ho, van buscar el seu futur a Vila-real, van ser exactament les mateixes que avui animen la persona migrant a deixar el seu país i arriscar-se a trobar un futur en països estranys. Avui migrants de països llunyans, ahir, desenes, centenars de persones d'Andalusia, Castella - la Manxa, Extremadura o Aragó van fugir d'unes condicions de vida, moltes vegades miserables o d'una repressió implacable, a la recerca de millors expectatives per als seus fills i ells mateixos.

L'Espanya que avui coneixem és inexplicable sense el trànsit del camp a les ciutats de milions de persones. Un desplaçament que comença el segle XIX i es multiplica exponencialment durant les dècades de 1950 i 1960. A partir de finals de la dècada dels anys seixanta la migració interior es va atenuar per la crisi internacional del petroli (1973), la crisi industrial espanyola dels anys vuitanta, els retorns als llocs d'origen dels migrants dels anys cinquanta per aquestes crisis econòmiques i l'envelliment de la població. Tot i que durant els anys noranta es va produir un increment de les migracions internes, mentre que a la primera dècada del segle XXI la immigració procedent de l'exterior va prendre el protagonisme de la mobilitat interna espanyola (Ródenas, Martí, 2006).

La repressió de la migració a l'Espanya franquista, 1939-1957

Per a moltes de les famílies migrants dels anys quaranta i cinquanta del segle passat, el periple d'arribada a Vila-real va ser complex. Van patir una política de repressió molt semblant a la que proposen certs partits polítics per al migrant actual. Miguel Díaz ha investigat les polítiques de repressió de la migració a l'Espanya franquista. Una història

¹ Aquest article vol ser un homenatge als vint anys de trajectòria de l'Associació Cultural Flamenca Andalus de Vila-real (2006-2026), una entitat oberta i plural que rescata del silenci la immigració oblidada que va contribuir a fer de Vila-real una ciutat oberta al nouvingut, construïda des de l'acollida quotidiana, la convivència i el reconeixement mutu com a base de la comunitat.

oblidada que es pot resumir en poques paraules: entre 1939 i 1957, el règim de Franco va tractar d'impedir que la gent es desplaçara des dels pobles fins a les ciutats a la recerca d'una vida millor. Murcians, extremeñys, gallecs, andalusos... eren detinguts a les estacions o desallotjats de les seues barraques, confinats i després retornats als pobles (Díaz, 2024).

Emigrants a l'estació de Jaén, ca. 1960-1965. Autor desconegut

La circular de l'11 de setembre de 1939 exposa de manera clara la voluntat de prohibir els desplaçaments incontrolats de població a les grans ciutats i principals centres industrials del país. Al llarg de la dècada dels anys quaranta i fins almenys 1957, els governadors civils remeten als ajuntaments de tots els pobles de la seua província contínues circulars que insten a restringir per tots els mitjans la migració.

Gràcies al treball de recuperació documental de Ricardo Pardo Camacho, coneixem com aquesta circular es fa efectiva als pobles de les comarques de Castelló. La circular remesa des d'Onda fins al Toro el 23 de març de 1939 per Joaquín Cañada, cap del sector 2 del SIPM de l'Ejército de Levante, és un document que cal transcriure:

A partir del día de la fecha, queda terminantemente prohibido a los vecinos de ese termino, albergar en sus domicilios a personal alguno, bien sea militar o paisano, sin que medie una orden escrita del Comandante Militar o en su defecto del Alcalde, quienes se cercionarán cumplidamente de la personalidad del individuo que ha de ser alojado, examinando minuciosamente todos sus documentos y dando cuenta a mi autoridad por la via mas rapida, siempre que el individuo le infundiera sospechas o su documentación por cualquier causa no le inspirase confianza. En el cumplimiento

de esta orden han de esmerarse las autoridades correspondientes por ser ello de sumo interés a este Servicio, sancionándose con la mayor severidad las faltas que se cometan sobre este particular.²

EJERCITO DE LEVANTE

S. I. P. M.
SECTOR 1.

Núm.
Nº de

Al entregar el escrito, haga referencia al mismo y su fecha.

contestado en 10-4-1939

A partir del día de la fecha, queda terminantemente prohibido a los vecinos de ese término, albergar en sus domicilios a personal alguno, bien sea militar o paisano, sin que medie una orden escrita del Comandante Militar o en su defecto del Alcalde, quienes se cerciorarán cumplidamente de la personalidad del individuo que ha de ser alojado, examinando minuciosamente todos sus documentos y dando cuenta a mi autoridad por la vía más rápida, siempre que el individuo le infundiere sospechas o su documentación por cualquier causa no le inspire confianza. En el cumplimiento de esta orden han de esmerarse las autoridades correspondientes por ser ello de sumo interés a este Servicio, sancionándose con la mayor severidad las faltas que se cometan sobre este particular. Acuse recibo.

Dios salve a España y guarde a V. muchos años.

Onda, a 23 de Marzo de 1.939 del III Año Triunfal.

EL JEFE DEL SECTOR,
[Firma]

Sr. Alcalde del Ayuntamiento de

El Toro

Ordre circular contra la immigració, 1939. Aula Militar Bermúdez de Castro. Castelló. Arxiu

Aquestes circulars instaven a restringir qualsevol canvi de residència i en cas de no aconseguir-ho, emprar qualsevol mesura repressiva, abunden entre la documentació dels anys 1940 i 1950. En qualsevol ajuntament, secretaria local de Falange o comandància de la Guàrdia Civil s'hi rebien contínues circulars com aquesta. Qualsevol immigrant era sospitós i se'l marcava amb l'estigma de la perillositat social de la mendicitat. En aquesta literatura oficial, tot nouvingut al poble, al ser un desconegut és un perillós malfactor.

Els mecanismes coactius per a dificultar l'assentament de les persones migrants utilitzaren instruments com la identificació dels individus i el control de l'accés a aspectes tan essencials

² Aula Militar Bermúdez de Castro. Castelló. Arxiu: Ejército de Levante. Agraïm a Ricardo Pardo la còpia que ens ha facilitat d'aquesta ordre circular transcrita.

per a la supervivència com la cartilla de racionament, el treball o l'habitatge. Les traves administratives, si no existien suports familiars o d'un altre tipus, podien arrossegar les persones migrants a la marginalitat. Les deportacions d'immigrants no desitjats van tenir lloc en totes les províncies i van ser freqüents fins a 1957.

L'Ordre circular de 29 de novembre de 1941, repetida sovint entre els anys 1953 i 1957, està present no tan sols a l'Arxiu General de l'Administració, sinó que la podem trobar a la majoria dels arxius provincials. Cosa lògica si tenim en compte que hi ha les pautes d'actuació a seguir pels governadors civils amb el «problema de la inmigración».

Por circular de 11 de septiembre de 1939 se llamó la atención de los Gobernadores Civiles respecto al crecido numero de personas que acudían a los grandes núcleos urbanos e industriales, en demanda de Trabajo, que en la mayoría de los casos no se les podía facilitar, bien por estar cubierto el cupo de obreros necesario para las actividades de la producción y el comercio, o bien por no reunir las condiciones exigidas por las Oficinas de Colocación Obrera, viéndose por ello obligados a retornar de nuevo a sus puntos de origen, ocasionándose así los consiguientes trastornos, que aquellas Autoridades debían evitar.

Y subsistiendo actualmente estos injustificados desplazamientos, que tienen una desfavorable repercusión en los problemas del abastecimiento, de la vivienda y aun del mismo paro obrero de las ciudades populosas y fabriles, interesa que por las Autoridades gubernativas y sus agentes se restrinja la salida de hombres y mujeres de los puntos habituales de su residencia, que vayan en busca de Trabajo, por espíritu de aventura y aun para sustraerse a la actuación de las Autoridades de su domicilio, que les vigilan como indeseables, a menos que justifiquen cumplidamente la necesidad de realizar el viaje, bien por naturales exigencias familiares, bien por hallarse provistos de la correspondiente carta de Trabajo o, en su defecto, acreditando que tienen medios propios de vida o que disponen en el punto de destino de una ocupación que les permita atender su subsistencia. (AGA. Fondo de Interior, c. 44/4131)

Aquesta és una història oblidada que convé recordar i no oblidar mai. Als anys quaranta, com als cinquanta, malgrat els obstacles que el règim establí per a impedir-ho, centenars de milers de persones fugiren d'unes condicions de vida moltes vegades miserables o d'una repressió social i política implacable, buscant millors expectatives per als seus fills i per a ells mateixos.

A vosaltres el que us faria falta és un 45

Una majoria important de nouvinguts a Vila-real procedien de Jaén. Encara avui, si fem cas a la procedència dels 166 socis de l'Associació Flamenca Andalus de Vila-real, la majoria dels

seus associats no nascuts ja a Castelló, són originaris de l'Andalusia oriental, majoritàriament de Jaén. Allí, molts d'ells escoltaven a la generació dels seus avis, que havien participat en la guerra, i la dels seus pares, que havien sigut xiquets durant la guerra i la recordaven molt bé, cal dir que el drama central de les seues vides va ser la fam que passaren.

Plaça de Beas de Segura, ca. 1900. Autor desconegut. Centre Andalusí de la Fotografia

A Beas de Segura, Santiago de la Espada, Santisteban del Puerto, Úbeda, entre la gent del camp, l'any que es recordava amb terror era 1945. Era «l'any de la fam», igual que un temps després n'hi hagué un altre, a principis dels seixanta, que s'anomenà «el de la cosecha grande», perquè es va recollir a la comarca més oliva que mai fins aleshores.

Dones recollint olives (Jaén), ca. 1935-1945. Autor desconegut

La fam es va acarnissar, sobretot, amb els més pobres, gent que menjava herbes del camp i que moria retorçant-se a terra amb la panxa inflada, i d'homes que anaven a pas lent pel carrer i, de sobte, s'ensorraven i queien fulminats per la fam. El mateix passava a altres indrets de l'Espanya rural. Les imatges captades per W. Eugene Smith a la Deleitosa, l'any 1951.

Publicat originalment al número del 9 d'abril de 1951 de la revista *LIFE*, l'assaig fotogràfic de W. Eugene Smith, «Spanish Village» (Poble espanyol), ha estat lloat durant més de sis dècades com el retrat fotogràfic més colpidor mai fet de la vida quotidiana a l'Espanya rural. Paga la pena de consultar per internet com era la Deleitosa, un lloc d'uns 2.300 camperols, a l'altiplà alt i sec de l'oest espanyol d'Extremadura.³

Mon pare, conta Antonio Muñoz Molina, amb 14 o 15 anys, passava un dia sencer cavant la terra, sense més aliment que un pa dur d'estraperlo més car que el seu jornal. Ens ensenyaven a menjar sense rebutjar res, apurant-ho tot. Rosegàvem les tallades de pollastre o de conill de l'arròs del diumenge fins a xuclar l'últim bri de carn adherit a l'os.

En l'any de «la cosecha grande», ma mare deia mig de broma un refrany: «Desde que hay papas no hay hombres». Volia dir que l'abundància d'aliments estava estovant la gent, i als joves ens molestava la seua cantarella reprovadora. S'havien alimentat de garrofes, d'aglans, de castanyes. El pa blanc i de pics cruixents sobre la taula tenia sempre per a ells alguna cosa de miracle.

Viatjant a lloms de mul, de nit, per camins apartats, per a eludir la vigilància de la Guàrdia Civil, que perseguia els estraperlistes pobres, no els acaparadors i corruptes del règim que es feren d'or amb el negoci de la fam, el seu avi anava a Guadahortuna, un poble a la frontera de Jaén amb Granada, on algú li subministrava creïlles i pa acabat de fer, que després la meua àvia revenia clandestinament a sa casa. Viatjava la nit sencera per la muntanya per a estar de tornada abans de l'alba. Un dia, van trucar a la porta i la meua àvia va veure per l'esquerda la silueta d'un guàrdia amb capa i tricorni. Era una dona gran i animosa, però deia que tremolava en obrir la porta. «No, señor, yo no vendo pan, ni patatas. Lo que tengo es para que coman mis hijos». El guàrdia s'inclinà sobre ella, i en la seua mirada i en la seua veu no hi havia amenaça, sinó súplica: «Señora, por lo que más quiera, yo no vengo a detenerla. Vengo por si puede venderme algo de pan, porque yo también tengo hijos, y pasan hambre».

Era pecat tirar un poc de pa. Si el pa queia a terra, en replegar-lo calia fer-li un bes. Va passar el temps, i la vida va millorar, fins i tot en la nostra Andalusia interior, i els xiquets i els joves, per a escàndol dels nostres majors, no volíem treballar amb la mateixa abnegació gràcies a la qual ells havien sobreviscut i ens havien tret avant. Hi havia menjars que no ens agradaven, tallades que no apuràvem, plats que deixàvem a la meitat, amb la mateixa pressa amb què deixàvem sense acabar una faena al camp, irrespectuosos

³ EUGENE SMITH, William. «Spanish Village», *LIFE*, 9 d'abril de 1951. <https://www.life.com/people/life-behind-the-picture-w-eugene-smiths-guardia-civil-1950/>

amb tot allò que ells ens havien ensenyat. Aleshores deien, els més sentenciosos: «A vosotros os hace falta un 45». De tant haver escoltat aquelles veus a les quals ja no fèiem cas, ara ens sembla que tenim records anteriors a les nostres pròpies vides. (Muñoz Molina, 2025).

Als anys de la fam s'hi afegí la falta de treball pel procés de mecanització de les faenes agrícoles (Cobo Romero; Ortega López, 2004: 1079-1112). El delegat provincial de Jaén, una de les províncies amb major saldo emigratori, escrivia a la Delegación Nacional del Auxilio Social: «Es necesario atender a miles de personas que dadas las características de la agricultura de la zona, quedan en el paro forzoso y en la absoluta indigencia» (AGA. Fondo de Cultura, c. 1971, carp. Jaén, cit. Díaz: 167-168, not. 14).

A Andalusia, Extremadura i Castella els informes dels governadors civils insistien que la crisi de l'agricultura tradicional i la mecanització del camp havien expulsat centenars de persones de la província (Férrnandez Prieto; Pan-Montojo, 2020).

El Ministeri de Treball fou l'encarregat de solucionar l'atur autoritzant el trasllat dels treballadors aturats d'unes a altres localitats. Per a això, va introduir una sèrie de mesures destinades a controlar aquestes migracions. La primera fou imposar l'obligatorietat d'obtenir la cartilla professional a l'Oficina de Col·locació Obrera del lloc de residència del treballador. Aquest document era imprescindible per a ser contractat legalment en qualsevol sector productiu alié a les tasques agrícoles o al servei domèstic.

L'emigració rural del franquisme no va ser només conseqüència de la crisi econòmica i laboral, la repressió contra els vençuts també van tenir un pes fonamental a l'hora de decidir abandonar el lloc d'origen. De fet aquest motiu explica el control de la possible dissidència política del migrant. Els documents identificatius fonamentals per a controlar els moviments de població van ser dos: el salconduit de mobilitat i el document nacional d'identitat (DNI). El salconduit va estar vigent fins a la seua definitiva supressió el 1957, coincidint aquesta data amb la plena implantació del DNI (Díaz Sánchez, 2023).

Vila-real, 1964

Julián García Candau us despertaria el record d'aquell poble dels anys cinquanta i seixanta. Julián us diria que si passàveu per la plaça abans que esquera el sol o quan la nit ja s'havia fet present, segons l'horari capritxós del tren, a la plaça us rebria el murmuri sord dels col·lidors, que esperaven que un comprador d'empresa tarongera acudira a contractar colles per a la recol·lecció. Els qui havien aconseguit el seu lloc de nit esperaven l'alba amb el saquet preparat per anar a l'hort. Els qui esperaven l'oportunitat de tenir jornal matinaven per a no perdre l'ocasió del salari. No hi havia crits. Es parlava en veu baixa. En les converses no hi havia altres temes que els relatius al treball (García Candau, 2019).

La plaça de Vila-real

El parent o paisà diria que anar a la plaça era anar a *llogar-se*. Aquesta seria una de les primeres paraules que aprenia el nouvingut en valencià: *llogar-se*. Alguns pocs tindrien la sort de pertànyer a una de les colles que tenien el treball assegurat en època de recol·lecció de taronja. Amb tot, fora de les temporades de la collita de la taronja, era difícil trobar colla. Ací, l'agricultura a temps parcial permetia treballar en una fàbrica a hores i a destall els caps de setmana, mentre que la resta de la setmana es podia dedicar a l'hort.

A partir de 1964, la majoria dels nouvinguts somiaven en allò que el seu parent o paisà contava: ací hi havia treball; fins i tot els havia aparaulat el treball a la fàbrica. Entre 1960 i 1973, van ser anys de demanda ininterrompuda de treball a les taulelleres (Garrido: 105).

A partir dels últims anys de la dècada de 1950, com a conseqüència del I Plan Nacional de la Vivienda (1956) i del bon període que en general va viure la indústria de la construcció a Espanya gràcies a l'auge del turisme. El resultat va ser una proliferació de noves empreses. A tota la Plana hi havia, l'any 1946, unes 38 empreses ceràmiques (que ocupaven uns 1.700 treballadors; el 1964 havien passat a ser 102 (on treballaven unes 6.000 persones). Va ser aquell el context en el qual va aparéixer la indústria taulellera a Vila-real.

La ciutat va viure un espectacular desenvolupament del sector, fins al punt que al final del segle xx era el tercer municipi espanyol amb major capacitat productiva i (si sumem les persones que treballaven a les fàbriques de taulells i les que treballaven a les indústries auxiliars d'aquestes) el primer municipi pel que fa als llocs de treball creats pel sector a tota la Plana (Garrido: 105).

De les quinze causes que el professor Obiol destaca en l'origen de la indústria taulellera de Vila-real (Obiol, 1985: 60-62), cal destacar, en primer lloc, que la indústria taulellera actual que caracteritza la Vila-real de 2025 s'inicia per un conjunt de crisis agràries, centrades en el preu baix de la taronja, en la fallida d'alguns comerços de cítrics importants com ara Costa, l'any 1964, i sobretot en les gelades de 1946 i 1956 (Pardo Nácher; Ginés Sánchez, 2020). Aquesta última gelada, que com totes va comportar importants pèrdues materials i va fer reflexionar sobre el futur de l'economia local, fou transcendental per a la posterior industrialització taulellera de Vila-real. Una reunió mantinguda pels principals terratinents de la ciutat —Candau, Font de Mora, Balaguer, Arrufat, Beltrán i Vilanova— a la casa d'aquest últim, al Raval de Sant Pasqual, en la qual es va passar revista a l'economia de Vila-real, va assentar les bases econòmiques de l'actual municipi, polaritzades al voltant del taulell. Aquesta reunió, a la qual també assistiren altres personatges, significà l'inici de la indústria taulellera actual de Vila-real (Obiol: 60-61).

En segon lloc, els salaris resultants de la indústria del taulell es mantien baixos. L'obrer d'ací estava acostumat que el salari de la taulellera complementara els diners guanyats de les successives collites de cítrics. El treball de la fàbrica complementava una agricultura a temps parcial. L'obrer local es considerava, abans que res, llaurador dels seus horts de tarongers. Aquesta mentalitat afavoria una política de control salarial en el sector industrial i propiciava una gran quietud i atonia sindical (Obiol: 66).

L'arribada massiva de jornaleros del camp d'Andalusia oriental, de Castella - la Manxa, d'Extremadura i d'Aragó, en no tenir una altra font d'ingressos que no fora la fàbrica, va fer canviar el panorama sindical (Fabra: 90; Obiol: 66).

Fàbrica de taulellets AZU-VI, SL, Vila-real, ca. 1960-1965. Arxiu de Xavier Ferrer Chust. Vila-real

La condició oficial per a entrar a la fàbrica era ser obrer qualificat. Aquesta condició de l'Oficina de Col·locació Obrera no es complia sempre. Les estratègies desplegades pels treballadors acabats d'arribar i pels empresaris per a sortejar aquest tipus de traves no es mouen sempre en el terreny de la legalitat. A l'hora d'establir contractes de treball es tenia en compte, sobretot, l'aval de familiars, paisans o amics ja establits amb anterioritat i que treballaven a la taulellera. Aquests suports familiars, de paisans i amics establerts amb anterioritat van facilitar la instal·lació de les persones migrants desproveïdes de contracte de treball, lloguer o cartilla de racionament (Díaz: 300; Vilar Rodríguez: 119-163).

La problemàtica de l'habitatge fou un altre dels grans obstacles als quals hagué d'enfrontar-se el treballador que acabava d'arribar. L'escassetat d'habitatges obligà els vostres avis, pares i algun de vosaltres a instal·lar-se com pogueren. El problema de l'habitatge va abastar la totalitat de la geografia espanyola i propicià un mercat clandestí en la construcció i, sobretot, la proliferació imparable dels barris d'autoconstrucció (Díaz: 331, 350; Llordén: 148-149).

A Vila-real es poden arreplegar nombrosos testimonis orals de l'autoconstrucció de la pròpia casa a les perifèries, al costat mateix de la fàbrica o inclús compartint-ne les mateixes parets. Són les conegudes popularment com *les cases del taulell* (Obiol: 66).

Les casetes del taulell (barri del Zorro), Vila-real, ca. 1970. Servei Geogràfic de l'Exèrcit (imatge retallada de l'original)

Amb l'augment d'arribada de nous immigrants, al costat d'aquestes cases i a la perifèria industrial se'n construïren d'altres, i així van conformar els barris taulellers. Aquests barris són reflex d'una població en creixement. Entre 1950 i 1960 Vila-real guanya més de 3.000 habitants. Entre 1960 i 1980 incrementa el seu cens en 12.862 habitants (Ortells, Martí: 162).

Això té una conseqüència territorial clara: la ruptura del compacte urbà (la vila i raval) i l'aparició d'una població dispersa en grups d'habitatges a la perifèria de ponent, on el preu del sòl és més barat (Quereda; Ortells: 96-98).

Estructura urbana de Vila-real. Ortells

Allí s'instal·len, construeixen cases que recorden les del seu origen andalusí o manxec: una sola planta i arreglades seguint els camins del parcel·lari agrícola, reconvertits en carrers de pocs metres d'amplària. Casetes emblanquinades que, amb el progrés dels seus amos, milloren en condicions i creen el tramut urbà de l'Era de Patxuga, Santa Sofia, Melilla, Cases de Capote, Evangelistes, camí de Betxi i Artana, Miralcamp (Ortells, Martí: 163).

Carrer de Sant Joan Bosco. Arxiu Municipal de Vila-real

Fonts documentals i bibliogràfiques

Arxiu General de l'Administració (AGA):

Fondo de Cultura, c. 1971, carp. Jaén correspondencia Auxilio Social 1939-1951.

Fondo de Interior, c. 44/4131, carp. Oficialía Mayor. Circulares de la Dirección General de Política Interior, 1953-1957.

Aula Militar Bermúdez de Castro. Castelló:

Arxiu: Ejército de Levante.

COBO ROMERO, F.; ORTEGA LÓPEZ, T. (2004). «Hambre, desempleo y emigración. Las consecuencias sociales de la política agraria autárquica en Andalucía oriental, 1939-1975». *Hispania: Revista española de Historia*, núm. 218, 2004, p. 1079-1112.

DÍAZ SÁNCHEZ, Miguel. *Fronteras de papel: Franquismo y migración interior en la posguerra española (1939-1957)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2024.

—«Una colección de huellas. Los orígenes totalitarios del Documento Nacional de Identidad español». *Ayer*, núm. 131, 2023, p. 245-268.

EUGENE SMITH, William. «Spanish Village», *LIFE*, 9 d'abril de 1951.

<https://www.life.com/people/life-behind-the-picture-w-eugene-smiths-guardia-civil-1950/>

FABRA, Miquel Àngel. *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2000.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo; PAN-MONTOJO, Juan. «El cambio tecnológico en la agricultura española contemporánea». *Historia agraria de la España contemporánea (1800-2000)*. Madrid: Editorial Crítica, 2020, p. 205-238.

GARCÍA CANDAU, Julián. *Vila-real. Memorias y contramemorias*. Ajuntament de Vila-real: Perica la Literaria, 2019.

GARRIDO HERRERO, Samuel. «La transformació d'un model econòmic. Vila-real industrial». *Història de Vila-real*, (ed. Vicent Gil). Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 77-107.

LLORDÉN, Moisés. «La política de vivienda del régimen franquista: nacimiento y despegue de los grandes constructores y promotores inmobiliarios en España, 1939-1960». *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Barcelona: Publicacions de la Universitat d'Alacant / Crítica, 2003, p. 145-169.

MUÑOZ MOLINA, Antonio. «Memorias del hambre». *El País*, 11 d'octubre de 2025.

- OBIOL MENERO, Emilio M. «El modelo de localización industrial de Weber y Alonso aplicado a la actividad azulejera: el caso de Vila-real». *Millars: geografia i història*, núm. 10, 1985, p. 57-76.
- ORTELLS CHABRERA, Vicent; MARTÍ CASTILLO, Raquel. «Vila, ravals, ciutat i societat. Historia de Vila-real». *Historia de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 141-179.
- PARDO NÁCHER, Cristian; GINÉS SÁNCHEZ, Andreu (coord.). *La gelada de 1946: adversitat climàtica, crisi tarongera i primer franquisme*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, Servei de Comunicació i Publicacions, 2020.
- QUEREDA SALA, J.; ORTELLS CHABRERA, V. «Estructura urbana de las ciudades de La Plana». *Ciudad y Territorio. Ciencia Urbana*, núm. 79, 1989, p. 96-98.
- RÓDENAS, Carmen; MARTÍ, Mònica. «Reinterpretando el crecimiento económico regional español: la productividad y el cambio estructural». *Investigaciones Regionales*, núm. 8, 2006, p. 131-151.
- VILAR RODRÍGUEZ, Margarita. «Estrategias de supervivencia de las familias trabajadoras en el marco laboral hostil de la posguerra civil española (1939-1958)». *Sociología del trabajo*, núm. 56, 2006, p. 119-163.

5

Borja Muñoz Abad

LA PRESENCIA DEL FOLKLORE EN LA MÚSICA DE BENITO TRAVER

La presència del folklore en la música de Benito Traver

La història està plena de protagonistes que, tot i haver exercit un paper fonamental en la vida del seu entorn, han passat desapercebuts per a la historiografia. Es tracta d'intrahistòries que, al marge de la seua correspondència amb els grans discursos oficials, revelen les autèntiques dinàmiques socials i culturals que han donat forma a la idiosincràsia dels nostres pobles. El moviment associacionista que es va desenvolupar vivament des de mitjans del segle XIX, de manera destacada al País Valencià per la proliferació de les bandes de música, és un clar exemple d'aquest fet. Paral·lelament al seu procés de democratització de la cultura, especialment en les poblacions més xicotetes, es pot observar com l'associacionisme va deixar caure bona part del pes de l'ensenyament i la dinamització cultural a l'esquena de personalitats la importància de les quals s'ha difuminat amb el pas del temps.

Vila-real no és una excepció en aquest panorama. El 1848 es va fundar la banda de música local, la qual, després d'una primera escissió per motius religiosos el 1895, es reunificaria el 1909 amb la denominació de Sociedad Musical de Villarreal (Muñoz Abad, 2023). També en aquest període es van establir algunes de les associacions marianes que protagonitzarien la vida religiosa de la ciutat. En l'àmbit cultural cal destacar la Congregació de Lluïsos, fundada el 1873 sota l'advocació de Maria Immaculada, sant Lluís Gonzaga i sant Joan Berchmans. D'aquesta entitat depenia la coral que participava en les celebracions litúrgiques més destacades, encara que al seu si també s'organitzaven esdeveniments culturals com ara vetllades literàries o representacions de teatre i sarsuela, a més d'oferir classes de solfeig i cant (Beltrán Cortés, 1984).

El 1915, alguns dels membres de la coral de Lluïsos van decidir abandonar la formació, a causa de certes desavinences que havien mantingut amb el pare Miralles, responsable del conjunt. Tretze d'ells es van reagrupar aquell mateix any per a fundar l'Agrupació Coral Els XIII. Aquesta nova entitat es va dedicar especialment a la posada en escena de comèdies i sarsueles, a més de prendre part musicalment d'actes tant religiosos com civils. L'exponencial creixement que va viure aquesta associació durant els primers anys d'activitat es va materialitzar en la inauguració del seu propi teatre el novembre de 1933, imponent edifici que el 1986 es convertiria en l'Auditori Municipal.

Fotografia de Benito Traver García
(Traver, 1909: portada interior).
Font: Repositori de la Universitat Jaume I
de Castelló

I parlar d'Els XIII no és cap coincidència, ja que una de les figures essencials per al naixement i expansió d'aquesta entitat va ser, precisament, el protagonista d'aquestes pàgines. Benito Traver García, conegut popularment com a mossén Benito, va nèixer a Vila-real el 27 de desembre de 1866. Va cursar estudis universitaris a València i Castelló, mentre també es formava als seminaris de Tortosa, Sigüenza i València. El 26 de juny de 1898 va ser ordenat sacerdot a l'església Arxiprestal del seu poble natal, on viuria fins a la seua mort l'11 de juny de 1933 (Casares, 2006). Als càrrecs d'organista i arxiver del temple arxiprestal, se sumaria el 1911 l'atorgament del títol de cronista oficial de Vila-real per part de l'Ajuntament. Aquesta responsabilitat responia a l'èxit de la seua *Historia de Villarreal*, obra publicada en diversos fascicles al llarg dels anys anteriors. El pas dels anys ja s'ha encarregat d'analitzar les errades històriques que mossén Benito va defensar en aquest volum —per una altra banda, poc discordants amb els discursos historiogràfics d'aquell moment—, que tot i això no deixa de tenir un alt valor simbòlic per a la ciutat.

Aquest va ser el primer dels assajos historiogràfics d'àmbit local que signaria l'autor, al qual se sumarien obres com *La paz de la Iglesia y la milagrosa imagen de Cristo Crucificado del rey D. Jaime el Conquistador venerada en Villarreal* (1913), *Villarreal en la guerra de Sucesión* (1925) o *El gremio de carpinteros de Villarreal* (1931). Molts d'aquests escrits van ser fruit de la seua participació en nombrosos certàmens i concursos, als quals també va concórrer com a fotògraf aficionat.¹ A més, també va ser un assidu col·laborador en diverses publicacions periòdiques del primer terç del segle xx com ara *Las Provincias*, *Heraldo de Castellón* o la revista *Arte y letras*. Si el seu paper com a cronista i historiador local ha sigut mínimament analitzat, no podem dir el mateix amb la intensa labor musical que va realitzar al llarg de la seua vida.

Fotografia panoràmica de Vila-real, obra de mossén Benito (Traver, 1909: 15-16).
Font: Repositori de la Universitat Jaume I de Castelló

¹ *La correspondencia de Valencia*, 7 de setembre de 1906, p. 2.

Mossén Benito Traver i la música

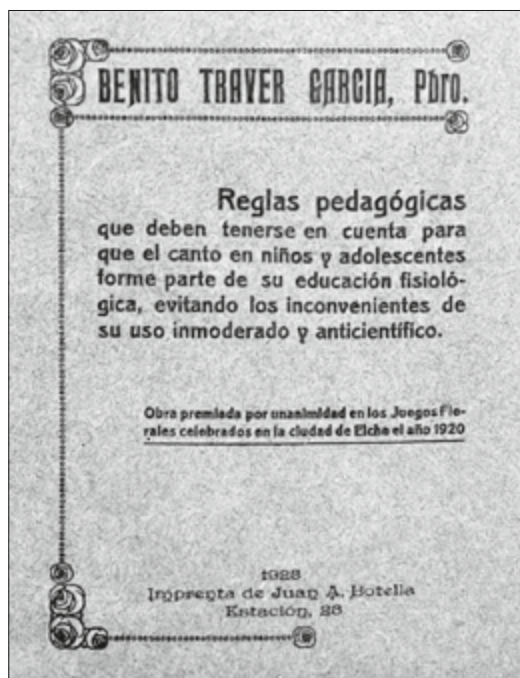
La seua neboda Concha Beltrán, en la introducció biogràfica que va escriure per a la col·lecció d'obres realitzada per Vicente J. Tena,² va assegurar que «en lo tocante a la música era incansable» (1977: 3). Mossén Benito va començar els seus estudis musicals amb son pare, José Traver Font, que fou organista de l'Arxiprestal en el darrer quart del segle XIX. Després, va estudiar harmonia i composició en el Conservatori de València amb el professor Amancio Amorós. La seua primera composició va ser una missa a quatre veus estrenada en la seua cerimònia d'ordenació com a prevere, en la interpretació de la qual van participar cent vint-i-cinc músics sota la batuta de l'esmentat mestre. A aquesta obra li seguiria un nombrós catàleg de pàgines religioses que inclou himnes, motets, rosaris, gojos o trisagis. En els primers anys del segle XX també va signar sarsueles com *El pavo*, *Los cuervos* o *La gruta de Lourdes*, totes sobre assumptes religiosos o moralitzants, així com algunes composicions de música popular tant per a piano com per a banda de música. Segons la mateixa font abans esmentada, algunes de les seues composicions van ser publicades a València, Barcelona o Pamplona.

Paral·lelament, Traver va ocupar una posició medul·lar en la formació musical dels joves vila-realencs durant el primer terç del segle XX, tal com defensa el músic Vicente Beltrán Cortés (1984). També va ser decisiu el seu suport a Els XIII, especialment per a superar les dificultats inicials esdevingudes de la seua escissió del cor de Lluïsos. Per a aquesta nova agrupació va compondre, a més, una sèrie d'obres corals de caràcter descriptiu i folklòric, com ara *Les festes a la patrona del poble*, *La despertà de l'Aurora*, *El mercat del meu poble* o *Les danses de les pedretes*; a més de l'*Himno a Santa Cecilia*, patrona d'aquesta entitat.

Però els treballs musicals de mossén Benito no només estan escrits en fulls de pentagrames. Com a assagista, també va abordar la música en diversos treballs. El 1918 va veure la llum *Los músicos de la provincia de Castellón*, un estudi que el mateix autor va descriure com «assaig biobibliogràfic». Es tracta d'una extensa obra en la qual el cronista vila-realenc fa un exhaustiu repàs a la vida i obra d'aquells músics actius en les distintes poblacions de la província, els quals són presentats sistemàticament en ordre alfabètic (quant a les localitats) i cronològic (quant als músics). Se centra especialment en els músics de l'àmbit eclesiàstic i també en els de Vila-real, ambdós casos assumibles per les facilitats d'accés a les fonts necessàries. El que resulta més sorprenent són les abundants errades biogràfiques, algunes inexplicables, encara que això no és l'objecte d'estudi que interessa en aquestes pàgines. Siga com siga, això no resta mèrit a l'obra, sobretot, tenint en compte que la historiografia musical espanyola estava encara en un estat molt primitiu, pel qual l'autor comptava amb escassos exemples a seguir.

² En la dècada de 1970, l'Ajuntament de Vila-real i la Caixa Rural Catòlica Agrària van subvencionar el jesuïta valencià Vicente Javier Tena Melià perquè fera treballs de recopilació i edició de les obres musicals dels compositors locals més destacats. El resultat van ser tretze volums en els quals es recullen partitures de Francesc Tàrraga, José Goterris, Benito Traver, Buenaventura Meseguer, Vicente Avellana, Rafael Beltrán i Pascual Usó.

Poc després, el 1920, mossén Benito seria premiat en els Jocs Florals d'Elx gràcies al treball titulat *Reglas pedagógicas que deben tenerse en cuenta para que el canto en niños y adolescentes forme parte de su educación fisiológica*. L'obra, que es publicaria el 1923, mostra de nou el caràcter científic i sistemàtic que l'historiador local va voler plasmar en la major part dels seus estudis. En aquest cas, els esforços van dirigits a explicar com funciona la producció del so i de la veu, així com a descriure les pràctiques apropiades per a dominar i cuidar l'aparat fonador. Aquest vessant pedagògic continuaria en l'assaig *Influencia de la música en la educación popular*, distingit als Jocs Florals organitzats a Xest el 1925 i imprés un any després. En aquest cas el to és molt més reflexiu, i gira al voltant d'un discurs històric en el qual es repassen diferents postures que les cultures de l'antiguitat van mantenir respecte a l'educació musical. Tot i això, el rerefons d'aquest treball amaga una lògica posició estètica envers la visió dualista de la música, pròpia de la filiació religiosa del seu autor i deutora del moviment cecilianista del segle XIX.

Portada del llibre de mossén Benito, *Reglas pedagógicas...* (1923).
Font: Arxiu Municipal de Castelló de la Plana

Tan variades labors van valer a Traver un gran nombre de mèrits i distincions: el títol de cavaller de l'Orde Civil d'Alfons XII; el d'acadèmic en l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Ferran, l'Acadèmia de Ciències Històriques de Toledo i l'Acadèmia de Bones Lletres de Màlaga; o el de soci d'honor de l'Associació Lo Rat Penat i del Centre de Cultura Valenciana. Tot açò, per a Beltrán Cortés, demostra que Traver va ser «humilde, trabajador, sabio, callado [...] y un ciudadano orgullo de su patria chica» (1984: 20).

El folklore en la música de Benito Traver: cites i al·lusions

I, precisament, aquest orgull local és el que mossén Benito va voler plasmar en moltes de les obres que s'han esmentat. Bona part d'aquestes empenen de manera extensa materials folklòrics, que es combinen amb melodies originals que també beuen de manera clara dels repertoris tradicionals. Amb açò, Traver no fa res nou, perquè la intertextualitat musical és una pràctica ben arrelada a la música occidental des de l'Edat Mitjana. Però sí que suposa un exemple molt valuós, juntament amb el del seu coetani José Goterris Sanmiguel (1873-1930), per entendre com Vila-real va interactuar amb el context cultural de la Renaixença, adaptant models i motivacions propis del nacionalisme musical valencià a la idiosincràsia del folklore local.

En les seues obres corals, mossén Benito fa un ús extensiu del que el professor López Cano (2007) anomena cites directes, és a dir, allò que es produeix quan un autor fa una referència explícita a una altra obra d'ell mateix o d'un altre compositor. Per a aquesta consideració, les cites han de complir quatre condicions: 1) que la connexió intertextual siga evident, 2) que s'empenen materials específics i fàcilment recognoscibles, 3) que es produïska de manera intencional i reconeguda i 4) que existisca certa literalitat. Tots aquests factors es compleixen, almenys, en quatre de les obres signades per mossén Benito, que analitzem a continuació.

Pot ser l'exemple més paradigmàtic és l'obra *Les festes a la patrona del poble*, premiada per l'Agrupació Coral Els XIII el 1922. Es tracta d'una partitura on es descriuen escenes pròpies de les celebracions en honor a la Mare de Déu de Gràcia, patrona de Vila-real. Després de presentar com el poble es reuneix per a rebre la Mare de Déu, s'escolta la primera de les melodies evocades: l'*Ave Maris Stella*. Si bé no es tracta d'una melodia folklòrica, és molt probable que aquest cant gregorià sí que formara part de la memòria sonora de l'època, a causa del seu protagonisme en moltes de les principals celebracions litúrgiques. A més, aquesta no és l'única ocasió en què Traver empra aquest càntic maria, que també és el material essencial sobre el qual compon una marxa per a banda de música titulada *Stella Maris*.

Després de diferents melodies en les quals s'enalteix la devoció dels veïns i veïnes per la Mare de Déu de Gràcia, arriba una nova secció en la qual els sentiments religiosos deixen pas a l'ambient lúdic que inunda la ciutat durant els dies de festa. De nou, Traver fa ús de melodies familiars per a l'audiència per tal d'evocar, en aquest cas, els jocs infantils que tenen lloc al carrer. Per a això, utilitza dues melodies populars que encara avui formen part de la cultura popular local: *A bou redó* i *Corre, corre*. Ambdues tonades es presenten d'una manera contrastant que, en certa manera, s'adequa al contingut de cada cançó: la primera, més pausada, es presenta de manera homofònica, és a dir, amb totes les veus cantant el mateix; mentre que en la segona, que en certa manera representa el joc de *pillar*, s'empra una textura polifònica molt més rica, on les veus es persegueixen entre si.

En l'escena següent, Traver descriu el ball de plaça,³ una altra de les cerimònies pròpies de les festes patronals. Com calia esperar, aquesta secció comença amb la melodia de l'*Eixida dels balladors*, que és entonada per la primera veu de tenors amb el nas tapat per evocar el so de la dolçaina, segons les indicacions de l'autor. Mentrestant, la resta de veus realitzen un acompanyament rítmic i harmònic amb la síl·laba «chec», amb el qual es vol evocar el so de les castanyetes. Li segueix l'entonació de la melodia de *La tana*, també pròpia d'aquesta pràctica, que en aquest cas es canta amb la lletra de la cançó popular *Estava el pelut*.

Bargheiter
Imitando la gaita y castañuelas

Char, char, char, char, char, char

Char, char, char, char, char, char

Va gaita con la gaita

la la la la la la la la la la la la

che, che, che, che, che, che

plac nam plac plac

che - que che, che, che, che, che,

Fragment de la partitura de *Les festes a la patrona del poble*, en la qual es representa el ball de la plaça (Tena Melià, 1977: 14). Font: Arxiu Municipal de Vila-real

És possible que la popularitat que va aconseguir aquesta obra animara a mossén Benito a compondre *La despertà de l'Aurora*, que també seria estrenada per Els XIII el 1925. En aquesta peça, l'autor «describe la cristiana costumbre del Rosario de la Aurora».⁴ El plantejament és molt similar al de l'obra comentada anteriorment: amb un caràcter marcadament descriptiu, el músic vila-realenc combina músiques originals amb altres que, o bé recorren a tonades populars, o bé s'hi inspiren.

La partitura comença amb una imitació vocal de les campanes amb les quals s'acompanyaven els *auroros*, congregants de la Confraria de la Divina Aurora que s'encarregaven de dur a terme aquest costum. Després d'una estrofa en la qual es presenta aquesta tradició, Traver incorpora el càntic *A la puerta tenéis a la Aurora*, del qual es presenta tant la seua lletra en castellà —que és com es canta habitualment— com una traducció pròpia al valencià. Beltrán Cortés aclareix que aquesta melodia s'entonava durant la visita que els confreres acostumaven a fer a les persones malaltes durant el res d'aquest

³ El mateix Traver, en la seua *Historia de Villarreal* (1909), estableix que el ball de plaça es remunta, almenys, a finals del segle XVIII. A finals del XIX, se celebrava a la plaça Major en les nits en què es corrien bous pel carrer, a càrrec de la corporació municipal i altres personalitats distingides de la societat local, sempre ataviades amb vestits tradicionals. Tot i això, aquesta pràctica entraria en decadència durant les primeres dècades del segle XX fins a desaparèixer. Ja en el segle XXI, el Grup de Danses El Raval recuperaria aquesta ancestral tradició, que segons Torres i Sempere (2005) es conformava d'una desena de danses, entre les quals estarien les que avui en dia formen part del conegut com a ball de l'anguila: l'*Arenilla*, la *tana* i la *Marinera*, a més del toc inicial conegut indistintament com a *Entrà* o *Eixida dels balladors*.

⁴ *Heraldo de Castellón*, 7 de febrer de 1926, p. 1.

rosari rondaire. Curiosament, la utilització d'aquesta melodia per part de mossén Benito va servir per a la seua recuperació per part del Grup de Danses El Raval, que la va enregistrar en el seu disc *Del Millars al Belcaire*.

Després de descriure com els *auroros* invitaven amb els seus cànctics a acudir a les celebracions religioses, Traver inclou la cançó popular *Una velleta*. En aquest cas, aquesta melodia no forma part de la tradició descrita, però la seua lletra s'adequa perfectament a l'escena que s'està desenvolupant, ja que parla d'una vella que ix de casa corrents per a arribar a missa. D'alguna manera, aquest exemple pareix al·ludir a cert vessant còmic, derivat de la relació discordant que uneix l'anterior context religiós amb l'àmbit popular al qual pertany aquesta segona melodia. Traver inclou la cançó completa, a causa de la seua brevetat, emprant una textura molt simple amb totes les veus a l'uníson, a excepció d'una que realitza un contrapunt senzill.

Una altra obra de Traver que segueix aquests preceptes compositius és *El mercat del meu poble*. D'aquesta no tenim més referència que la que aporta Beltrán Cortés (1984), que relaciona la seua composició amb l'èxit llaurat per les dues anteriors. Com el títol indica, en aquest cas l'escena costumista que es descriu és el mercat que se celebrava a Vila-real, i que a principis del segle xx era reconegut a tots els pobles dels voltants. Durant la primera secció, les veus presenten distints incisos melòdics que recreen els reclams amb els quals els venedors i les venedores pregonen els seus productes. Si bé és possible que l'autor recreara la realitat sonora d'aquest moment, no es pot afirmar que es tracte d'una cita literal, ja que aquests cànctics no estan documentats enlloc. Enmig d'aquesta cacofonia, no obstant això, Traver afegeix una cançó popular infantil que sí que resulta fàcilment recognoscible: *Plou, plou*. La concatenació de reclams comercials cessa de colp perquè les sis veus a l'uníson entonen aquesta breu cançó, després de la qual regresa sobtadament el material anterior. La inclusió d'aquesta melodia popular en l'escena pot respondre a dos factors: o bé vol representar l'aparició de la xicalla jugant pel mig del mercat; o bé respon a les referències que fa la seua lletra a diferents aliments.⁵

Fragment de la partitura d'*El mercat del meu poble*, en el qual s'utilitzen diversos reclams propis de la venda ambulants (Tena Melià, 1977: 34). Font: Arxiu Municipal de Vila-real

⁵ *Plou, plou, molí nou / a la bassa n'hi ha un ou. / De matí, de vesprà, / bona coca en cansalà.*

Aquesta darrera opció cobra sentit amb la cita següent, ja que per a començar la posterior secció Traver torna a escollir una cançó popular de contingut gastronòmic: *Xim, xim, caragols en ceba*. La cançó és citada literalment al complet, encara que en aquest cas l'autor la transforma en una realització harmònica a quatre veus. Després d'aquesta elaboració, un dels baixos entona la darrera cita que mossén Benito inclou en aquesta partitura, i amb la qual s'anuncia el pròxim final del mercat i de la composició: el cant del sereno. Es tracta d'una breu entonació de natura monòdica i recitativa, amb la qual els responsables de l'ordre públic nocturn anunciaven l'hora i la situació meteorològica. Es pot esperar que aquesta recitació tinguera una interpretació molt lliure en funció de qui l'entonara. Això justifica que la versió recollida a Vila-real per Ricardo Olmos entre 1947 i 1948 per a les «Missions folklòriques» de l'antic Institut Espanyol de Musicologia (Ros-Fàbregas, s/d) diferisca de la que s'empra en aquesta partitura, que sí que coincideix amb la recollida en altres cançoners locals.

A propòsit del càntic del sereno, aquest també apareix en una altra de les obres compostes per mossén Benito, *La noche. Las doce han sonado*, que serveix per a descriure i enaltir les tasques d'aquesta professió ja perduda. Aquesta partitura, a més, és un bon exemple per a analitzar un altre nivell d'intertextualitat: les al·lusions. En aquest cas, es tracta de les possibles referències a estructures, sistemes o procediments generals que una obra fa a l'estil general d'un tipus de música o d'una cultura musical concreta, amb la intenció de replicar els seus trets característics sonors. Aquests procediments són abundants en la música de mossén Benito, factor que sense dubte serveix per a explicar la popularitat i la familiaritat que irradia la seua música. D'entre les característiques que Jordi Reig Bravo descriu com a identificatives de la música folklòrica valenciana (2011), en les partitures de Traver podem trobar abundants elements melòdics (com la construcció de melodies amb un àmbit molt limitat, la utilització recurrent de línies sil·làbiques o l'ús del mode de Mi), harmònics (com ara la coneguda com «polifonia mediterrània», certes fórmules cadencials o els bordons) o estructurals (com la forma estròfica, les construccions de pregunta/resposta o les frases irregulars que s'adapten a la prosòdia del text). També apareixen al·lusions a elements expressius propis de la cultura tradicional valenciana, com les esmentades evocacions a la dolçaina o la recurrència a gèneres propis com l'albada, la jota o el «valset». L'estudi exhaustiu de tots aquests elements, no obstant això, queda eludit d'aquestes pàgines, a causa de la seua extensió i de l'aprofundiment tècnic que requereix.⁶

Amb tot açò, cal esperar que aquestes mateixes característiques i procediments també foren replicades en altres obres de mossén Benito que encara no s'han estudiat, ja que les partitures no han estat localitzades. Una d'aquestes és *Les danses de les pedretes*, que segons relata Beltrán Cortés (1984) incloïa diferents mostres del folklore local. També, de

⁶ Per a més informació, vegeu el treball *En defensa de la tradición. Usos y funciones del folklore en las obras de Benito Traver García y José Goterris Sanmiguel* (Muñoz Abad, 2025).

manera destacada, cal esperar que la música tradicional tinguera un lloc destacat en la marxa *Jaume el Conqueridor*, amb la qual mossén Benito es va presentar als Jocs Florals organitzats per la Joventut Antoniana el 1922⁷ en la categoria amb la qual l'Ajuntament buscava una partitura per convertir-la en la *Marxa a la ciutat* —i que, finalment, guanyaria el mestre Goterris—. Tot i que la partitura de Traver va ser posteriorment publicada a València, només en sabem per les referències hemerogràfiques, que afirmen que en l'obra «Traver ha sabido hermanar las notas bélicas de las trompas con motivos de un típico baile villarrealense, con inspiración fácil y muy expresiva».⁸ Tant de bo aquestes i altres partitures que s'han perdut amb el pas dels anys puguin sortir a la llum, i engrossir, no només el catàleg de Benito Traver, sinó també el patrimoni musical de Vila-real.

Models i motivacions

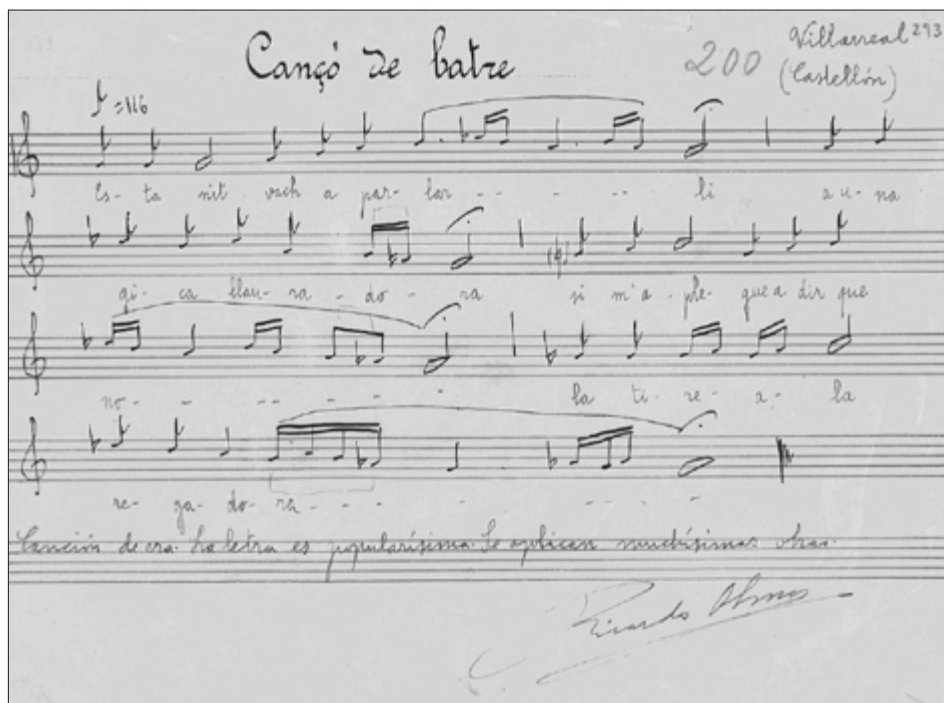
Com ja hem esmentat, aquestes pràctiques no són exclusives de mossén Benito. De fet, Traver comptava amb un exemple ben proper: el de José Goterris Sanmiguel. Si tenim en compte que la primera obra analitzada data de 1922, l'aleshores director de la banda de música local ja havia signat dos exemples en els quals també empra de manera destacada material musical tradicional. El primer és el del conegut *Himne de Vila-real*, escrit sobre un text del poeta local Francisco Moreno Gil, la data d'estrena del qual es troba en discussió en el moment d'escriure aquest article.⁹ En la cobla central d'aquesta composició, el mestre Goterris cita la melodia d'un cant de batre molt popular al nostre poble, que es cantava amb la lletra *Esta nit vaig a parlar-li*. D'això resulta un exemple d'intertextualitat ben simbòlic, ja que el compositor escull un cant associat a les faenes del camp per a cantar uns versos destinats a enaltir el treball dels llauradors vila-realencs. En tot cas, la melodia original és reproduïda quasi literalment per Goterris, el qual «altera tan sols una de les seues notes per adaptar el

⁷ Aquesta no va ser l'única partitura amb la qual Traver va participar en aquests Jocs Florals. En la mateixa vetllada, va rebre altres dos reconeixements per les seues obres *Les festes a la patrona del poble*, premiada per Els XIII en resposta a la seua petició d'una composició musical per a orfeó que estiguera inspirada en un motiu popular regional; i *Marina*, un divertiment musical per a violí, violoncel i piano distingit per Juan Domingo Morales; a més del reconeixement al seu assaig *Si quieres hallar el bien...*, al voltant de la influència de l'educació en el benestar dels pobles. Tot açò va fer que Traver fora homenatjat en la gala amb el títol d'Honorable Escriptor, a causa de la quantitat de premis obtinguts (Pérez Silvestre, 2022).

⁸ *Diario de Valencia*, 10 de juny de 1922, p. 3.

⁹ Fins ara s'havia mantingut que l'*Himne de Vila-real* s'havia estrenat en un acte d'homenatge a Tàrraga que l'entitat valencianista Lo Rat Penat va organitzar a Vila-real el 6 de setembre de 1910. No obstant això, les cròniques d'aquesta vetllada atribueixen la lletra d'aquesta composició a l'intel·lectual local Carlos Sarthou, que també defensa aquesta versió en l'article que va escriure per a Lo Rat Penat. Revista mensual (maig de 1911). Tot i això, no es conserva cap font, ni literària ni musical, que continga aquest poema. Totes les partitures que es conserven de l'*Himne* del mestre Goterris empenen la lletra de Moreno, que es considera l'original. A més, Beltrán Cortés (1984) assegura que l'obra va ser estrenada en un acte d'homenatge a mossén Benito, que suposadament Els XIII va celebrar en la dècada de 1920, desmuntat així el relat oficial sobre aquesta composició. En tot cas, aquestes dades assenyalen que la composició de Goterris i Sarthou interpretada el 1910 no es correspondria amb l'*Himne a Vila-real* que avui en dia coneixem, sinó amb una altra partitura (o potser només una lletra) de la qual no hi tenim constància. Com hem dit, aquest fet s'està estudiant encara en el moment en què s'ha escrit aquest article (juliol de 2025).

caràcter modal de les cadències a l'harmonia tonal de la peça i efectua una lleu adaptació del ritme declamatori a les exigències prosòdiques de la nova lletra» (Muñoz Abad, 2022: 24).

Partitura amb la qual Ricardo Olmos va registrar el cant de batre *Esta nit vaig a parlar-li* el 1947, segons l'informant Juan Bautista Ortells Costa. Font: Fons de Música Tradicional CSIC-IMF

El segon exemple és el de la *Rapsodia sobre motivos valencianos*, una composició per a orquestra simfònica que el mestre Goterris subtitula amb el lema «Mijares». Això ens fa pensar que l'obra podria haver-se escrit per a la participació en el concurs que el Cercle de Belles Arts de València va convocar el 1911 amb la finalitat de premiar dues composicions inspirades en cançons i danses folklòriques valencianes: una havia de ser una partitura per a orquestra en quatre moviments i l'altra una rapsòdia lliure en un únic moviment (Aviñoa, 2000). En aquesta pàgina, el compositor vila-realenc combina cites directes de melodies populars, com l'*Eixida dels balladors* o el ja esmentat cant de batre; amb abundants al·lusions als trets musicals propis del folklore valencià, en la mesura en què ja s'han comentat.

Però els models amb què Traver poguera comptar no acaben ací. Podem suposar que el músic també coneixia obres d'altres compositors que ja havien seguit aquests mateixos passos, ja que hi ha referències coetànies de diverses audicions a Vila-real d'obres com *Capricho rural*, *Rapsodia española*¹⁰ i *Una nit d'albaes*¹¹

¹⁰ *La Plana*, 18 d'agost de 1906, p. 2.

¹¹ *El Mijares*, 7 de febrer de 1915, p. 2.

de Salvador Giner;¹² o *Orillas del Mijares*¹³ de José Llurba.¹⁴ Donat que Traver va estudiar al Conservatori de València i va mantenir una estreta relació amb la vida cultural d'aquesta ciutat, també és probable que aquesta nòmina de referències fora molt més extensa, incloent-hi obres contemporànies que responen als mateixos models compositius com les *suites Valencianas* (1909) i *Acuarelas valencianas* (1910) d'Eduardo López-Chavarri, la *Rapsodia valenciana* (1911) de José María Fayos o *Es xopà... hasta la Moma* (1876) de Giner. Aquest mateix autor resulta especialment interessant per les partitures *La festa del poble* i *Ecos del Turia*, peces corals escrites per a orfeó masculí a quatre veus que, per la seua configuració i trets característics, bé podrien ser els models directes en els quals Traver es va basar per a la concepció de les obres que hem analitzat en aquest treball.

No podem oblidar que mossén Benito va ser una persona involucrada en el context de la Renaixença, on va tenir l'oportunitat de relacionar-se amb algunes de les principals personalitats culturals de l'època gràcies a les seues responsabilitats en l'associació valencianista Lo Rat Penat o en el Centre de Cultura Valenciana. També va participar en nombroses edicions dels Jocs Florals, i va obtenir una quantitat considerable de premis. Això no obstant, totes aquestes circumstàncies responien al seu paper com a historiador, no com a músic. De fet, l'única participació de Traver en un certamen de composició que es puga documentar és la dels Jocs Florals que es van celebrar a Vila-real el 1922, com ja hem comentat. És difícil determinar fins a quin punt açò és una causa o un efecte del seu llenguatge compositiu, condicionat per la funcionalitat de la música religiosa, escrita per a la interpretació en les celebracions litúrgiques en les quals ell mateix participava; i per l'adequació als grups per als quals escrivia, com en el cas de les sarsueles compostes per al grup de teatre de Lluïsos o la música vocal que hem estudiat ací, destinada a l'orfeó d'Els XIII.

El que sí que podem aventurar són certs principis estètics que poden ajudar a comprendre els treballs de mossén Benito, gràcies als escrits musicals que va signar. Al seu assaig *Reglas pedagógicas...*, per exemple, ja esmenta que l'ensenyament musical requereix «empezar primero por canciones sencillas y agradables, aprendiendo luego el niño otras como himnos patrióticos, cantos regionales, etc.» (Traver, 1923: 32). Posteriorment, desenvolupa aquestes idees en l'estudi *Influencia de la música en la educación popular*, on manté afirmacions com que «divulgando y popularizando la música desde la infancia, necesariamente ha de influir como arma poderosa en la educación del pueblo, en la

¹² Salvador Giner Vidal (València, 1832-1911) va ser un dels compositors més destacats de la Renaixença valenciana. Els seus primers èxits van estar lligats a la música litúrgica, com demostren la *Missa en Re* (1850) o el *Rèquiem* (1878) que li va encarregar la Casa Reial per a les exèquies de la reina Maria de las Mercedes. Tanmateix, a partir de la dècada de 1880 començaria a escriure de manera destacada una sèrie de poemes simfònics sobre temes valencians, com *Una nit d'albaes* o *Es xopà... hasta la Moma*. Tot i la seua posterior concentració en el terreny líric, serien aquestes peces (i, especialment, les seues transcripcions per a banda de música) les que més calarien en la cultura regional pel seu original tractament del material folklòric (Aviñoa, 2000).

¹³ *La Plana*, 25 d'agost de 1906, p. 2.

¹⁴ Aquest cas és especialment rellevant, donat que José Llurba, violinista de la veïna localitat de Borriana, va ser un dels mestres amb qui es va formar José Goterris, el que ens fa pensar que la seua influència a Vila-real podria ser notòria.

regeneración y prosperidad de la patria» (Traver, 1926: 13). Per tant, es pot concloure que la música de Traver assumeix en gran part aquests mateixos objectius ètics i, en certa manera, ideològics.

Aquesta ideologia, d'una manera o una altra, passa per la Renaixença, el moviment cultural que va determinar gran part de la producció artística finisecular al nostre territori. Tal com defensa Climent (1978), des de finals del segle XIX els músics valencians anaven a la recerca d'elements nous amb els quals aportar individualitat al mateix temps que universalitat a les seues obres. Amb açò no es refereix únicament a la citació de material folklòric, com s'ha vist en aquestes pàgines. El compositor Eduardo López-Chavarri, coetani de Traver i Goterris, ja havia advertit que es pot escriure una partitura sencera sense una sola nota de melodies populars i mantenir un estil folklòric eminentment característic (Climent, 1978). No hi ha dubte que les obres de Traver estudiades responen a aquests objectius, que, musicalment, «adquiere el significado de revalorización de la expresión de la tradición popular y aparece como una necesidad de formación de una conciencia musical valenciana» (Galiano Arlandis, 1992: 302).

Albirant un poc més enllà, també es podrien aplicar les funcions pròpies de la música nacionalista, donat que la musicologia espanyola actual ja ha acceptat que el nacionalisme d'aquest període no es pot entendre sinó com una suma de regionalismes. En aquest sentit, la doctora Celsa Alonso considera que «la voluntad *regeneracionista* del compositor en el marco de una sociedad que atravesaba una considerable crisis de identidad [...] se revela como el aspecto más determinante para comprender la actividad de varias generaciones de músicos españoles» (1998: 86). Aquest regeneracionisme que empeny a la salvaguarda d'allò tradicional és motivat, per una part, per l'amenaça que representa el progrés i la cultura moderna. A través del folklore, en molts sentits, es pretenen esmenar les perversions estètiques i culturals que per a alguns sectors de la societat d'entre segles representava aquest progrés (Díaz Viana, 1999). En el cas de Traver, aquesta motivació es reflecteix molt destacadament en les sarsueles que va compondre per a representar amb els joves de la Congregació de Lluïsos (Beltrán Cortés, 1984), totes escrites sobre arguments religiosos i moralitzants. Amb això, feia front a les sarsueles i revistes que tan comunament es representaven als teatres i salons de Vila-real, a càrrec tant de companyies foranes com de grups locals (Muñoz Abad, 2019).

Pel que fa a les obres que hem analitzat aquí, encara va més enllà, perquè no només manté una postura protectora pel que fa a la utilització de materials folklòrics, sinó també per les escenes en les quals es basen aquestes partitures. Traver sembla interessar-se més en la descripció de certes manifestacions populars en les quals la música tenia una presència destacada —les festes patronals, el ball de la plaça, el rosari de l'Aurora, l'ofici del sereno...— que en la seua documentació fidedigna. D'aquesta manera, deixa entreveure la seua destacada valoració d'aquestes pràctiques, les quals creu que podrien estar en perill de desaparició. De fet, ja

hem comentat que algunes d'aquestes, d'una manera o una altra, deixarien d'existir, almenys en la seua naturalesa original, al llarg d'aquest període (si més no, en les dècades successives).

Conclusions

Amb tot açò, podem establir conclusions de diversa índole. L'anàlisi de la intertextualitat en les obres seleccionades ha permés, en primer lloc, un coneixement més profund del catàleg de mossén Benito Traver, l'obra musical del qual requereix encara d'un treball de catalogació i d'un estudi crític exhaustiu. Paral·lelament, aquest tipus d'observacions també repercuteixen en una major consciència del folklore local, no solament quant a les seues pràctiques o cançons més habituals, sinó també pel que fa als elements musicals que el conformen.

Un xiquet i una xiqueta ballant una dansa tradicional al Termet de la Mare de Déu de Gràcia, durant la colònia escolar Cayetano Ripoll (ca. 1937).

Font: Biblioteca Digital Hispànica - Biblioteca Nacional d'Espanya

Aquest treball analític també ha facilitat començar a esbossar la correspondència estètica de la música de Traver, altament condicionada per les motivacions que subjauen les seues composicions. L'estudi d'aquest context creatiu ha posat en el focus aquesta concepció simplista i reduccionista que tan sovint es té dels fenòmens locals. Després d'aquestes reflexions, no hi ha dubte que la coincidència dels principis artístics d'aquest músic amb els de la Renaixença, almenys en les obres analitzades, és absoluta. El mateix Traver, amb la seua participació directa en algunes de les institucions culturals valencianes del moment, evidencia aquesta relació directa. A més, la presència de models i influències clares, en tot cas, reforça aquesta idea i permet assegurar la inserció de l'autor vila-realenc en els discursos historiogràfics dominants.

I açò, indubtablement, és tal vegada un dels valors més destacats d'aquesta recerca. Per una part, perquè el model d'estudi que s'ha aplicat pot servir per a comprendre molts altres casos similars, especialment de compositors que hagen treballat en un àmbit temporal o geogràfic proper. Però també serveix per a fer veure la importància que té aplicar principis científics a l'estudi dels fenòmens locals. No solament per a identificar i

corregir les possibles errades historiogràfiques que s'hagen pogut cometre amb anterioritat, sinó per a afavorir la comprensió general dels processos que han determinat l'esdevenir i la transformació dels pobles i les seues cultures.

Es posa sobre la taula, així, la importància que té la revalorització d'allò local, com a mitjà per a poder conèixer des d'una perspectiva molt més completa els fenòmens socials, culturals i artístics preponderants. La música de Traver adquireix així una nova dimensió, més enllà del seu valor com a part del patrimoni vila-realenc, que obri la porta a noves vies de recuperació. Independentment de les seues motivacions, les seues particularitats creatives o de quin siga el seu context performatiu, el que és segur és que la música té una natura sonora. Tant de bo aquestes pàgines siguen el punt de partida per a molts projectes que retornen aquesta característica a moltes altres partitures oblidades amb el pas del temps. Perquè amb això s'està tornant la veu, per tant de temps silenciada, als protagonistes d'aquesta història. De la nostra història.

Bibliografia

- ALONSO, Celsa. «La música española y el espíritu del 98». *Cuadernos de música iberoamericana*, núm. 5, 1998, p. 79-107.
- AVIÑOÀ, Xosé. *Història de la música catalana, valenciana i balear*. Barcelona: Edicions 62, 2000.
- BELTRÁN CORTÉS, Vicente. *Narraciones históricas de mi vida: Els XIII y la Coral Polifónica Francisco Tárrega*. Sense publicar (cedit per Rafael Beltrán Moner), 1984.
- CASARES, Emilio. *Diccionario de la música valenciana*, 2 vols. Barcelona: Iberautor, 2006.
- CLIMENT, José. *Historia de la música contemporánea valenciana*. València: Artes Gráficas Soler, 1978.
- DÍAZ VIANA, Luis. *Los guardianes de la tradición... y otras imposturas acerca de la cultura popular*. Sant Sebastià: Sendoa, 1999.
- GALIANO ARLANDIS, Ana. «La Renaixença», en *Historia de la música en la Comunidad Valenciana*. València: Editorial Levante, 1992.
- LÓPEZ CANO, Rubén. «Música e intertextualidad». *Pauta. Cuadernos de teoría y crítica musical*, núm. 104, 2007, p. 30-36.
- MUÑOZ ABAD, Borja. *La sarsuela de José Goterris Sanmiguel: Contextualització i anàlisi estilística* (TFM). Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona, 2019.
- Música per a Vila-real: El mestre Goterris i la Marxa a la ciutat*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2022.

- A tempo: 175é Aniversari de la banda de música de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2023.
- En defensa de la tradición: Usos y funciones del folklore en las obras de Benito Traver García y José Goterris Sanmiguel* (TFG). València: Universitat Internacional de València, 2025.
- PÉREZ SILVESTRE, Òscar. «Els primers Jocs Florals de Vila-real (1922): poemes i polèmiques». *Font. Publicació d'investigació i estudis vila-realencs*, núm. 24, 2022, p. 57-85.
- REIG BRAVO, Jordi. *La música tradicional valenciana: Una aproximació etnomusicològica*. València: Institut Valencià de la Música, 2011.
- TORRES TOMÀS, Àlex; SEMPÈRE BROCH, Joanvi. «El Ball de la Plaça de Vila-real: Una revitalització recent». *Caramella. Revista de música i cultura popular*, núm. 13, 2005, p. 76-81.
- TRAVER GARCÍA, Benito. *Historia de Villarreal*. Vila-real: Establecimiento tipográfico de Juan Botella, 1909.
- Los músicos de la provincia de Castellón: Ensayo bio-bibliográfico*. Castelló: Imprenta de J. Barberá, 1918.
- Reglas pedagógicas que deben tenerse en cuenta para que el canto en niños y adolescentes forme parte de su educación*. Vila-real: Imprenta de Juan A. Botella, 1923.
- Influencia de la música en la educación popular*. Vila-real: Imprenta de Juan A. Botella, 1926.

Fonts musicals

- GIMENO ESTORNELL, Enric; GIMENO VIDAL, Dolores. *La cançó popular en la primera meitat del segle XX a Vila-real: Recopilació, transcripció i anàlisi de la vida i costums del poble reflectits en les lletres de les cançons*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 1998.
- ROS-FÁBREGAS, Emilio. «Vila-real, Castellón». Fondo de Música Tradicional IMF-CSIC [en línia]. <<https://musicatradicional.eu/es/location/1559/1602/2962>> [Consulta: 17 juliol 2025].
- TENA MELIÀ, Vicente Javier. *Obras musicales de Benito Traver, Buenaventura Meseguer y Vicente Avellana*. Sense publicar (cedit per l'Arxiu Municipal de Vila-real), 1977.
- Obras musicales de Benito Traver, Buenaventura Meseguer y Rafael Beltrán*. Sense publicar (cedit per l'Arxiu Municipal de Vila-real), 1978.
- TORRES TOMÀS, Àlex; SEMPÈRE BROCH, Joanvi. *Cançons de la Vila*. Vila-real: Grup de Danses El Raval i Ajuntament de Vila-real, 1998/2002.

6

Joan Monterde Garcia

LA **UNIÓ** MUSICAL **LA LIRA**
DE VILA-REAL,
PREMI **SOCARRAT** MAJOR **2026**

La Unió Musical La Lira de Vila-real, Premi Socarrat Major 2026

Bona nit. Sòcies, socis i simpatitzants. Bona nit senyores i senyors regidors de l'Ajuntament i bona nit, en especial, als representants de la Unió Musical La Lira.

Perquè... Què? Què m'en dieu? Aquesta nit no sou vosaltres els que poseu la música d'algun esdeveniment. No sou els que acompanyeu les autoritats del tipus que siga. No sou els que aneu darrere de tots com una mena de punt final, de baixada de teló. Avui, per una vegada, sou vosaltres les autoritats. Sou vosaltres el centre de la festa. Sou els que obriu la comitiva. La música avui sona en honor de la banda.

Alguns membres de la Unió Musical La Lira a la sala d'assajos.
D'esquerra a dreta: Pedro Martínez, Abel Peset, Gabriel Bonet, Albert Bellmunt, Manel Boixader, Pilar Mari, David Cubedo, Juanjo Peláez i Borja Muñoz

I com és que hem cregut de forma unànime que sou mereixedors del reconeixement? Doncs, deixeu-me que intente fer ara un resum de les moltes raons que hem valorat i que acrediten la banda com a Premi Socarrat Major. Per fer-ho, m'ajudaré en part dels continguts d'una conferència.

Dilluns de la setmana passada va tenir lloc la tradicional activitat complementària al lliurament del Premi Socarrat Major. Com que enguany l'entitat guardonada és la que ara reconeixem, aquesta activitat va consistir en una xarrada impartida per un jove i

prestigiós director tant d'orquestra com de coral i de banda, Marcel Ortega i Martí. Alguns de vosaltres també hi vàreu assistir. I coincidireu amb mi que va ser tot un privilegi, per la brillant exposició, per la quantitat de temes abordats i per la visió de futur del món bandístic.

Moltes de les idees, allà només presentades esquemàticament, s'apliquen totalment a la nostra banda. N'esmentaré ara només unes poques, concretament les que fan referència al repertori de les bandes, a la seua funció social i al futur de les societats musicals.

Marcel Ortega i Martí i Isabel Marín en la conferència «La tradició bandística al País Valencià i el seu futur»

1. «Què toquen les bandes?» es preguntava el conferenciant. La seua resposta era que les bandes valencianes han tocat el mateix des de la seua creació fins a la dècada del vuitanta. En el cas de la banda de Vila-real, corregiu-me si no és així, encara es va allargar més. He trobat alguns dels primers programes de mà de concerts de la nostra banda als quals vaig assistir personalment. Per exemple, el concert de Santa Cecília de 2001, on es van interpretar, entre altres, *Pepita Greus*, *Los jubilados* (pasdobles), *Espíritu valenciano* de Chulià, *Acuarelas campesinas*, una selecció de la sarsuela *El barberillo de Lavapiés* i dues adaptacions de música d'orquestra, el *Vals núm. 2 de Šostakovič* i el *Concert per a oboé i banda* de Bellini. Exactament com assenyalava el conferenciant en la resposta a la pregunta «Què toquen les bandes?». Toquen pasdobles, marxes lleugeres d'estil italià, adaptacions de música d'orquestra i algun toc folklorista valencià. En aquell concert del 2001 no crec que s'omplira ni la meitat de l'aforament de l'Auditori. Toquen... o tocaven... perquè... quina diferència amb els concerts de Santa Cecília dels darrers anys, en què heu muntat veritables

espectacles musicals que han omplert de públic entusiasmats les dues o, fins i tot, tres, sessions programades. Perquè, com a resposta a la demanda, heu hagut de doblar el concert.

Els miserables, *La guerra de les galàxies*, el *Concert de Queen*, etc. han estat veritables esdeveniments culturals a Vila-real. Així mateix, també heu buscat col·laboracions amb altres artistes i, com a mostra, l'últim dels concerts, el passat mes de novembre, amb *El fantasma de l'òpera* on vàrem tenir la sorpresa de descobrir el talent de la cantant lírica Maria Pitarch que també ens acompanya avui.

La cantant lírica Maria Pitarch, amb José Ramos al piano, en l'actuació musical que va cloure el lliurament del premi

Sabem l'esforç que significa fer tot un muntatge com els que he enumerat. Teniu, però, la recompensa de l'agraïment del vostre públic. El mèrit d'aquesta transformació, pel que fa a l'actualització del repertori de la banda, és de tota la Unió Musical La Lira. Des de les juntes directives a cadascun dels músics, passant pel director. Ja sabem que enceteu ara una nova etapa. Segur que serà també exitosa per a totes i tots.

Per això, aquest reconeixement que us mostren avui és per la vostra llarga trajectòria i pel vostre treball d'actualització del repertori.

2. Parlem ara de la funció social de les bandes i és que la Unió Musical La Lira, us ho cregueu o no, sou un vector cultural de gran dinamisme, que facilita l'aprenentatge i el gaudi de la música a un públic de totes les edats, i que és un model d'integració intergeneracional, en què tots els músics de diferents edats conviuen braç a braç. I perquè, a més de representar una manera d'accés a la cultura, fins i tot d'una possible eixida professional, la banda

és també una manera de socialitzar i de relacionar-se amb la societat pròpia, amb el seu entorn.

A aquest respecte, cal destacar la creació de bell nou de l'Escola de Música de la banda. Per si no ho sabeu les persones presents, va haver-hi un moment en què la banda va quedar desproveïda d'escola de música. Tornar a muntar-ne una fins a arribar al que ara hi ha, ha estat també una feina ingent que mereix el nostre reconeixement.

Cal fer un esment també, i més encara pel cap de setmana en què estem, a la integració de les dones en les societats musicals. La Unió Musical La Lira és un exemple d'aquesta integració no només com a músiques sinó també com a part activa en la directiva de la societat musical. Ens acompanya avui Pilar Marí, que va ser la primera presidenta de la banda.

A més, en sou mereixedors del guardó perquè, des del nostre punt de vista, és també un mèrit haver fet del valencià, d'una manera natural, la llengua pròpia de la banda i de les seues activitats, amb total normalitat, i esdevenir una institució que dignifica i difon la llengua, i n'estimula l'ús, especialment en les generacions més joves. Per exemple, he esmentat abans el concert del musical *Els miserables*, doncs bé, si no recorde malament el llibret d'aquest musical el va traduir al valencià.

3. Una de les últimes conclusions de la xarrada de dilluns passat va ser quan el conferenciant enumerava els reptes actuals de les societats musicals i els problemes amb què s'enfrontaran en el futur. En Marcel va dir que si volem que les societats musicals continuen i progressen «...no hi ha prou de lliurar plaques de ceràmica a la banda del teu poble...» com estem fent ara (per cert, ací us lliurarem, no una placa de ceràmica, sinó un socarrat) i va continuar «...això no farà sobreviure les bandes, eixe no és l'objectiu! El que cal fer és tornar a posar la música al centre de les nostres vides.»

La vicepresidenta de l'AC Socarrats, Anna Asensio, durant el seu discurs

Joan Monterde Garcia

David Cubedo, vicepresident de La Lira, acompanyat de Pilar Marí i Manel Boixader, membres de la Junta, reben el guardó de mans d'Anna Asensio, vicepresidenta de Socarrats. Susanna Lliberós va actuar com a presentadora de l'esdeveniment

I, perdoneu-nos la immodèstia però és que això és el que vam fer des de l'Associació Cultural Socarrats farà enguany exactament vint-i-cinc anys: vàrem posar la música, la vostra música, al centre del nostre Nadal.

Deixeu-me que recorde com va anar la cosa. Havíem canviat de mil·lenni. Era la tardor de l'any 2001 quan, la nova junta directiva de Socarrats, encapçalada per Anna Àngels com a presidenta, i on també figurava com a secretària l'entanyable Roser, Roser Chorva, que tant es feia estimar, va creure convenient demanar a la Banda Jove de la Unió Musical, creada dos o tres anys abans, si ens podia fer l'honor d'oferir-nos un concert de Nadal.

De concerts de Nadal a l'Associació sempre se n'havien fet, des dels primers anys de Socarrats, però amb la participació

Associació Cultural SOCARRATS

Vila-real

PROGRAMA HIVERN

•2001/02•

DESEMBRE		Divendres, 21	20,30 h.
	✓ <u>Concert de Nadal</u>	a càrrec de la Jove Banda de Música de Vila-real al Saló d'Actes de l'IES Francesc Tàrraga.	
GENER		Divendres, 11	20 h.
	✓ <u>Presentació del llibre de Vicent Pitarch</u>	"Església i castellanització"	

Programa d'activitats de l'Associació on figura el primer concert de Nadal de la Banda Jove

de només uns pocs músics com a molt. Aquell any 2001, després d'haver assistit a alguns concerts d'estiu de la nova Banda Jove, en els quals l'atmosfera i el repertori eren molt diferents dels de la banda dels majors, semblava una bona possibilitat proposar a la banda un concert de Nadal per a Socarrats. I vam tenir molta sort perquè al director, Juanjo, i al president d'aleshores, Lluís Juan, també els va semblar un bon recurs pedagògic, un bon projecte per a la nova escola de música de la banda. Un concert extern com a final del primer trimestre de curs podria ser un bon objectiu de treball. I així va ser. En la programació d'hivern 2001/02 de Socarrats, hi figura com a primera activitat «Desembre, divendres 21, a les 20.30 h, Concert de Nadal a càrrec de la Jove Banda de Música de Vila-real a la sala d'actes de l'IES Francesc Tàrraga».

Conservem també el programa de mà d'aquell primer concert de Nadal. No va diferir molt dels concerts de l'estiu: *Glasnost*, *La missió*, *Gladiator*, *La màscara del Zorro*, *Brasiliana* i, com a concessió nadalenca, la coneguda *White Christmas*.

Va ser tot un èxit i, l'any següent, vam repetir. I així va continuar evolucionant el Concert de Nadal amb un repertori cada vegada més nadalenc i valencià. L'any 2006, amb Juanjo ja com a director de la banda dels majors, va cedir la batuta a Pepe Gil Gil. Segur que ho sabeu, però Josep Gil ha continuat dedicant-se professionalment a la música i ja ha recorregut diversos escenaris nacionals i internacionals com a director.

Concert de Nadal de 2005 amb la Banda Jove de la Unió Musical La Lira, dirigida per Albert Bellmunt, i les corals del CEIP Botànic Calduch i de l'Escola de Música La Lira, dirigides per Ana Pitarch

També va haver-hi novetats importants l'any següent, 2007. Va ser el primer any en què va participar la Coral Infantil del Col·legi Públic Botànic Calduch amb la directora Ana Pitarch. El format del concert va passar a tenir dues parts i, en la segona, es van poder sentir diverses nades com *La nit de Nadal*, *La nadala dels mariners*, *Santa Nit* o *Pluja blanca*.

El 2011, de nou amb Pepe Gil, vam anar per primera vegada a l'Auditori Municipal Músic Rafael Beltrán Moner. I també s'hi va afegir la Coral de l'Escola de Música de la banda.

El 2012, es va estrenar com a director Borja Muñoz Abad que, a partir d'aleshores, tant ha ajudat en els concerts següents, bé com a director, bé com a adaptador de diverses obres per a les corals infantils... o com a compositor. El 2016 vam gaudir d'una estrena absoluta, una nadala que portava per títol *Deu vegades hem cantat* composta per ell especialment per a la celebració del desé aniversari de la participació de la Coral de Col·legi Públic Botànic Calduch en els concerts de Nadal.

Farem un bot, que inclou les cancel·lacions per la pandèmia, per a passar al 2023, quan va pujar a la tarima el director actual Albert Bellmunt. L'altre dia em vaig assabentar que Albert simbolitza l'evolució dels concerts de Nadal. Albert només tenia poc més d'un any de vida en aquell primer concert i, òbviament, no hi era aquella nit. Ara bé, uns pocs anys després, ja hi va anar o el van fer anar com a públic. Més tard, va participar cantant nades com a membre de les corals. Unes edicions després, també va pujar a l'escenari amb el seu trombó de vares. Fins que el 2023 es va estrenar com a director. Res ens agradaria més que continuara així la seua evolució en el món de les bandes.

No puc deixar d'esmentar també una darrera fita. En l'últim concert, el del 2025, es va estrenar una nadala especial, composta també per Borja Muñoz, titulada *El nostre Nadal* i «Dedicada a l'Associació Cultural Socarrats de Vila-real i a totes les persones que col·laboren en el seu Concert de Nadal» i en la qual la lletra té versos com:

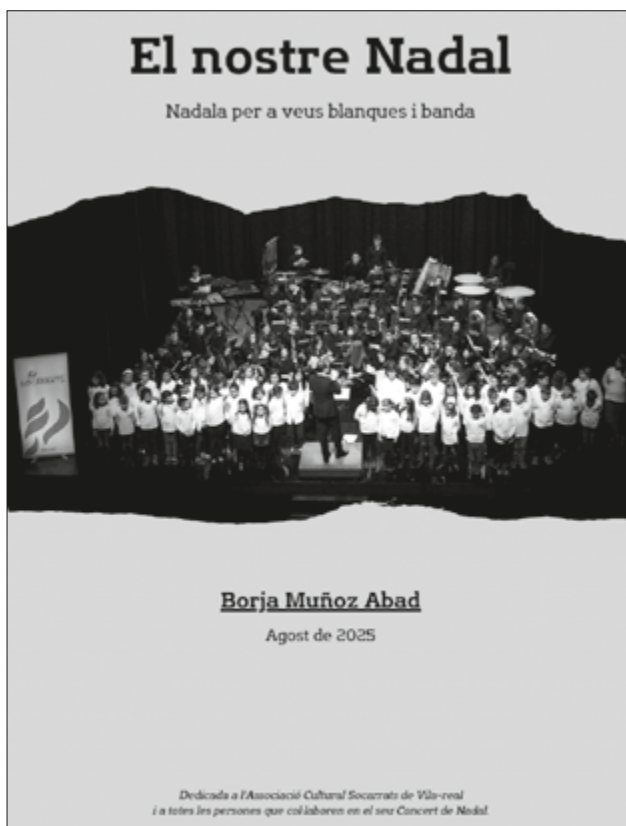

Programa d'activitats de l'Associació on figura el primer concert de Nadal de la Banda Jove

Logo especialment dissenyat per la il·lustradora Esther Rubert Gil per als concerts de Nadal

Ja ve el concert de Socarrats
perquè està arribant el nostre Nadal

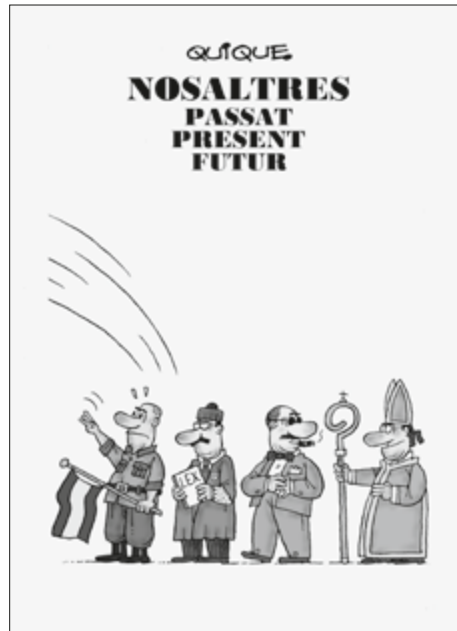
Nadala composta per Borja Muñoz i dedicada a l'AC Socarrats

I, per tot això, tal com demanava el conferenciant Marcel Ortega l'altre dilluns, podem dir que el vostre concert per a Socarrats l'hem posat al centre de la nostra vida en dates tan assenyalades per a tots com és Nadal.

Si d'alguna cosa estem ben orgullosos els membres de l'Associació és de la impressionant llista de trenta-tres socarrats i socarrades majors que han rebut el nostre reconeixement al llarg dels anys. Una llista, on ja figureu vosaltres. Totes les persones que han rebut el guardó que a continuació us lliurarem han fet molt, d'una manera o d'una altra, per tots nosaltres com a valencians o valencianes. Mèrits en tenien de sobra. I els estem molt agraïts. Ara bé, tenint en compte només la vostra generositat amb els concerts de Nadal que ens heu regalat tots aquests anys, no se me n'acut cap que haja fet tant per l'Associació Cultural Socarrats com la Unió Musical La Lira. Només per això, sou ben mereixedors del Socarrat Major 2026.

Els guardonats amb les sòcies i els socis de l'Associació Cultural Socarrats

Totes les persones assistents al sopar van ser obsequiades amb un exemplar del llibre editat per l'AC Socarrats, en col·laboració amb l'Ajuntament de Vila-real, *Nosaltres, passat, present, futur*, d'Enric Arenós, *Quique*, Socarrat Major de l'any 2007

Edurne Zubiria Ferriols

Teresa Martínez Fernández

Luis Cuni Monserrat

7

CIUTATS INNOVADORES I SOSTENIBILITAT URBANA: EL CAS DE VILA-REAL

Ciutats innovadores i sostenibilitat urbana: el cas de Vila-real

Introducció

En el context actual de transformació econòmica, marcat per la digitalització, la transició ecològica i la creixent complexitat dels reptes globals, els territoris han adquirit un paper central com a escenaris de creació de valor, no sols a través de la generació tecnològica, sinó mitjançant la capacitat de mobilitzar i integrar recursos, coneixement i agents diversos (Iammarino *et al.*, 2019). Les ciutats, en particular, s'han consolidat com a laboratoris privilegiats per a afrontar desafiaments com el canvi climàtic, la desigualtat social, la transformació digital o la competitivitat econòmica (Kourtit *et al.*, 2012; Caragliu i Del Bo, 2019). En aquest escenari, el binomi innovació-sostenibilitat ha emergit com un eix vertebrador de les agendes urbanes contemporànies i ha situat la capacitat d'innovar com un factor clau per a avançar cap a models de desenvolupament urbà més resilients i inclusivius (Elmqvist *et al.*, 2019; Bibri i Krogstie, 2020).

En aquest marc, els governs locals han deixat de ser merament proveïdors de serveis bàsics per a esdevenir actors estratègics en la promoció del desenvolupament territorial. La literatura recent destaca que els municipis poden actuar com a orquestradors d'ecosistemes locals d'innovació, articulant la cooperació entre empreses, universitats, centres tecnològics i societat civil (Sun *et al.*, 2019; Audretsch i Belitski, 2020). Aquesta evolució ha impulsat l'interès creixent per la innovació pública com a camp d'estudi específic, entesa com el procés de generació i implementació de noves idees, pràctiques o serveis orientats a crear valor públic i millorar la capacitat institucional (Bason, 2010; Osborne i Brown, 2011; Hartley *et al.*, 2013). Des d'una perspectiva empírica, diversos treballs han evidenciat que la innovació pública local està condicionada per factors institucionals, polítics i socioeconòmics, però també que pot actuar com a palanca per a la transformació urbana i la millora de la governança (Torugsa i Arundel, 2017; Medina, 2020; Alcaide-Muñoz *et al.*, 2025).

Paral·lelament, el concepte de ciutat innovadora ha adquirit una rellevància creixent en el debat acadèmic, tot i mantenir una certa ambigüitat conceptual. Al llarg de les darreres dècades, s'han proposat diverses definicions que sovint se superposen amb altres nocions (imatge 1) com ara ciutat intel·ligent, ciutat del coneixement, ciutat sostenible o ecociutat, de manera que configuren un camp semàntic ampli i en evolució (Caragliu *et al.*, 2011; Nam i Pardo, 2011; Komninos, 2014; OCDE, 2016; COTEC, 2022). En aquest marc, les

xarxes de ciutats han anat adquirint un paper creixent com a espais de cooperació i d'aprenentatge col·lectiu i s'han consolidat progressivament com a agents rellevants en els processos de governança urbana i en l'impuls de polítiques públiques innovadores.

Núvol de conceptes vinculats a les diferents definicions de ciutat innovadora. Font: elaboració pròpia

Mentre que alguns enfocaments posen l'accent en l'ús intensiu de tecnologies digitals i infraestructures intel·ligents, d'altres subratllen la importància de factors institucionals i socials, com la governança, la participació ciutadana o la capacitat d'atraure talent i fomentar l'emprenedoria (Meijer i Bolívar, 2016; Mora *et al.*, 2023). Aquesta pluralitat de perspectives reflecteix la naturalesa multidimensional de la innovació urbana, que combina elements tecnològics, econòmics i sociopolítics.

En els darrers anys, la literatura ha tendit a integrar el debat sobre ciutat innovadora amb el paradigma de la sostenibilitat urbana. Des d'aquesta òptica, les ciutats innovadores no sols es defineixen per la seua capacitat tecnològica, sinó també per la seua habilitat per a generar solucions sostenibles que milloren la qualitat de vida i redueixen l'impacte ambiental (Bibri, 2021; Sharifi, 2021; Dong *et al.*, 2023; Mora *et al.*, 2023; Almulhim, 2025). Diversos estudis empírics han mostrat que les polítiques d'innovació urbana poden contribuir significativament a la millora de l'eficiència energètica, la resiliència urbana o la transició ecològica, especialment quan s'articulen a través de models de governança col·laborativa (Li *et al.*, 2022; Yang *et al.*, 2022; Gao, 2023; Fu *et al.*, 2025). Tanmateix, bona part d'aquesta evidència procedeix de grans metròpolis o de contextos asiàtics, mentre que encara són relativament escassos els estudis centrats en ciutats europees de mida mitjana o en l'escala municipal.

Aquesta bretxa resulta especialment rellevant, ja que les ciutats mitjanes representen un segment clau del sistema urbà europeu i poden actuar com a espais d'innovació institucional i d'experimentació en polítiques públiques (Servillo *et al.*, 2017; Camagni *et al.*, 2020). En aquest sentit, analitzar la relació entre innovació pública i sostenibilitat urbana en aquests contextos pot aportar evidències valuoses, tant per a la teoria com per a la pràctica de la governança local.

En aquest marc, el cas de Vila-real ofereix una oportunitat d'anàlisi particularment suggeridora. Es tracta d'una ciutat mitjana amb un teixit productiu especialitzat, una trajectòria institucional activa en matèria d'innovació i una societat civil organitzada amb capacitat d'impulsar iniciatives col·laboratives. Més enllà de l'etiqueta, sovint associada a grans metròpolis o a ecosistemes tecnològics consolidats, el seu estudi permet explorar fins a quin punt les dinàmiques d'innovació pública poden contribuir a configurar trajectòries urbanes orientades a la sostenibilitat en contextos locals concrets. Així, aquest treball planteja un acostament que combina revisió teòrica i anàlisi de cas per a examinar la relació entre innovació pública i sostenibilitat urbana, i valorar el potencial de Vila-real com a experiència municipal rellevant dins del debat sobre ciutats innovadores.

En coherència amb aquest plantejament, l'objectiu principal d'aquest treball és analitzar la relació entre innovació pública i sostenibilitat urbana en el marc conceptual de les ciutats innovadores, posant especial atenció en el paper dels governs locals com a agents de transformació territorial. De manera específica, l'article persegueix tres objectius:

1. Revisar críticament la literatura acadèmica sobre ciutat innovadora, innovació pública i sostenibilitat, tot identificant punts de convergència i buits d'investigació.
2. Explorar com aquestes dimensions s'articulen en l'àmbit municipal a través d'un enfocament analític que combina governança, polítiques públiques i ecosistemes locals d'innovació. En aquest sentit, el treball analitza el cas de la Xarxa Innpulso, la xarxa estatal de ciutats innovadores, com a marc institucional que promou la innovació urbana a escala local.
3. Examinar el cas de Vila-real com a estudi empíric que permeti valorar el potencial de les ciutats mitjanes per a desenvolupar trajectòries d'innovació orientades a la sostenibilitat.

Amb això, el treball pretén contribuir tant al debat teòric sobre innovació urbana com a la reflexió aplicada sobre el paper de la innovació pública en el desenvolupament sostenible a escala local.

A partir d'aquest plantejament, el treball s'organitza en cinc seccions principals. En primer lloc, es presenta el marc teòric, en el qual es revisa la literatura acadèmica sobre innovació pública, sostenibilitat urbana, ciutats innovadores i xarxes de ciutats, amb l'objectiu d'identificar les principals aproximacions conceptuais. En segon lloc, s'exposa

l'enfocament metodològic de la investigació, basat en un estudi de cas qualitatiu que combina revisió bibliogràfica i anàlisi documental, i que permet abordar el fenomen des d'una perspectiva aplicada.

En tercer lloc, es presenten els resultats de la investigació. Es proposa una definició operativa de ciutat innovadora a partir de la síntesi entre literatura acadèmica i criteris institucionals. A continuació, s'analitza la relació entre innovació i sostenibilitat com a dimensions interconnectades en l'àmbit de la governança urbana. Seguidament, s'examina la concentració territorial, posant el focus en el cas valencià com a ecosistema especialment actiu dins la Xarxa Innpulso. Finalment, s'estudia el cas de Vila-real i s'analitza la seua trajectòria dins el model de ciutat innovadora i el seu paper com a exemple de ciutat mitjana amb capacitat d'articular innovació pública orientada a la sostenibilitat.

Finalment, el treball conclou amb una discussió dels resultats i de les principals implicacions teòriques i pràctiques, posant en relació els resultats obtinguts amb la literatura internacional i destacant el potencial de les ciutats mitjanes com a espais rellevants d'innovació pública orientada a la sostenibilitat.

Marc teòric

Innovació pública

La innovació pública ha emergit com un camp d'interés creixent tant en l'àmbit acadèmic com en el polític, especialment en un context en què les administracions han d'enfrontar-se a reptes globals (p. e. descarbonització, transició digital, envelliment poblacional, desigualtats socials) que requereixen respostes noves i més àgils que les polítiques convencionals. S'entén com un procés de generació, implementació i difusió de noves idees, pràctiques o serveis públics amb l'objectiu de crear valor públic, millorar resultats i incrementar la capacitat institucional (Bason, 2010; Peco, 2019).

Segons Friz et al. (2010), la innovació pública pot considerar-se una estratègia de modernització governamental que transforma estructures, processos i formes de participació ciutadana. En aquesta línia, Osborne i Brown (2011) destaquen la necessitat d'assumir risc, permeabilitat institucional i cultura d'innovació, elements que tradicionalment han estat difícils d'introduir en contextos de gestió pública fortament reglats. Treballs com el de Medina (2020), apunten que aquesta innovació es veu condicionada per factors organitzatius, culturals, polítics i tecnològics, i requereix un lideratge institucional capaç de promoure aprenentatge, experimentació i col·laboració.

La literatura recent vincula innovació pública amb governança col·laborativa, considerant que els municipis actuen com a orquestradors d'ecosistemes locals d'innovació, on interactuen

empresa, universitats, centres tecnològics i societat civil (Hartley *et al.*, 2013; Alcaide-Muñoz *et al.*, 2025). En aquest model, el govern local deixa de ser únicament proveïdor de serveis per a esdevenir facilitador i impulsor de processos de cocreació i genera entorns que afavoreixen l'emprenedoria, la innovació social i la llavor d'idees transformadores.

La taula següent sintetitza les principals aproximacions teòriques a la innovació pública i en destaca els elements definitoris i les dimensions clau identificades en la literatura especialitzada.

Taula 1. Principals definicions i enfocaments sobre innovació pública

Autoria	Concepció d'innovació pública	Idees clau
Bason (2010); Peco (2019)	Introducció de noves idees i serveis per a crear valor públic	Valor públic; millora de resultats; capacitat institucional
Friz <i>et al.</i> (2010)	Estratègia de modernització de l'Administració	Transformació d'estructures i processos; participació
Osborne i Brown (2011)	Canvi que requereix cultura innovadora i assumptió de risc	Risc; permeabilitat institucional; cultura d'innovació
Medina (2020)	Procés condicionat per factors interns i lideratge	Lideratge; aprenentatge; experimentació; context organitzatiu
Hartley <i>et al.</i> (2013); Alcaide-Muñoz <i>et al.</i> (2025)	Governança col·laborativa amb el municipi com a orquestrador	Ecosistemes locals; cocreació; rol facilitador; innovació social

Font: elaboració pròpia

Sostenibilitat urbana

La sostenibilitat urbana s'ha consolidat com un dels principals eixos del debat acadèmic i polític sobre el futur de les ciutats en el segle XXI. Davant desafiaments globals com el canvi climàtic, la degradació ambiental o les desigualtats socioespacials, els entorns urbans han passat a ocupar una posició central com a origen de problemes i com a espais clau per a la seua resolució (Elmqvist *et al.*, 2019). En aquest context, la sostenibilitat urbana es concep com un procés multidimensional que integra dimensions ambientals, socials i econòmiques, i que requereix transformacions estructurals en els models de desenvolupament urbà (Sharifi, 2021).

La literatura ha destacat que la sostenibilitat urbana no pot entendre's únicament en termes de resultats ambientals, sinó com un procés de transició sistèmica que implica canvis en infraestructures, pràctiques socials i marcs institucionals (Geels, 2011). Des d'aquesta

perspectiva, les ciutats són escenaris de transicions socioecològiques on interactuen múltiples nivells d'acció i actors diversos, incloent-hi administracions públiques, empreses, comunitats locals i institucions del coneixement (Frantzeskaki *et al.*, 2017). Aquest enfocament ha contribuït a consolidar la idea que la sostenibilitat urbana és inseparable dels models de governança i de la capacitat institucional per a articular processos de canvi a llarg termini.

En aquest marc, el paper de la innovació ha estat progressivament incorporat com a element facilitador de la sostenibilitat urbana. La investigació recent suggereix que les trajectòries sostenibles requereixen innovacions no sols tecnològiques, sinó també socials i institucionals, capaces de reconfigurar els sistemes urbans de mobilitat, energia, planificació o provisió de serveis (Bibri i Krogstie, 2020). Així, l'atenció s'ha desplaçat des de visions tecnocèntriques cap a enfocaments més integrals que posen l'accent en la innovació sistèmica i en la capacitat de les ciutats per a experimentar amb noves formes d'organització i governança (Bulkeley *et al.*, 2014).

Diversos estudis empírics han posat de manifest que les polítiques urbanes orientades a la sostenibilitat poden generar impactes significatius en àmbits com la reducció d'emissions, l'eficiència energètica o la resiliència urbana, especialment quan es basen en estratègies integrades i en processos d'aprenentatge institucional (Li *et al.*, 2022; Yang *et al.*, 2022). No obstant això, també s'ha subratllat que l'assoliment d'objectius sostenibles depèn en gran mesura de factors contextuais, com la qualitat de la governança, la coordinació multinivell o el grau d'implicació ciutadana (Sharifi, 2021). Aquesta variabilitat reforça la necessitat d'anàlisis situades que permeten comprendre com la sostenibilitat urbana es construeix en contextos territorials concrets.

Què és una ciutat innovadora? Debat conceptual i atributs clau

El concepte de ciutat innovadora ha evolucionat progressivament i continua sense un consens definitiu. Tal com indica la literatura, sovint se superposa amb termes com ciutat intel·ligent o *smart city*, ciutat sostenible, ecociutat o ciutat del coneixement, la qual cosa evidencia la seua naturalesa multidimensional (OCDE, 2016; COTEC, 2022).

Aquest solapament conceptual reflecteix que la innovació urbana no es limita a la tecnologia, sinó que integra factors socials, organitzatius, econòmics i ambientals.

La taula 2 sintetitza els atributs més recurrents que defineixen una ciutat innovadora segons la literatura recent, proporciona un marc conceptual operatiu per a analitzar ciutats innovadores i serveix com a base per a aplicar aquests atributs al cas de Vila-real.

Taula 2. Atributs recurrents d'una ciutat innovadora segons la literatura acadèmica

Dimensió	Atributs principals	Elements associats/exemples	Referències
Sostenibilitat i qualitat de vida	Orientació al desenvolupament sostenible	Mobilitat sostenible; energies renovables; economia circular; eficiència ambiental	Li <i>et al.</i> (2022); Yang <i>et al.</i> (2022)
Governança i institucions innovadores	Governança creativa i oberta	Processos participatius; govern obert; transparència; visió estratègica; capacitat coordinadora	Mora <i>et al.</i> (2023)
Diversitat econòmica i ecosistemes d'innovació	Teixit productiu dinàmic	Centres tecnològics; empreses emergents (<i>start-ups</i>); emprenedoria; talent; capital social i empresarial	Gao (2023)
Infraestructures intel·ligents i digitalització urbana	Capacitat tecnològica municipal	TIC; administració digital; dades obertes; plataformes <i>smart</i>	Dong <i>et al.</i> (2023)

Font: elaboració pròpia

Tal com es pot veure en la taula, una ciutat innovadora es caracteritza per una orientació clara cap a la sostenibilitat i la qualitat de vida, aspecte ressaltat per autors com Li *et al.* (2022) o Yang *et al.* (2022). Les seues aportacions mostren que la innovació urbana pot impulsar transformacions ambientals mitjançant la mobilitat sostenible, l'ús d'energies renovables i l'economia circular. En aquesta línia, innovació i sostenibilitat operen com a dimensions complementàries i contribueixen a la construcció de ciutats més resilents, verdes i inclusives.

Seguint Mora *et al.* (2023), la innovació urbana depèn en gran part de la qualitat de la governança i de la capacitat institucional per a impulsar processos participatius, transparència i coordinació estratègica. Açò implica que la tecnologia no és suficient per si mateixa: cal un lideratge municipal capaç de facilitar la col·laboració i el canvi organitzatiu.

Pel que fa a la dimensió econòmica, Gao (2023) destaca que la presència d'ecosistemes d'innovació i emprenedoria, així com la generació de talent i capital social, són motors fonamentals per al desenvolupament d'una ciutat innovadora. D'aquesta manera, la innovació es concep com un procés col·lectiu i territorial, lligat al teixit productiu local.

Finalment, Dong *et al.* (2023) assenyalen la importància de les infraestructures intel·ligents i la digitalització urbana, especialment a través de l'ús de TIC, l'administració electrònica i la gestió de dades obertes. Aquest component tecnològic permet millorar l'eficiència de serveis públics i facilita la presa de decisions basada en evidències.

Aquest enfocament integrat obri la porta a considerar la ciutat innovadora com un ecosistema viu, capaç de generar solucions creatives a desafiaments reals, en què la tecnologia no és la finalitat, sinó un mitjà. La innovació urbana, per tant, no sols produeix nous productes o serveis, sinó que impulsa nous models de gestió pública i de relació amb la ciutadania i expandeix el concepte de valor públic.

Xarxes, col·laboració intermunicipal i el cas de la Xarxa Innpulso

En les darreres dècades, les xarxes de ciutats s'han consolidat com a actors clau en la governança urbana i en la difusió de polítiques públiques innovadores. La literatura internacional les conceptualitza com a estructures institucionalitzades de cooperació entre governs locals, orientades a compartir coneixement, coordinar estratègies i augmentar la capacitat d'influència de les ciutats en l'escena global (Acuto i Leffel, 2021; Tortola i Arena, 2025). Aquestes xarxes, sovint descrites com a *transnational municipal networks* (TMNs), han tingut un paper especialment rellevant en àmbits com el canvi climàtic, la sostenibilitat o la innovació urbana (Kern i Bulkeley, 2009; Haupt, 2019; Heikkinen *et al.*, 2020).

Diversos estudis mostren que les TMNs funcionen com a mecanismes de governança multinivell i faciliten la circulació de models de política pública, instruments tècnics i marcs normatius entre ciutats que operen en contextos nacionals diferents (Kern i Bulkeley, 2009; Hakelberg, 2014). Així doncs, davant la necessitat d'aprendre i innovar de manera més ràpida, les ciutats han impulsat xarxes de cooperació urbana per a compartir coneixement, metodologies i projectes. En aquest sentit, aquestes xarxes es configuren com a plataformes d'intercanvi i acceleració d'innovació, i afavoreixen la imitació de bones pràctiques, la recerca de finançament conjunt i el desenvolupament de polítiques més eficients (Hartley *et al.*, 2013).

En el camp del clima, per exemple, xarxes com C40, ICLEI o el Global Covenant of Mayors han promogut compromisos locals d'adaptació i mitigació, tot generant pautes d'actuació comunes i criteris de seguiment compartits (Heikkinen *et al.*, 2020; Kern, 2024). No obstant això, també s'ha assenyalat l'existència d'asimetries de recursos i poder entre ciutats membres, que poden condicionar qui marca l'agenda i quin tipus de polítiques es prioritzen (Busch *et al.*, 2018; Acuto i Leffel, 2021).

En aquest context ampli de governança en xarxa, cal destacar, en l'àmbit estatal, la Red de Ciudades de la Ciencia y la Innovación (Red Innpulso o Xarxa Innpulso, en valencià), que s'inscriu com un exemple singular de xarxa estatal de ciutats, centrada específicament en la promoció de la ciència, la tecnologia i la innovació com a motors de desenvolupament local. La xarxa està impulsada i cofinançada pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats

i agrupa els municipis que han rebut la distinció de Ciutat de la Ciència i la Innovació, creada el 2010 i atorgada a aquelles ciutats que destaquen pel suport a la innovació al seu territori.

Logotip de la Xarxa Innpulso. Font: www.redinnpulso.es

Des del punt de vista institucional, la Xarxa Innpulso funciona com un fòrum estable de trobada i intercanvi entre ajuntaments, en el qual es comparteixen experiències, es presenten projectes i es debaten estratègies per a enfortir els ecosistemes locals d'innovació. Els estatuts i documents de política pública associen explícitament la xarxa a objectius com: reforçar el potencial innovador de les administracions locals, impulsar la col·laboració entre municipis i contribuir a un canvi de model productiu cap a una economia sostenible basada en el coneixement i la innovació.

El 2026, la xarxa agrupa 109 ciutats reconegudes per les seues polítiques locals innovadores. A més, la Xarxa Innpulso ha anat desenvolupant instruments específics de suport a la innovació local i programes de treball. En els últims anys, la Xarxa Innpulso ha consolidat també grups de treball temàtics que operen com a subxarxes dins de la mateixa xarxa, permeten aprofundir en àrees específiques i generen documents de recomanacions, guies i projectes conjunts, la qual cosa reforça la dimensió d'aprenentatge col·lectiu i de generació de coneixement aplicat.

Metodologia

Aquest treball adopta un enfocament qualitatiu de naturalesa exploratòria i interpretativa, orientat a analitzar la relació entre innovació pública i sostenibilitat urbana en el marc de les ciutats innovadores. Atesa la complexitat del fenomen i el caràcter contextual de les dinàmiques d'innovació urbana, s'ha optat per una estratègia metodològica basada en l'estudi de cas, considerada especialment adequada per a l'anàlisi de processos institucionals i territorials en profunditat (Yin, 2018; Flyvbjerg, 2006). Aquest enfocament permet captar la interacció entre factors institucionals, polítics i socials, així com explorar com es materialitzen les polítiques d'innovació en contextos locals específics.

Disseny de la investigació

El disseny de l'estudi respon a una lògica d'anàlisi multinivell que combina tres nivells complementaris: (1) el nivell conceptual sobre ciutats innovadores, innovació pública i sostenibilitat urbana; (2) el nivell institucional, centrat en l'anàlisi de la Xarxa Innpulso com a xarxa estatal que agrupa les ciutats distingides per la seua aposta per la innovació local; i (3) el nivell local, abordat a través de l'estudi del cas de Vila-real com a experiència municipal concreta. Aquesta aproximació permet situar el cas d'estudi en un context més ampli a fi d'evitar una lectura excessivament descriptiva i de facilitar una interpretació analítica de les dinàmiques locals.

En coherència amb aquest plantejament multinivell, l'estratègia de recerca es basa en un estudi de cas únic amb vocació instrumental (Stake, 1995), en què Vila-real s'utilitza com a unitat d'anàlisi per a explorar un fenomen més ampli: el potencial de les ciutats mitjanes per a desenvolupar trajectòries d'innovació pública orientades a la sostenibilitat. La selecció del cas respon a criteris de rellevància teòrica i empírica, atés que Vila-real forma part de la Xarxa Innpulso, presenta una trajectòria reconeguda en matèria d'innovació local i constitueix un exemple representatiu de ciutat mitjana dins del sistema urbà espanyol.

Tècniques de recollida d'informació

La investigació es basa principalment en l'anàlisi documental, complementada amb una aproximació interpretativa de caràcter qualitatiu. En concret, s'han utilitzat tres tipus principals de fonts:

1. Revisió de literatura científica: s'ha realitzat una revisió selectiva de treballs indexats en bases de dades internacionals (WoS i Scopus), centrada en tres àmbits: innovació pública, ciutats innovadores i sostenibilitat urbana. Aquesta revisió ha permès construir el marc teòric i identificar les principals dimensions analítiques utilitzades en l'estudi.
2. Fonts institucionals i documentació secundària: s'han analitzat documents oficials relacionats amb la Xarxa Innpulso (convocatòries, informes, materials institucionals), així com plans estratègics municipals, memòries d'activitat, documentació programàtica i informació pública disponible sobre iniciatives vinculades a la innovació i la sostenibilitat a Vila-real. Aquesta documentació ha permès reconstruir la trajectòria institucional del municipi i identificar les principals línies d'actuació.
3. Fonts contextuais i materials complementaris: s'han considerat també informes d'organismes públics, materials de difusió institucional i altres recursos secundaris rellevants per a contextualitzar el cas de Vila-real dins del marc de les polítiques d'innovació urbana a Espanya.

Estratègia d'anàlisi

L'anàlisi de la informació s'ha realitzat mitjançant una estratègia d'anàlisi temàtica, orientada a identificar patrons recurrents i dimensions clau relacionades amb la innovació pública i la sostenibilitat urbana. A partir de la literatura revisada, s'ha elaborat un esquema analític que articula tres eixos principals: (1) capacitat institucional i governança de la innovació, (2) orientació de les polítiques públiques cap a objectius de sostenibilitat i (3) inserció en xarxes i ecosistemes d'innovació.

Aquest esquema ha servit com a marc interpretatiu per a analitzar el cas de Vila-real, la qual cosa ha permès sistematitzar la informació disponible i establir connexions entre les dimensions teòriques i l'evidència empírica. L'anàlisi s'ha desenvolupat seguint una lògica abductiva, en què els elements empírics s'han interpretat a la llum del marc conceptual inicial, tot mantenint una obertura a l'emergència de noves categories interpretatives (Dubois i Gadde, 2002; Timmermans i Tavory, 2012).

La figura 1 representa el procés metodològic emprat en aquesta investigació.

Figura 1. Metodologia. Font: elaboració pròpia

Resultats

Cap a una definició operativa de ciutat innovadora

La síntesi entre literatura científica especialitzada i documentació institucional permet identificar un model tridimensional de ciutat innovadora estructurat en tres grans dimensions: ciutadania, teixit econòmic i organització interna, així com els principals criteris que defineixen operativament aquest concepte. Aquestes dimensions coincideixen amb els criteris utilitzats en la concessió del distintiu Ciutat de la Ciència i la Innovació i es corresponen amb els principals eixos identificats en la literatura sobre innovació urbana (taula 3).

Taula 3. Aproximació operativa del concepte de ciutat innovadora

Dimensió	Elements principals d'anàlisi	Lectura analítica
Ciutadania	Qualitat dels serveis públics; digitalització; transparència; participació; sostenibilitat ambiental	Orientació a la generació de valor públic i millora del benestar ciutadà mitjançant innovació pública i sostenibilitat urbana
Teixit econòmic	Suport al teixit econòmic; impuls a la innovació; emprenedoria; infraestructures d'I+D+i; economia verda	Desenvolupament d'ecosistemes locals d'innovació i transició cap a models productius sostenibles
Organització interna	Cultura innovadora municipal; modernització administrativa; govern obert; integració de la innovació	Capacitat institucional i governança innovadora com a base de la innovació pública local

Font: elaboració pròpia a partir de documentació del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats i revisió de la literatura

En primer lloc, la innovació orientada a la ciutadania es vincula amb la generació de valor públic mitjançant serveis urbans més eficients, digitals i sostenibles. Els resultats indiquen que una ciutat innovadora integra la ciutadania com a eix central de valor públic, especialment a través de serveis digitals, millores ambientals i programes socials transformadors. Segons els criteris identificats, les actuacions vinculades a aquest bloc inclouen: implantació de serveis innovadors basats en administració electrònica i dades obertes, programes de transparència i accés a la informació, mesures de millora ambiental (qualitat de l'aire, gestió de residus, tractament d'aigües), foment de l'eficiència energètica i energies renovables, mobilitat sostenible i transport públic innovador, i iniciatives tecnològiques per a millorar l'atenció a persones majors o grups vulnerables, entre d'altres. Aquest conjunt d'indicadors evidencia una clara connexió entre innovació i sostenibilitat, ja que gran part de les actuacions innovadores contribueixen directament a la reducció d'impacte ambiental i a la millora del benestar social.

En segon lloc, la dimensió del teixit econòmic fa referència a la capacitat d'activar ecosistemes locals d'innovació, fomentar l'emprenedoria i impulsar la transició cap a

models productius més sostenibles. En relació amb el suport empresarial, la documentació analitzada mostra que les ciutats innovadores destaquen per: ecosistemes d'emprenedoria i innovació, presència de centres de coneixement, espais de cotreball (*coworking*) o parcs tecnològics, programes de suport al teixit productiu i a la creació d'empreses emergents (*start-ups*), col·laboració estable entre ajuntament-universitat-sector empresarial, promoció de la innovació verda i economia circular, i dotació d'infraestructures digitals avançades. Aquestes accions reforcen la capacitat d'innovació territorial i fan possible la generació de valor econòmic i ocupació qualificada, alhora que faciliten la transició cap a models més sostenibles.

Finalment, la dimensió d'organització interna posa l'accent en la capacitat institucional dels ajuntaments, incloent cultura innovadora, modernització administrativa i governança oberta. Els resultats mostren que la innovació pública necessita transformació interna dels ajuntaments, fet que inclou: inserció de la innovació en plans estratègics i pressupostos, desenvolupament de lideratge innovador i cultura institucional, programes de formació en innovació per al personal municipal, digitalització dels procediments administratius, plataformes col·laboratives i participació ciutadana estructurada. Aquests atributs confirmen que la ciutat innovadora es caracteritza per organitzacions públiques flexibles, obertes i adaptatives, capaces d'aprendre i experimentar.

Aquesta triple dimensió (figura 2) reforça la idea que la ciutat innovadora no es defineix exclusivament per l'adopció de tecnologies, sinó per la combinació de capacitat institucional, orientació estratègica i articulació d'actors territorials.

Figura 2. Dimensions complementàries del concepte de ciutat innovadora
Font: elaboració pròpia

Innovació i sostenibilitat com a eixos interconnectats

Un dels resultats més consistents és la identificació d’una relació estructural entre innovació urbana i sostenibilitat. Tant la literatura revisada com els indicadors derivats dels criteris Innpulso mostren que una part significativa de les polítiques innovadores municipals s’orienten directament a objectius ambientals i socials, especialment en àmbits com l’eficiència energètica, la mobilitat sostenible, la gestió de residus o la qualitat de vida urbana.

Aquesta convergència suggereix que la sostenibilitat no opera com una dimensió sectorial, sinó com un eix transversal de la innovació urbana contemporània. En altres paraules, moltes iniciatives qualificades com a innovadores són, alhora, iniciatives de sostenibilitat, fet que reforça la idea d’una evolució cap a models de ciutat innovadora sostenible. Aquesta lectura coincideix amb la literatura sobre transicions urbanes, que subratlla el paper de la innovació pública com a catalitzador de trajectòries sostenibles en l’àmbit local (Winslow, 2023; Evans *et al.*, 2025; Eggermann *et al.*, 2026).

Concentració territorial de la innovació: el cas valencià

Els resultats quantitatius (taula 4) mostren la comparativa entre l’escala estatal i autonòmica que evidencia una distribució territorial desigual del distintiu Ciutat de la Ciència i la Innovació. En l’àmbit estatal, només 109 dels 8.132 municipis espanyols compten amb aquest reconeixement, fet que representa aproximadament un 1,3 % del total. Aquesta dada confirma el caràcter selectiu del distintiu i suggereix que la innovació pública institucionalitzada continua sent un fenomen minoritari dins del sistema urbà espanyol.

En contrast, el País Valencià presenta una proporció significativament superior, amb 22 municipis distingits sobre un total de 542, la qual cosa equival a un 4 % del total de municipis valencians (taula 5). Aquest percentatge triplica la mitjana estatal i apunta a una major densitat relativa de ciutats innovadores en aquest territori. Aquesta diferència pot interpretar-se com un indicador de l’existència d’un ecosistema regional especialment actiu en matèria d’innovació pública local, possiblement associat a dinàmiques d’emulació institucional, trajectòries prèvies d’innovació municipal o la consolidació de xarxes territorials de cooperació.

Taula 4. Percentatge de ciutats espanyoles i valencianes amb el distintiu de Ciutat de la Ciència i la Innovació

	Nombre de ciutats	Nombre de ciutats Innpulso	Percentatge
Espanya	8.132	109	1,3 %
País Valencià	542	22	4 %

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de www.redinnpulso.es

Taula 5. Relació de municipis del País Valencià que compten amb el guardó de Ciutat de la Ciència i la Innovació

Província	Municipis
Castelló (5)	Castelló de la Plana, Onda, Orpesa, Vila-real, Vinaròs
València (11)	Algemesí, Almussafes, Alzira, Aspe, Gandia, Ontinyent, Paterna, Riba-roja de Túria, Sagunt, Torrent, València
Alacant (6)	Alcoi, Benidorm, Gata de Gorgos, l'Alfàs del Pi, Salinas, Villena

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de www.redinnpulso.es

Des d'una perspectiva analítica, aquesta major concentració territorial reforça la rellevància d'estudiar casos situats dins d'aquest context regional, ja que permet explorar com determinats entorns institucionals poden afavorir la difusió de pràctiques innovadores. En aquest sentit, la presència destacada del País Valencià dins la Xarxa Innpulso proporciona un marc especialment adequat per a l'anàlisi de trajectòries locals d'innovació pública i sostenibilitat urbana.

Vila-real dins el model de ciutat innovadora

L'anàlisi del cas de Vila-real mostra una correspondència clara amb les tres dimensions identificades en el model operatiu de ciutat innovadora. El municipi forma part de la Xarxa Innpulso i destaca, a més, per haver sigut la primera ciutat de la província de Castelló a rebre la distinció de Ciutat de la Ciència i la Innovació l'any 2011, fet que reforça el seu posicionament pioner en l'àmbit de la innovació pública local.

En l'àmbit de la ciutadania, es detecten iniciatives vinculades a la millora dels serveis públics, la digitalització i la sostenibilitat ambiental, incloent-hi projectes orientats a la qualitat de vida, la inclusió social i la innovació en serveis urbans. Pel que fa a la dimensió del teixit econòmic, el municipi presenta actuacions orientades al foment de l'emprenedoria, la connexió amb el teixit productiu i la promoció de sectors vinculats a l'economia verda, amb la qual cosa es contribueix a l'articulació d'un ecosistema local d'innovació. Finalment, en la dimensió organitzativa, s'observa una integració progressiva de la innovació en les polítiques municipals, així com processos de modernització administrativa, govern obert i participació ciutadana estructurada.

Així doncs, en el cas de Vila-real s'identifiquen projectes que s'inscriuen en els tres blocs d'indicators, fet que evidencia una aproximació integral a la innovació urbana. Aquest panorama suggereix que la ciutat presenta un perfil innovador consolidat, especialment rellevant per a analitzar la relació entre innovació i sostenibilitat en un entorn real. La innovació es materialitza principalment a través de processos de governança, polítiques

públiques i articulació d'actors locals, més que no pas mitjançant grans infraestructures tecnològiques, fet que permet caracteritzar Vila-real com una ciutat innovadora de perfil institucional i sostenible.

Des d'una perspectiva més àmplia, el cas posa de manifest el paper potencial de les ciutats mitjanes en les dinàmiques d'innovació urbana. Els resultats suggereixen que la innovació no és exclusiva de grans metròpolis, sinó que pot emergir en entorns amb capacitat institucional, cohesió territorial i proximitat entre actors. En aquest sentit, Vila-real exemplifica com les ciutats mitjanes poden actuar com a espais d'experimentació especialment rellevants, combinant flexibilitat organitzativa, densitat relacional i capacitat d'implementació de polítiques públiques innovadores.

La lectura conjunta dels indicadors permet extraure tres conclusions principals que sintetitzen l'aportació empírica del treball. En primer lloc, els atributs d'una ciutat innovadora poden ser definits i analitzats de manera estructurada a partir de dimensions de ciutadania, teixit econòmic i organització interna, la qual cosa facilita la seua operativització en estudis aplicats. Aquesta constatació reforça la utilitat d'enfocaments que combinen marcs teòrics amb criteris institucionals per a l'anàlisi de la innovació urbana.

En segon lloc, els resultats mostren que innovació i sostenibilitat no operen com a dimensions independents, sinó profundament interconnectades en l'àmbit local. Una part significativa de les iniciatives identificades evidencia que les polítiques d'innovació municipal incorporen de manera transversal objectius ambientals i socials, fet que confirma la convergència creixent entre ambdues agendes en la pràctica de la governança urbana.

Finalment, el cas de Vila-real constitueix una evidència empírica d'aquesta relació, ja que presenta iniciatives que combinen modernització pública, innovació econòmica i accions ambientals. Aquesta convergència reforça el valor analític del municipi com a exemple de ciutat mitjana capaç d'articular trajectòries locals d'innovació orientades a la sostenibilitat, i el posiciona com un laboratori rellevant per a l'estudi de les dinàmiques contemporànies de la innovació urbana.

Discussió i conclusions

En les darreres dècades, la relació entre innovació pública i sostenibilitat urbana s'ha consolidat com un dels eixos centrals del debat acadèmic sobre el futur de les ciutats. En un context marcat per la crisi climàtica, la pressió sobre els recursos i l'augment de les desigualtats socioespacials, la innovació s'ha configurat com un mecanisme clau per a impulsar transicions urbanes cap a models més resilents i sostenibles (Elmqvist *et al.*, 2019). Des d'aquesta perspectiva, les ciutats no sols constitueixen escenaris on es concentren els principals reptes globals, sinó també espais privilegiats d'experimentació

on es generen solucions que combinen tecnologia, governança i transformació social (Bulkeley *et al.*, 2014).

La literatura ha tendit a integrar el concepte de ciutat innovadora amb el paradigma de la sostenibilitat, donant lloc a nocions com *smart sustainable cities* o *urban sustainability transitions*. Aquest enfocament subratlla que la innovació urbana no pot limitar-se a la dimensió tecnològica, sinó que ha d'incorporar processos institucionals i socials capaços de generar canvis sistèmics en els models de producció, mobilitat, energia o governança (Bibri i Krogstie, 2020; Sharifi, 2021). En aquest marc, la sostenibilitat urbana es concep com un procés dinàmic que requereix innovacions multidimensionals i la participació d'una pluralitat d'actors públics i privats (Geels, 2011; Frantzeskaki *et al.*, 2017).

Els resultats obtinguts permeten aportar una lectura crítica sobre el paper de les ciutats innovadores i la relació entre innovació pública i sostenibilitat. En línia amb la literatura sobre innovació en el sector públic, l'anàlisi confirma que la innovació pública no es limita a la digitalització o a la incorporació de noves tecnologies, sinó que implica repensar la governança, els processos i les capacitats institucionals (Bason, 2010; Osborne i Brown, 2011; Hartley *et al.*, 2013). En aquest sentit, la definició operativa de ciutat innovadora basada en tres dimensions —ciutadania, teixit econòmic i organització interna—, s'alinea amb enfocaments que entenen la ciutat innovadora com un ecosistema socioinstitucional complex i no merament tecnològic (Caragliu *et al.*, 2011; Mora *et al.*, 2023).

Una de les principals aportacions del treball és evidenciar que la sostenibilitat actua com a criteri orientador de la innovació pública. Tant la literatura com els resultats empírics indiquen que les polítiques d'innovació urbana poden generar impactes positius en qualitat ambiental, mobilitat sostenible o transició verda, especialment quan s'articulen en estratègies integrades i a llarg termini (Li *et al.*, 2022; Yang *et al.*, 2022). En coherència amb aquests treballs, els indicadors analitzats mostren que els criteris institucionals associats a la distinció Ciutat de la Ciència i la Innovació incorporen explícitament accions vinculades a sostenibilitat, especialment en àmbits com l'eficiència energètica, la gestió de residus o l'economia verda. Aquesta convergència reforça la idea que la ciutat innovadora contemporània tendeix a evolucionar cap a models de ciutat innovadora sostenible.

Pel que fa al cas de Vila-real, l'anàlisi mostra que el municipi presenta evidències en les tres dimensions identificades, fet que el posiciona com un cas representatiu dins del conjunt de ciutats innovadores valencianes. La seua participació en la Xarxa Innpulso, així com el desplegament de polítiques de suport empresarial, digitalització municipal i iniciatives ambientals, confirmen un model institucional alineat amb els patrons d'innovació urbana descrits en la literatura sobre governança col·laborativa i innovació pública local (Hartley *et al.*, 2013; Mora *et al.*, 2023). Al mateix temps, el cas reforça la idea que les ciutats mitjanes poden exercir un paper rellevant en les dinàmiques d'innovació urbana, contribuint a matisar el biaix metropolità present en part de la recerca internacional.

No obstant això, l'estudi també permet identificar alguns reptes. Entre aquests destaquen la necessitat de consolidar estructures permanents de governança innovadora, reforçar la participació ciutadana en processos d'innovació i millorar els mecanismes d'avaluació de l'impacte real de les polítiques sobre el territori. Aquests desafiaments coincideixen amb les limitacions assenyalades en la literatura, que subratlla que la relació entre innovació i sostenibilitat depèn en gran mesura de factors institucionals i de governança (Sharifi, 2021).

A partir d'aquestes conclusions, es poden establir diverses implicacions per a les polítiques públiques locals. En primer lloc, resulta fonamental integrar la innovació com una línia estratègica estable en la planificació municipal, evitant que quede restringida a projectes puntuals o dependents de convocatòries específiques. En segon lloc, es fa necessari impulsar espais de cocreació entre ciutadania, empreses i Administració, fomentant models de governança col·laborativa alineats amb les recomanacions de la literatura sobre innovació pública (Osborne *et al.*, 2016). Igualment, resulta clau avançar en digitalització i govern obert, promovent l'ús de dades obertes i mecanismes transparents de presa de decisions. També cal reforçar les relacions entre universitat, teixit empresarial i governs locals per a potenciar la transferència de coneixement i innovació territorial (Audretsch i Belitski, 2020). Finalment, es recomana desenvolupar sistemes d'avaluació capaços de mesurar l'impacte ambiental, social i econòmic de les iniciatives innovadores, per a contribuir així a millorar la presa de decisions basada en evidència.

Pel que fa a futures línies de recerca, aquest treball obri diverses oportunitats. D'una banda, resultaria pertinent desenvolupar estudis comparatius entre municipis pertanyents a la Xarxa Innpulso per a identificar patrons d'innovació i diferències territorials rellevants. D'altra banda, l'aplicació de metodologies qualitatives com la Qualitative Comparative Analysis (QCA) podria permetre analitzar quines combinacions de factors institucionals i socioeconòmics afavoreixen trajectòries urbanes innovadores. Igualment, el desenvolupament d'indicadors territorials d'innovació urbana amb perspectiva longitudinal contribuiria a comprendre millor l'evolució de les polítiques locals en el temps.

En conjunt, els resultats reforcen la idea que la innovació pública constitueix una palanca clau per a la sostenibilitat urbana i que les ciutats mitjanes poden jugar un paper rellevant en aquest procés. L'estudi de Vila-real aporta evidència empírica sobre com la innovació pot materialitzar-se en trajectòries locals concretes, contribuir a enriquir el debat acadèmic sobre les ciutats innovadores i oferir pistes per a l'orientació de polítiques públiques més sostenibles, inclusives i adaptatives.

Agraïment

Els autors reconeixen l'ajuda financera prestada pel projecte PID2021-126516NB-I00, finançat pel MCIN / AEI / 10.13039/501100011033 / FEDER, UE.

Referències

- ACUTO, Michele; LEFFEL, Benjamin. «Understanding city diplomacy: City leadership and global challenges». *Urban Studies*, 58 (9), 2021, 1757–1773.
- ALCAIDE-MUÑOZ, Laura; RODRÍGUEZ BOLÍVAR, Manuel P.; MARTÍNEZ NAVARRO, Antonio. «Measuring local public innovation capacity: Indicators for municipal performance assessment». *Public Management Review*, 2025 [en premsa].
- ALMULHIM, Abdullah. «The role of smart city infrastructure in achieving sustainable urban development». *Sustainable Cities and Society*, 113, 2025, 105678.
- AUDRETSCH, David B.; BELITSKI, Maksim. «The role of R&D and knowledge spillovers in innovation and productivity». *European Economic Review*, 123, 2020, 103391.
- BASON, Christian. *Leading public sector innovation: Co-creating for a better society*. Bristol: Policy Press, 2010.
- BIBRI, Simon Elias. *Smart sustainable cities of the future: The untapped potential of big data analytics and contextual computing for advancing sustainability*. Cham: Springer, 2021.
- BIBRI, Simon Elias; KROGSTIE, John. «Smart sustainable cities of the future: An extensive interdisciplinary literature review». *Sustainable Cities and Society*, 61, 2020, 102354.
- BULKELEY, Harriet; BROTO, Vanesa; EDWARDS, Gareth. *An urban politics of climate change: Experimentation and the governing of socio-technical transitions*. Routledge, 2014.
- BUSCH, Henner; BENDLIN, Lena; FENTON, Alexander. «Local climate action in a multilevel context: Comparing European and US cities». *Journal of Environmental Policy & Planning*, 20 (4), 2018, 477–494.
- CAMAGNI, Roberto; CAPELLO, Roberta; CERISOLA, Silvia; FRATESI, Ugo. «Fighting gravity: Institutional changes and regional disparities in the EU». *Economic Geography*, 96 (2), 2020, 108–136.
- CARAGLIU, Andrea; DEL BO, Chiara. «Smart innovative cities: The impact of Smart City policies on urban innovation». *Technological Forecasting and Social Change*, 142, 2019, 373–383.

- CARAGLIU, Andrea; DEL BO, Chiara; NIJKAMP, Peter. «Smart cities in Europe». *Journal of Urban Technology*, 18 (2), 2011, 65–82.
- COTEC. *Informe Cotec 2022: Innovación en España*. Madrid: Fundación Cotec, 2022.
- DONG, Xiaoyu; WU, Jun; LI, Ying. «Smart city governance, public innovation and sustainability performance». *Government Information Quarterly*, 40 (3), 2023, 101852.
- DUBOIS, Anna; GADDE, Lars-Erik. «Systematic combining: an abductive approach to case research». *Journal of Business Research*, 55 (7), 2002, 553–560.
- EGERMANN, Markus; EHNERT, Franziska; WOLFRAM, Marc; FRANTZESKAKI, Niki. «Urban Sustainability Transitions Research». En WESCHE, J.; HENDRIKS, A. (ed.), *Introduction to Sustainability Transitions Research*. Cambridge University Press, 2026, 403–423.
- ELMQVIST, Thomas; ANDERSSON, Erik; FRANTZESKAKI, Niki; MCPHEARSON, Timon; OLSSON, Per; GAFFNEY, Owen; FOLKE, Carl. «Sustainability and resilience for transformation in the urban century». *Nature Sustainability*, 2 (4), 2019, 267–273.
- EVANS, James P.; CASSANMAGNAGO, Davide; CHATTERJI, Tathagata; IRVIN, Andrew; JANCE IV, Benjamin; OKE, Cathy; THIOYE, Massamba; TRENCHER, Gregory Patrick; UYARRA, Elvira; YARIME, Masaru. «Grand challenges in sustainable cities: urban innovation for global climate and sustainability goals—from policy agenda to research needs». *Frontiers in Sustainable Cities*, 7, 2025, 1568701. <doi: 10.3389/frsc.2025.1568701>.
- FLYVBJERG, Bent. «Five misunderstandings about case-study research». *Qualitative Inquiry*, 12 (2), 2006, 219–245.
- FRANTZESKAKI, Niki; CASTÁN BROTO, Vanesa; COENEN, Lars; LOORBACH, Derk. *Urban sustainability transitions* (vol. 5). Nova York: Routledge, 2017.
- FU, Hao; FAN, Xinyu; ZHANG, Tao. «Innovative city policy and green transformation: Evidence from Chinese prefectures». *Journal of Cleaner Production*, 463, 2025, 143875.
- GAO, Lei. «Urban innovation strategies and environmental efficiency: An international comparative study». *Cities*, 142, 2023, 104334.
- GEELS, Frank W. «The multi-level perspective on sustainability transitions». *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1 (1), 2011, 24–40.
- HAKELBERG, Lukas. «Governance by diffusion: Transnational municipal networks and the spread of climate policies». *Global Environmental Politics*, 14 (1), 2014, 107–129.

- HARTLEY, Jacob; SØRENSEN, Eva; TORFING, Jacob. «Collaborative innovation». *Public Administration Review*, 73 (6), 2013, 821–830.
- HAUPT, William. «Networking cities after climate change». *Environment and Planning C: Politics and Space*, 37 (6), 2019, 960–978.
- HEIKKINEN, Markus; YLÄ-ANTTILA, Tuomas; RAVIKUMAR, Arjun. «Transnational municipal climate networks and local sustainability governance». *Journal of Cleaner Production*, 257, 2020, 120474.
- IAMMARINO, Simona; RODRÍGUEZ-POSE, Andrés; STORPER, Michael. «Regional inequality in Europe». *Journal of Economic Geography*, 19 (2), 2019, 273–298.
- KERN, Kristine. «Orchestrating climate action in cities: Networks and governance challenges». *Urban Climate*, 50, 2024, 101604.
- KERN, Kristine; BULKELEY, Harriet. «Cities, Europeanization and multi-level governance: Governing climate change through transnational municipal networks». *Journal of Common Market Studies*, 47 (2), 2009, 309–332.
- KOMNINOS, Nicos. *The age of intelligent cities: Smart environments and innovation-for-all strategies*. Londres: Routledge, 2014.
- KOURTIT, Karima; NIJKAMP, Peter; ARRIBAS, Daniel. «Smart cities in perspective: A comparative European study by means of self-organizing maps». *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 25 (2), 2012, 229–246.
- LI, Shanshan; WEN, Hong; YAO, Hongbing. «Urban innovation and environmental sustainability: Evidence from smart policy pilots». *Sustainable Cities and Society*, 85, 2022, 104057.
- MEDINA, Pablo M. «Innovació pública: Factors que incideixen en els processos d’innovació en el sector local». *Cuadernos de Gobierno y Administración Pública*, 7 (1), 2020, 53–68.
- MEIJER, Albert; BOLÍVAR, Manuel P. R. «Governing the smart city: A review of the literature on smart urban governance». *International Review of Administrative Sciences*, 82 (2), 2016, 392–408.
- MORA, Luca; DEAKIN, Mark; REID, Alasdair. «Smart and sustainable cities: A systematic literature review of governance drivers». *Technological Forecasting and Social Change*, 189, 2023, 122354.
- NAM, Taewoo; PARDO, Theresa A. «Conceptualizing smart city with dimensions of technology, people, and institutions». *Proceedings of the 12th Annual International Digital Government Research Conference*. Nova York, 2011, 282–291.

- OCDE. *Innovation in the public sector: Making it happen*. París: OECD Publishing, 2016.
- OSBORNE, Stephen P.; BROWN, Louise. «Innovation in public services: Engaging with risk». *Public Money & Management*, 31 (1), 2011, 4–6.
- SERVILLO, Loris; ATKINSON, Rob; HAMDouch, Abdelillah. «Small and medium-sized towns in Europe: Conceptual, methodological and policy issues». *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 108 (4), 2017, 365–379.
- SHARIFI, Ayyoob. «Urban sustainability assessment: An overview and bibliometric analysis». *Ecological Indicators*, 121, 2021, 107102.
- STAKE, Robert E. *The art of case study research*. Thousand Oaks: Sage Publications, 1995.
- SUN, Sunny Li; ZHANG, Yan; CAO, Yuzhu; DONG, Jian; CANTWELL, John. «Enriching innovation ecosystems: The role of government in a university science park». *Global Transitions*, 1, 2019, 104–119.
- TIMMERMANS, Stefan; TAVORY, Iddo. «Theory construction in qualitative research: From grounded theory to abductive analysis». *Sociological Theory*, 30 (3), 2012, 167–186.
- TORTOLA, Pier Domenico; ARENA, Katherine. «Locating transnational city networks in multilevel governance ». *Center for Open Science*, 2025.
- TORUGSA, Naoya; ARUNDEL, Anthony. «Rethinking the effect of risk aversion on the benefits of service innovations in public administration agencies». *Research Policy*, 46 (5), 2017, 900–910.
- VIGNOLO FRIZ, Carlos; RAMÍREZ ALUJAS, Álvaro V.; VERGARA DEL RÍO, Carlos. «Ángeles y demonios en la gestión pública chilena». *Revista Enfoques: Ciencia Política y Administración Pública*, 8 (13), 2010, 183–195.
- WINSLOW, Julia; COENEN, Lars. «Sustainability transitions to circular cities: experimentation between urban vitalism and mechanism». *Cities*, 142, 2023, 104531.
- YANG, Bo; LI, Qiang; CHEN, Shanshan. «Smart city pilot policy and energy efficiency: Evidence from China». *Energy Policy*, 167, 2022, 113071.
- YIN, Robert K. *Case study research and applications*. Thousand Oaks: Sage, 2018.

Joaquín Lizandra Rubio

ELS RAVALS HISTÒRICS DE **VILA-REAL**

Àvies amb catret a la plaça de Sant Pasqual l'any 1925. Arxiu Ismael Miralles

Els ravals històrics de Vila-real

1. Generalitats

Amb la fundació oficial de Vila-real en el mes de febrer de l'any 1274, i a través dels seus principals accessos, procedents de València i Castelló, i amb posterioritat pel d'Onda, s'aniran desenvolupant urbanísticament a extramurs de la vila els diferents ravals històrics de la localitat. En el gravat de la vila realitzat el 1574 per Rafael Martí de Viciania, en tractar-se tan sols d'un ideograma, només apareix reflectida la vila emmurallada, amb els quatre baluards de la reforma duta a terme, entre els anys 1543 i 1548, pel noble valencià Joan de Cervelló, senyor d'Orpesa, a instàncies del rei Carles I, l'Emperador.

En el segle XIV ja ens apareixen el raval de València, per ser l'eixida natural a la capital del Regne, el de Santa Llúcia i, finalment, el de Castelló. El raval de Santa Llúcia o de l'Hospital, separat de l'anterior pel Barranquet, pren el nom del pròxim Hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia. En el llibre cappel·lari de la peita de l'any 1366, la vila intramurs comptava amb 144 cases, mentre que els ravals comptaven amb un total de 48, 32 de les quals corresponien als dos ravals de València i Santa Llúcia, i tan sols 16, al de Castelló.¹

L'Hospital (s. XVIII-XX)

A efectes administratius, tant la vila com els ravals es van dividir en quatre quartsers o districtes; Santa Maria, Sant Julià, Santa Llúcia i Santa Caterina. José M. Doñate ens indica que en l'elecció dels consellers de l'any 1481,² segons la demografia d'aquell moment, van ser: 10 de Santa Maria, 14 de Sant Julià, 22 de Santa Llúcia i 11 de Santa Caterina, que fan un total de 57. En algunes ocasions, aquests districtes també s'anomenen parròquies, però cal entendre que en aquest cas la demarcació no té un caràcter religiós, sinó només administratiu. Anys després, el 1616, els consellers per parròquies són: 10 per Santa Maria, 6 per Sant Jaume, 8 per Sant Bertomeu i 8 per Santa Llúcia, que fan un total de 32. Com podem observar, s'han substituït els districtes de Sant

¹ FERRER NAVARRO, R.; GIL VICENT, V. *Viure a la Vila-real del segle XIV. El llibre cappel·lari de la peita, 1366*. Vila-real: Ajuntament, 2025, p. 84.

² DOÑATE SEBASTIÀ, J. M. «El gobierno de la villa». *Datos para la historia de Villarreal*, tom VI. Saragossa: Anubar Ediciones, 1984, p. 109.

Julià i Santa Caterina pels nous de Sant Jaume i Sant Bertomeu,³ que eren els patrons oficials de la localitat, juntament amb santa Anna.

Si no estic equivocat, el districte de Santa Maria estava delimitat pel carrer Major (Sant Jaume), la plaça de la Vila i el carrer del Portal d'Onda (Comte Albay-Comunió), tot incloent en el seu interior la parròquia de Sant Jaume, la casa abadia i el cementeri; el de Sant Julià, delimitat pel carrer Major (Sant Jaume), la plaça de la Vila i el carrer del Portal del Mig (Ramón y Cajal); el de Santa Caterina, delimitat pel carrer Major (Sant Doménec), la plaça de la Vila i el carrer del Portal del Mig (Ramón y Cajal), tot incloent en el seu interior la casa capitular, l'almodí i la presó; i, finalment, el de Santa Llúcia, delimitat pel carrer Major (Sant Doménec), la plaça de la Vila i el carrer del Portal d'Onda (Comte Albay-Comunió). Cada districte incloïa en la seua demarcació la part corresponent dels ravals existents en aquells moments.

2. Els ravals de València i de Santa Llúcia

Com ja s'ha indicat, en el segle XIV ens apareix per primera vegada la menció dels ravals de València i de Santa Llúcia. Els dos es van crear utilitzant com a eix de desenvolupament el camí real per l'accés sud-oest a la localitat, però adoptant una amplària aproximada d'uns 62 pams valencians (14,04 m). Aquests dos ravals, com els de Castelló i Onda que veurem més endavant, es troben

Imatge actual del raval de València vist des del desaparegut portal del mateix nom

actualment integrats completament en la trama urbana de la localitat, qualificada avui com a eixample tradicional (ENS-1) en el planejament vigent actual.⁴

Pel que fa a les seues dimensions màximes a mitjan segle XIX, podem dir que pel sud-est quedava limitat per l'actual avinguda de Pius XII; al sud-oest, per l'actual plaça d'Aliaga; pel nord-est, afrontava amb el recinte emmurallat i el raval d'Onda, separats ambdós per l'avui anomenat carrer de Zumalacárregui (abans del Vall), i finalment, pel nord-oest, el

³ TRAVER GARCÍA, B. *Historia de Villarreal*. Vila-real: Establiment tipogràfic de Juan Botella, 1909, p. 540 i 541.

⁴ Pla general d'ordenació urbana (PGOU) de Vila-real, aprovat definitivament el 25 de juliol de 1994.

seu límit era més difús i el formaven els actuals carrers de l'Assumpció i la Soledat. En el padró de l'any 1843, apareix assenyalat el barri de l'Hospital, formant part del més extens de València i separat d'aquest pel Barranquet, espai avui en dia ocupat per l'avinguda de Josep Ramon Batalla.⁵

Les illes de cases que el conformen tenen forma rectangular i són molt més irregulars que les de l'antic nucli emmurallat; els carrers han mantingut una amplària mitjana d'uns 26 pams (5,89 m), al contrari del que ocorria amb el camí real, que era de 62 pams, com ja hem vist.

El dia 17 d'abril de 1275, només un any després de la concessió de la Carta Poble fundacional, Pere Dahera funda un hospital benèfic a l'altre costat d'un barranc i a una certa distància del recinte emmurallat, i tal com anys enrere aconsellaria el franciscà Francesc d'Eiximenis (1384) «a la part contraria d'aquell vent qui més s'usa en la ciutat».⁶ Al principi, aquest barranc que divideix els dos ravals prendrà el nom de *barranquet de Santa Llúcia*, després de l'*Hospital* i, finalment, es denominarà simplement *el Barranquet*.

Resulta curiós el fet que mentre que en altres ciutats els hospitals formaven part del nucli urbà, en el cas de Vila-real es construí fora del recinte urbà; sens dubte la raó d'aquesta circumstància es devia al fet que aquest establiment estava pensat per a ser usat només pels transeünts que passaven pel camí real. No cal oblidar que la nostra ciutat era de parada obligatòria.

La primera notícia de la capella del Crist i de la imatge, l'aporta el pare Inza en el capítol sisé del seu *Epítome histórico de Villa-real*, en què ens diu: «La iglesia es bastante capaz, y estan en animo de hacerla toda de una nave, que concuerde con la hermosa Capilla del Sto. Christo».⁷ Una mica més endavant, després de comentar dues llegendes sobre la imatge, hi afegeix:

En el año 1730 reconociendo Villa-Real la pobreza, en que estava metida una Imagen, tan antigua, y milagrosa, pensó en levantarla de su abatimiento, y darla sitio mas honroso. Para esto el devoto, y mui Rdo. Sacerdote, el Dr. Vicente Font procuró limosnas, y le edificó una Capilla, que es un pedazo de cielo. Celebraronse tres dias festivos, y en ellos se predicaron tres sermones. Se empezó la Sta. Capilla dia 25 de mayo, 1730, y se concluyó dia 14 de Diziembre del mismo.⁸ En que se vé el gran calor, y devoción, con que se hizo esta obra.⁹

⁵ Aquesta artèria urbana important sol inundar-se quan es produeixen les característiques pluges torrencials dels mesos de setembre i octubre.

⁶ GIL VICENT, V. *Nous Jacobus: els orígens de Vila-real*, 2008, p. 110.

⁷ INZA BARRUÉ, J. B.; ESCUDER, J. *Epítome histórico de Villa-real*, s. XVIII-XIX, p. 63-72.

⁸ Sabem que es tracta d'un error del pare Inza, ja que per altres fonts coneixem que les obres van començar l'any 1719 i van concloure el 1732.

⁹ INZA BARRUÉ, J. B.; ESCUDER, J., s. XVIII-XIX, p. 68 i 69.

Com podem veure, la construcció de la nova capella només va afectar amb aquestes obres el que avui és l'actual presbiteri i altar major de l'església i, per tant, es va tractar d'una capella de planta centralitzada coberta per una cúpula sobre un tambor octogonal amb una cobertura de teules corbes. Una de les descripcions més antigues que conservem abans de la reforma integral realitzada a finals de segle XIX, es deu a Lorenzo Nebot Climent, que en *Apuntes históricos de Villarreal*, de l'any 1880, ens diu:

Esta capilla mide veinte y siete metros y 50 centímetros de longitud y 7 de latitud. Su forma hasta la mitad de su longitud en poca diferencia es de planta baja sostenida por cinco arcos embovedados: en la segunda mitad que sigue, sube mucho más la bóveda, presenta una vista más grandiosa demostrando claramente que la obra se ejecutó en dos épocas diferentes sin obedecer á un plano uniforme; á la parte derecha de esta segunda mitad se halla la sacristía recién construida, al frente está el altar principal, cuyo retablo dorado es de madera. Enfrente del altar existe un coro y en las paredes laterales, dos lienzos pintados al óleo que representan la pasión y muerte del Señor. Desde este punto toma base la cúpula que está muy bien adornada de figuras de talla pintadas de color amarillo sin dorar que sin embargo la hermocean; de modo que esta Iglesia en su segunda mitad ó parte que despues se le añadió presenta un grandioso aspecto digno del lugar que ocupa.¹⁰

Aquesta mateixa descripció és recollida uns sis anys més tard per Pascual Victoriano Martí Cercós (Vila-real, 1866-1913)¹¹ en els seus *Apuntes históricos de Villarreal*, que hi afegeix:

[...] entrando tiene la bóveda muy baja, sostenida por cinco arcos. Más adentro hasta el frente donde está el altar mayor se eleva, es de orden diferente, se conoce que la obra se ejecutó en dos épocas distintas sin obedecer a un plano uniforme.¹²

Segons Lorenzo Nebot indica, la sagristia, que s'acabava de construir al costat dret de l'església, anteriorment era al contrari, estava al costat d'uns pòrtics exteriors de l'establiment hospitalari, però tot va desaparèixer per a poder aconseguir l'eixample del camí real esmentat.¹³

Finalment, arribem a l'última dècada del segle XIX, en la qual, mitjançant una generosa donació duta a terme pel matrimoni format per José Ramón Batalla Cabedo (Vila-real, 1837-1888)¹⁴ i Dolores Sancho Peris, es realitza una transformació total de l'immoble, que inclou la mateixa església de la institució. L'encarregat de les obres va ser

¹⁰ NEBOT CLIMENT, L. *Apuntes históricos de Villarreal*, manuscrit 1880, Arxiu Municipal de Vila-real, p. 61 i 62.

¹¹ FLORES SACRISTÁN, O. *Vila-realencs per a recordar I*. Vila-real: Ajuntament, 2006, p. 113.

¹² MARTÍ CERCÓS, P. *Apuntes históricos de Villarreal*, 1886 (manuscrit de propietat particular), p. 161.

¹³ BAUTISTA I GARCIA, J. D. «Una nota sobre la capella del Crist de l'Hospital». *Boletín de Semana Santa de Vila-real*, 1996, s/p.

¹⁴ FLORES SACRISTÁN, O., 2006, p. 19.

el primer arquitecte municipal de Vila-real, Francisco Tomás Traver (Castelló de la Plana, 1868-1928, t. 1891), que inicia les obres el 30 de novembre de 1897.¹⁵

Imatge actual del raval de l'Hospital des de la creu d'Aliaga

Substancialment, la nau longitudinal de l'església, excepte petites modificacions, és la que es conserva actualment; està dividida en quatre trams, coberta de mig canó amb llunetes —igual que la nau principal de l'església arxiprestal de Sant Jaume— recolzada en arcs formers. Té un cor alt als peus i al fons es troba la capella del Crist, a la qual s'accedeix mitjançant un arc de triomf, sobre el qual hi ha un fresc interessant realitzat pel conegut pintor castellanenc Vicente Castell Doménech (Castelló de la Plana, 1871-1934).

En els anys trenta es va iniciar la idea de reformar el presbiteri de la capella per a poder fer molt més accessible la imatge als seus devots, per això es va pensar a retirar el retaule de fusta d'estil barroc xurrigueresc. El projecte va nàixer inicialment d'un disseny de l'escultor i imatger local Pascual Amorós Vicent (Vila-real, 1876-1943),¹⁶ que mai va arribar a ser públic, i va passar a desenvolupar-hi noves idees l'enginyer vila-realenc Vicente Vicioso Vidal, que tampoc van prosperar. Finalment, és l'arquitecte castellanenc Vicente Traver Tomás (Castelló de la Plana, 1888 – Alacant, 1966, t. 1912) qui resulta ser l'autor de la reforma; el projecte porta data del mes de març de 1935.¹⁷ Com s'ha indicat, es tractava de fer accessible el lloc on es trobava la venerada imatge, però la reforma projectada també afectava l'exterior, circumscriuint l'octògon exterior de la capella del segle XVIII en un quadrat i afegint-hi diversos motius decoratius que encara s'hi conserven. El projecte s'estenia a la resta de la senzilla façana exterior de l'edifici, realitzada pel mateix arquitecte, en un neobarroc molt de l'estil de l'autor del disseny, però que finalment va quedar interromput pels successos de la passada Guerra Civil

¹⁵ BAUTISTA I GARCIA, J. D. «L'església del Crist de l'Hospital. Alguns aspectes històrics i iconogràfics». *Cadafal*, setembre 1983, s/p.

¹⁶ FLORES SACRISTÁN, O., 2006, p. 27.

¹⁷ AMVr, expedient d'obres, signatura 1935/18,15.

de 1936-1939. Pel que fa a la imatge del Crist de l'Hospital, anomenat també del rei en Jaume, malauradament desaparegut a principis de la Guerra Civil, cal indicar: «que segons la documentació gràfica que avui se'n conserva, es tractava d'una talla de fusta de finals del segle XVI, i no de temps medievals».¹⁸ La imatge de talla del Crist que avui presideix l'actual capella episcopal, es deu a Pascual Amorós Vicent, de qui ja he parlat abans.

És a finals del segle XVI (1593) quan es funda al raval de València un convent de frares carmelites calçats, la fundació del qual ens transmet per primera vegada el pare Inza, en el seu conegut *Epítome histórico*, de la manera següent:

En el año 1593, á 17 del mes de Julio, hallandose en Villa-Real en la muerte de su Madre, Juana Piquer, el R. P. Fr. Juan Leyxarch, puso un memorial á la Ilustre Villa, suplicando le concediese Territorio, dentro de los muros, ô en el Arrabal, ô termino de dicha villa, para fundar un Convento de María SS^a. del Carmen calzado, y el día 18 del mismo mes y año, hizo la gracia el mui ilustre Ayuntamiento. Sacadas las demás licencias, tomaron la posesion en una casa, que Juana Piquer mercó de Marta Aznar [...]. Tomose la posesion día 5 de Setiembre, 1593.

En el sitio, donde está ahora el Presbiterio de la Iglesia de este Convento, havia entonces una Hermita, dedicada á los SS. MM. Sta. Barbara, y S. Blas obispo, bastante capáz, para que los Religiosos pudiesen rezar los Divinos Oficios. Esta Hermita, segun se lee en un manuscrito, que es mui antiguo, y se conserva en el Archivo del M. Rdo. Clero, fue edificada á devocion del Sr. Dn. Ximen de Urréa, Capitan de nuestro Fundador, el Rey Dn Jayme. Aquí, con cedula de la Ilustre Villa, dada en diez de Setiembre, 1593. Se establecieron los RR. PP. Carmelitas, y fundaron su Convento, en el Arraval para Valencia. En el día es yá convento observante, que antes era Releccion. Es capaz, y sus altos descubren vistas amenísimas. Su Huerto, que es mui delicioso, se formó de quatro huertas, censos, que eran de la Sacristanía de S. Jayme, y Hospital de S. Miguél, y Sta. Lucía.¹⁹

A pesar que Inza no ho indica, l'ermita de Sant Blai i Santa Bàrbara va ser cedida a l'orde carmelita amb la condició de mantenir l'antiga denominació. Anys després es va edificar l'església adjunta amb el claustre. El claustre manierista del convent s'atribueix al mestre d'obres aragonés Juan Ibáñez (o Yvañez), resident a Vila-real. Cal indicar que aquest mestre d'obres és l'autor, així mateix, del claustre del convent de dominics de Castelló, realitzat entre els anys 1648 i 1654.²⁰ L'església del convent és de nau única amb cor alt als peus, compta amb quatre capelles laterals a cada costat, de diferents èpoques, i en la part posterior de l'altar major, es trobava el transsagrari, en el qual van passar la

¹⁸ LIZANDRA RUBIO, J. «El centre històric de Vila-real com a exemple d'urbanisme». *Font*, núm. 22, 2020, p. 147.

¹⁹ INZA BARRUÉ, J. B.; ESCUDER, J., s. XVIII-XIX, p. 88 i 89.

²⁰ LIZANDRA RUBIO, J. «Juan Ibáñez: apuntes para una biografía». *Exágono*, núm. 377, gener-maig 1985, p. 11 i 13.

nit del 12 de gener de 1706 les monges dominiques que havien desallotjat el seu convent pels successos de la destrucció de la vila per les tropes borbòniques.

El 21 de setembre de 1835, els frares abandonaren el convent per la llei de desamortització i passà a ser-ne propietari el govern liberal, que el va vendre a diversos propietaris de Castelló, els quals van destinar el complex monacal a distints usos. L'interés d'alguns devots va fer que el convent fora comprat per aquests, en diferents fases, i finalment se'n va concedir l'ús al provincial de Menors Observants de Catalunya. Els nous fundadors van arribar-hi, finalment, el 6 de febrer de 1878.

El claustre del convent (s. XVII).
Font: turisme.vila-real.es

A principis del segle xx, es va edificar sobre l'antic transsagrari una eclèctica capella de la Comunió, segons un projecte del mestre d'obres local Pascual Llop Pitarch, també conegut com *l'Escolanet*, i coronada per una cúpula ovalada de grans dimensions. Malgrat que ha format part dels diferents catàlegs de protecció amb què ha comptat la localitat, va patir una reforma dràstica, entre els anys vuitanta del segle passat, que lamentablement va destruir una gran part del convent; va deixar tan sols intactes l'església, la capella de la Comunió i el claustre annex, i va dispersar la interessant biblioteca dels carmelites, que encara es conservava en l'interior.

Església de l'antic convent de carmelites (s. XVII-XIX)

El creixement d'aquest raval es va cenyir, al principi, només a un costat i a l'altre del camí, prolongació del carrer Major de la vila, però entre els segles XVIII i XIX, simultàniament amb els altres dos ravals, va tenir lloc un creixement en la direcció sud-oest i nord-oest, en ser terrenys de secà i, per tant, de menor valor.

A més de l'hospital i convent del Carme, es localitzaven en aquest interessant espai urbà una població artesana i els llocs d'oci, com ara tavernes, hostals i també un bordell l'any

1415.²¹ En l'extrem d'aquest raval, tal com ocorrerà amb el de Castelló, es va instal·lar una creu de pedra llaurada²² a fi d'afirmar el caràcter cristià de la localitat. Aquesta creu anomenada inicialment *creu del camí de València*, des del segle XIX es denomina *d'Aliaga* i es manté encara en peu, a pesar del canvi de localització inicial i de les nombroses restauracions i reparacions que ha patit al llarg del temps.²³ Es tracta d'una creu que en principi tindria totes les mateixes característiques que les que abundaven per les comarques valencianes, amb una graderia de tres esglaons; l'inferior, enfonsat pel terraplenat de la superfície contigua i que convindria recuperar; la base, piramidal vuitavada; el fus, vuitavat i sense decoració; el capitell, sense decoració, i al remat, una custòdia feta de metall forjat, sense gens d'interès.

La primera notícia que tenim d'aquesta creu és de l'any 1433, però aquesta primera versió no tindria res a veure amb la que van realitzar, el 1441, els picapedrers valencians Simó Bonfill i Antonio Dalmau, per 730 sous, i de la qual només van realitzar la rematada, ja que el capitell va ser obra posterior de Pere Sanoya o Sabodia, que ho va fer per 200 sous el 1456.

En el Manual de Consells de 1604 consta el contracte de reconstrucció a càrrec del mestre Juan Ganaud de Vistabella, que fa la feina per 60 lliures reals de València. En aquest contracte es descriu com han de ser la creu i el capitell de la manera següent:

[...] una creu e mançana en lo peyro que esta en lo camí real de Valencia de Santa Lucia, de pedra blanca de la mateixa especie e genero de la pedra del portal de Castello, ço es del Roser..." y "en la mançana nova ha de esculpir e debuyxar les mateixes figures e pintures que están en la mançana vella, e damunt lo cap de Cristo ha de fer... un niu de oronetes ab mare e fills si e segons e de la mateixa manera que estaven en la creu vella. E en la peanya del Cristo una mort, e en la altra part de dita creu una figura de Nostra Senyora, ab dos angels sobre lo cap tenint la corona en les mans. E en la peanya un cerafi e en lo redo dels braços de la dita creu, a una part e altra, los quatre evangelistes, ço es, dos en cada part.

Desconeixem quines van ser les circumstàncies per les quals va desaparèixer aquesta creu, en la millor de les seues formes, i de la qual no es guarda cap record. La denominació actual és relativament recent ja que data de mitjan segle XIX, fins llavors el seu nom fa només referència al lloc on està emplaçada, *creu del camí de València*, *creu de Santa Llúcia* (en al·lusió a l'Hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia proper a aquesta), *creu del raval de València* o, fins a 1865, *creu cantonera*, segons consta en el llibre d'actes de l'any esmentat en una petició de terrenys que formula un veí. En el mateix llibre figura l'autorització atorgada per la comissió d'ornament de l'Ajuntament per a traslladar aquesta creu a l'altre costat de la carretera «de manera que es vegi des del centre de la vila», col·locant-la sens dubte en un lloc millor. Possiblement seria llavors quan es va substituir la creu per una custòdia, en

²¹ GIL VICENT, V., 2008, p. 109.

²² La primera notícia que tenim d'aquesta creu és de l'any 1433.

²³ DOÑATE SEBASTIÀ, J. M. «Cruces de término». *Datos para la historia de Villarreal*, t. III, 1975, p. 110.

clara referència a l'antic convent del Roser (avui de Sant Pasqual), situat a l'altre extrem de la localitat, tal com la representa Benito Traver en la *Historia de Villarreal*.²⁴

Entre els edificis més antics del raval de València es troba el conegut com a forn de Masianet, d'una planta d'altura entre mitgeres, i amb coberta de teula corba a un pendent, situat al costat del camí real, a l'actual carrer del Raval del Carme, núm. 25, molt pròxim a l'accés, avui desaparegut, del portal de València, del recinte emmurallat. Està edificat sobre un solar amb forma de trapezi amb dos dels costats a façana, i els altres dos, mitgers. Es tracta d'un edifici interessant amb importants restes de tradició medieval, que necessiten un estudi més detingut. En el seu interior es conserven, en l'actualitat, tres arcs diafragma de pedra, potser del segle xv, però es troben semiocults per diverses divisions interiors i revestits de taulells blancs que n'impedeixen la visió completa. La porta que dona a la façana principal de l'immoble conserva la base i els brancals de pedra, i la resta és un arc de mig punt rebaixat de fàbrica de rajola massissa.

La creu d'Aliaga actual

Façana del forn de Masianet (s. xv)

Pròxim a l'immoble anterior, es troba l'anomenat Trull, situat al carrer de Sant Vicent, núm. 3 i 5. L'edifici conté en el seu interior un espai interessant compost per dos arcs de mig punt rebaixats, de fàbrica de rajola massissa, i les restes d'un molí d'oli. Presenta molts afegits a l'estructura original. El sostre de la zona del molí

també és recent i està compost per un forjat pretesat amb dues claraboies que li serveixen d'il·luminació natural. Tot el recinte on es troba el molí té un estat de conservació bastant bo, incloses les moles, els depòsits i el sistema mecànic de funcionament.

Existia en aquest raval i al carrer del seu nom una capella dedicada a santa Llúcia que apareix citada en l'enquesta del comte d'Aranda de l'any 1770, però cap dels historiadors locals en diuen res, potser pel seu poc interès arquitectònic. En l'informe esmentat, sobre aquesta capella, tan sols es diu:

Se halla en esta villa una capilla de Santa Lucía Virgen y Martir y los vecinos de la calle de dicha capilla, todos los años nombran para hacer a dicha santa un clavarío

²⁴ TRAVER GARCÍA, B., 1909, p. 90.

y dos mayores, y en este año se a expedido en la fiesta de la iglesia y aseyte para iluminar todo el año dicha capilla, la quantía de 10 sueldos, y en las fiestas profanas que se an hecho en este año, sean expedido por los dichos la quantía de dieciocho libras, 10 sueldos, que al todo son 30 libras, y en los años que no se hacen fiestas profanas, no se expede más que la quantía arriba citada de 11 libras, 10 sueldos, y ésta la han pagado el clavario y sus mayores de sus propios, y la restante quantía para el pago de las fiestas profanas, se a recogido entre los vecinos de dicha calle.²⁵

Tancarem, com a edificis singulars existents en aquest raval, amb dos immobles l'autor dels quals va ser el segon arquitecte municipal José Gimeno Almela (Castelló de la Plana, 1878-1964, t. 1905). El primer, situat al carrer del Raval del Carme, núm. 2, és un edifici modernista, amb el projecte datat a Castelló el 6 de maig de 1920,²⁶ forma cantonada amb el carrer de Zumalacárregui i es compon de planta baixa i dues plantes altes, amb coberta plana accessible. La composició de la façana s'articula sobre balcons i finestres de composició vertical on s'obrin els buits de ventilació i il·luminació. L'edifici es corona amb una barana interessant formada per balustres de morter de ciment, i són dignes de destacar les baranes dels balcons i les reixes de la planta baixa, que tenen un disseny clarament modernista. Està construït mitjançant una estructura de parets de càrrega de fàbrica de rajola massissa revestida amb morter de ciment, que en les dues façanes es recolza en un sòcol de pedra calcària.

El segon edifici, situat al carrer del Bisbe Rocamora, núm. 60, es tracta d'un immoble historicista/casticista, construït entre mitgeres i compost de planta baixa i dues plantes altes que es distribueixen a base d'una porta d'excel·lent fusteria (a l'esquerra) i una finestra (a la dreta) en la part inferior, un balcó corregut en la primera planta alta i, finalment, dos balcons en la segona. L'edifici està construït mitjançant una estructura de parets de càrrega de fàbrica de rajola que, en la façana, es recolza en un sòcol de pedra calcària. Els tancaments exteriors i interiors de l'edifici estan realitzats amb fàbrica de rajola massissa, revestits amb morter de ciment i pintat posterior, amb la coberta de teula corba a dues vessants. En el projecte, datat l'11 de juny de 1930,²⁷ figuren tan sols dues plantes d'altura.

3. El raval de Castelló

El seu nom derivava del portal pel qual s'efectuava l'eixida en direcció a l'actual capital provincial. Tal com va ocórrer amb el de València, el seu eix de desenvolupament fou el mateix camí real i va adoptar la mateixa amplària que en el raval de València. Les

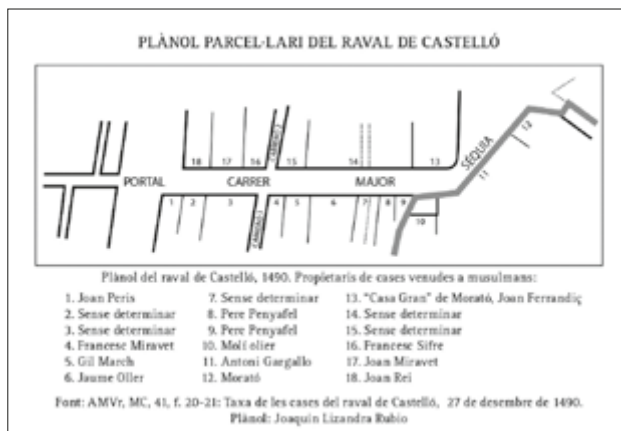
²⁵ MONFERRER MONFORT, À. *Las cofradías en Castellón y sus comarcas desde la Edad Media hasta finales del Antiguo Régimen. Las contestaciones a la encuesta del Conde de Aranda*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2008, p. 333.

²⁶ AMVr, expedient d'obres, signatura 1920/67,2.

²⁷ AMVr, expedient d'obres, signatura 1930/14,68.

vivendes es van edificar a un costat i a l'altre d'aquest carrer, anomenat *carrer Major*, ja que efectivament era la seua continuïtat, amb els corrals situats en la part posterior de les cases.

L'any 1490 comptava amb un total de divuit cases de diferents dimensions, algunes de les quals estaven en ruïnes. En aquells anys la localitat travessava una greu crisi i els jurats de la vila, a fi de pal·liar-la en part, decideixen taxar tots els immobles existents per a instal·lar-hi una moreria. La permanència d'aquesta nova minoria no es va poder consolidar i molt prompte, el 1502, va desaparèixer definitivament,²⁸ sense deixar cap rastre en la toponímia local. Ja l'any 1279, durant el regnat de Pere III, successor del Conqueridor, es va realitzar una invitació als moros de les ciutats alacantines de Castalla i Biar perquè vingueren a poblar Vila-real, oferint-los cases i terres per al seu acomodament. Pareix que aquesta invitació no va fer l'efecte que s'esperava, ja que Jaume II, el Just, va fer donació, el 13 de gener de 1301, de totes aquestes propietats, formades per cases, patis i terres, a Guillermo de Gallifa.²⁹

Plànol parcel·lari del raval de Castelló

El 1578 es va fundar, en l'extrem d'aquest raval, un convent de franciscans descalços pertanyents a la reforma de sant Pere d'Alcàntara, o alcantarins, en l'ermita de la Mare de Déu del Rosari llavors acabada d'edificar.³⁰ Prèviament, els frares havien pres possessió, un any abans, de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, a uns dos quilòmetres de la vila, a la vora del riu Millars; però per la llunyania respecte de la població, la nova comunitat va sol·licitar a les autoritats locals el canvi d'ubicació. Enfront d'aquest monestir es trobava la coneguda com creu de Castelló, la primera notícia de la qual data de l'any 1421, destruïda també el 1936. L'any 1981 va ser reposada sense molt d'encert.

²⁸ GIL VICENT, V., 2008, p. 110.

²⁹ TRAVER GARCÍA, B., 1909, p. 42.

³⁰ La condició de les autoritats per a la cessió de l'ermita va ser mantenir el mateix nom del Rosari per a designar el nou convent.

La senzilla església conventual era d'una nau amb volta paredada d'aresta i sense creuer, i constava de quatre trams. Sobre el primer, es trobava un cor en alt. La nau tenia pilastres d'ordre corinti amb les capelles laterals situades entre els contraforts. De totes aquestes, destacava la capella el·líptica dedicada a sant Pere d'Alcàntara, coberta per una cúpula cega pintada al fresc per Josep Vergara Gimeno (València, 1726-1799), i la coneguda imatge del sant, deguda a l'escultor tardobarroc Ignasi Vergara Gimeno (València, 1715-1776), germà de l'anterior. Amb el temps, aquest convent prendrà una gran rellevància, ja que hi habitarà i finalment hi morirà, l'any 1592, el sant de l'eucaristia, sant Pasqual Baylón. Anys després (al segle XVII), s'edificarà, per mitjà d'almoines recollides, una magnífica capella barroca adossada a la mateixa església conventual, conjunt desaparegut lamentablement l'any 1936.

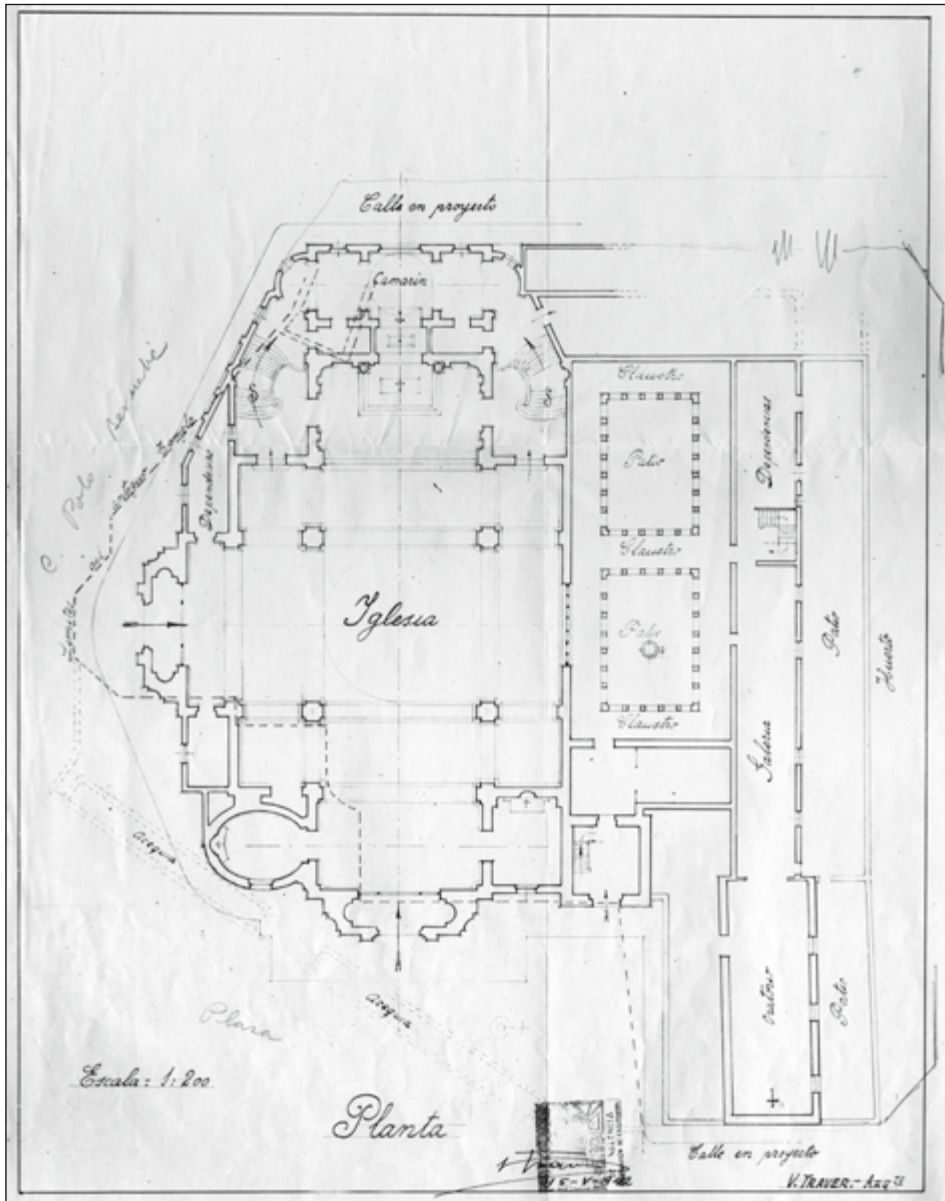
Façana desapareguda de l'antic convent del Rosari o de Sant Pasqual (postal de l'època)

L'historiador de l'art Joan Damià Bautista i Garcia (Vila-real, 1958), en parlar de les fundacions del col·legi de jesuïtes de Segorbe i els convents de les carmelites descalces i agustins descalços de Caudiel (Castelló), ens indica:

El anónimo artífice que realizó los tres proyectos, al menos por lo que se refiere a su sistema decorativo, hacia la década de los años ochenta del siglo XVIII, es evidente que sigue los postulados de Juan Bautista Pérez Castiel y que debe ser el mismo que proyectó también la capilla sepulcral de san Pascual en el convento alcantarino de Vila-real, comenzada en 1676 y terminada en 1680.³¹

³¹ BAUTISTA I GARCIA, J. D. «Caudiel. Iglesia de las carmelitas descalzas», catàleg de *La Llum de la Memòria. Jérica/Caudiel*. 2018/2019. Castelló de la Plana, 2020, p. 91.

Amb això, l'historiador atribueix totes les obres assenyalades i la capella de Sant Pasqual de Vila-real al conegut arquitecte barroc aragonés Juan Bautista Pérez Castiel (Cascante del Río, Terol, 1635?-1717),³² o a algun deixeble molt pròxim al mestre.

Planta de l'avantprojecte de Vicente Traver Tomás (15-05-1942).
Arxiu Municipal de Vila-real

³² En algunes biografies, s'assenyala que va nèixer a Cascante del Río el 1650 i va morir a València l'any 1707.

Desconec la raó per la qual es va prendre la decisió, després de la seua destrucció, de construir un gran temple totalment alié a l'existent anteriorment i que va suposar l'eliminació d'un dels dos claustres de l'antic convent alcantarí, al centre del primer i més antic dels quals es trobava el pou construït l'any 1589.³³ Existeix un primer projecte de l'any 1942³⁴ de l'arquitecte Vicente Traver Tomás, d'estil neobarroc, construït amb una combinació de rajola cara vista i pedra calcària, planta centralitzada amb cambril i amb dos accessos, coronat tot el conjunt per una gran cúpula, d'una grandària desmesurada,³⁵ l'accés principal del qual estava flanquejat a l'esquerra per una capella el·líptica dedicada a sant Pere d'Alcàntara, i a la seua dreta, per un esvelt campanar, que centrava la seua visió a través del carrer anomenat actualment de Sant Pasqual. L'aspecte positiu d'aquest projecte de Traver, a més d'una certa qualitat en el disseny, és el respecte que es tenia per tot el conjunt del convent que s'havia salvat dels lamentables incendi i enderrocament posterior.

Després de la creació de l'anomenada Junta per a la Reconstrucció del Temple Votiu Eucarístic Internacional de Sant Pasqual Baylón, sense cap explicació, es canvia per un altre projecte dels arquitectes de Regiones Devastadas, Manuel Romaní Miquel (València, 1912 – Castelló de la Plana, 1986, t. 1940) i José Antonio Pastor Pastor (València, 1911-?, t. ?). Es tracta d'una edificació excessivament monumental, composta de dues esglésies, segons se'ns indica en una entrevista realitzada als autors del projecte, apareguda en la revista *San Pascual*, en la qual s'assenyala:

Fundamentalmente llevamos una composición siguiendo dos ejes, el del Templo para grandes solemnidades eucarísticas y el que nos marca la Celda del Santo. Esta intersección, en ángulo normal de ejes, nos marca un crucero y tres cúpulas con centros en el eje, denotando exteriormente la importante dirección de la Celda. El presbiterio se dispone de tal manera que da lugar a que la sacristía sirva perfectamente al altar mayor del Templo y a la celda del Santo. Dos torres gemelas flanquean el presbiterio a ambos lados de la fachada que decoramos con un verdadero retablo presidido por la imagen de piedra de S. Pascual frente al arrabal del Santo.

El estilo hemos adoptado el neo-clásico y español colonial por parecernos el más apropiado para esta magna obra que ha de ser Templo Internacional.

¿Nuestra ilusión? Hacer de él un monumento eucarístico. La planta en Cruz con las tres cúpulas mencionadas y la que forma a los pies del templo, las dos torres y el juego general de cubiertas, bien nos podrían dibujar con iluminación adecuada una Custodia en las claras noches de mayo.³⁶

³³ TRAVER GARCÍA, B., 1909, p. 336.

³⁴ AMVr, expedient d'obres, signatura 1942/43.

³⁵ GARCÍA SALES, P. *Aspectes arquitectònics del Vila-real de primeries de segle*. Vila-real: Ajuntament, 1992, p. 52.

³⁶ GARA, Alfredo de. «Lo que dicen ...», *San Pascual*, juny, Vila-real, 1949, s/p.

El projecte desmesurat de l'any 1949 va fer que les obres avançaren molt a poc a poc i amb moltes interrupcions. El 12 de juliol de 1968, va ser triat com a superior provincial dels franciscans de Catalunya, província a què pertany Vila-real, el vila-realenc pare Pascual Rambla Gil OFM (Vila-real, 1913 – Barcelona, 1978). Des del principi de la seua elecció va prendre la resolució ferma d'acabar les obres en un termini màxim d'un any, per a la qual cosa va buscar el suport decidit de totes les institucions locals. Per a això es va nomenar una nova junta directiva d'obres i l'arquitecte municipal Vicente Vives Llorca, com a nou arquitecte director de les obres. La nova junta es trobava integrada per les corporacions locals següents, representades pels seus respectius representants: l'Ajuntament, per l'alcalde José Ferrer Ripollés i pel primer tinent d'alcalde Juan Vilanova Verdiá; Hermandad de Labradores,³⁷ pel seu president Manuel Pesudo Manrique; Caixa Rural, pel seu president José M. Lloret Pesudo; Sindicat de Regs, pel seu president Manuel Bonet Renau; Grup d'Exportadors, pel seu president Manuel Arrufat Bort; Adoració Nocturna, pel seu president Jesús Usó Llop, i finalment, Comunitat de Monges Clarisses, pel pare provincial dels franciscans de Catalunya, fra Pascual Rambla Gil.³⁸

L'arquitecte Vicente Vives va elaborar una memòria valorada per a poder concloure les obres estructurals i de tancament, per un cost inicial de 2.921.245 pessetes (17.557,14 euros).³⁹ El projecte inicial amb quatre cúpules va quedar reduït tan sols a dues, i en aquesta fase de terminació també es va decidir renunciar, de moment, a completar la nau principal, les dues cúpules del projecte, la façana principal d'aquest i, finalment, deixar inconcluses les dues torres campanar projectades, a fi de reduir despeses.

Paral·lelament a aquestes obres quedava pendent la decoració de l'interior del nou temple, per a això el pare Rambla va triar l'acreditat arquitecte de Barcelona, Josep Maria Fargas i Falp (Barcelona, 1926-2011, t. 1952) i el també arquitecte Helio Piñón Pallarés (Onda, 1942, t. 1966), a l'inici de la seua carrera, que en aquells moments actuava com a ajudant o auxiliar del primer. Quan l'arquitecte Fargas va visitar per primera vegada les obres va quedar meravellat de l'excel·lent execució de la fàbrica de rajola emprada, sabent a més que aquesta havia de quedar oculta pels revestiments interiors, per la qual cosa va decidir que, amb xicotetes intervencions, es podia deixar la rajola vista. En principi no hi havia imatges ni retaules que n'adornaren l'interior totalment buit. En la revista *San Pascual* núm. 231, s'indicava que no hi havia cap imatge del titular ni de la Verge.⁴⁰ Amb totes aquestes carències assenyalades, el 16 de maig de 1971, es va realitzar la benedicció solemne del nou temple votiu eucarístic internacional de Sant Pasqual, pel principal impulsor de

³⁷ L'Hermandad de Labradores de Vila-real va ser una institució sindical agrària creada durant el franquisme (a partir de 1944) com a part de la política de sindicació única del règim.

³⁸ ANÒNIM. «La nueva junta». *San Pascual*, núm. 202, desembre, Vila-real, 1968, s/p.

³⁹ VIVES LLORCA, V. «Ante-proyecto de las obras de terminación de la estructura y acabados necesarios para la inmediata utilización de la fase actualmente comenzada del Templo Votivo Eucarístico de San Pascual Baylón en Villarreal (Castellón)». *San Pascual*, núm. 203, gener, Vila-real, 1969, s/p.

⁴⁰ ANÒNIM. «Nota Editorial». *San Pascual*, núm. 231, desembre, Vila-real, 1971, s/p.

les obres, el pare Pascual Rambla Gil, que en aquells moments era ministre provincial dels franciscans de Catalunya, com ja s'ha indicat.

Després de passar alguns anys, s'acostava el quart centenari de la mort de sant Pasqual, i es va decidir la continuació de les obres del temple. Es va contactar amb el pintor i escultor local Vicente Llorens Poy (Vila-real, 1936-2014), que va realitzar un nou projecte de decoració interior, totalment alié al que s'havia realitzat fins a aquell mateix moment i que va fer taula rasa de tot el que s'hi havia dut a terme, fins i tot amb la decoració de la cel·la on va morir el sant, feta amb una gran qualitat pel seu mestre, l'escultor José Ortells López (Vila-real, 1887-1961). La decoració interior deguda a Llorens, amb excessos de marbre travertí i daurats, s'adaptava millor a l'estil de l'edifici dels anys quaranta.

A la decoració interior, va seguir la terminació de la façana principal i els dos campanars; un, amb dotze campanes de volteig,⁴¹ i l'altre, amb un carilló compost per setanta-dues campanes. Aquesta part del projecte va ser realitzada per arquitectes de la Diputació Provincial de Castelló, seguint fidelment el retrògrad projecte inicial.

Contràriament al que s'ha indicat amb el temple de Sant Pasqual, l'any 1961⁴² s'inicia la construcció del conegut com a edifici Arrufat, dins de les noves tendències modernes, per l'arquitecte Luis Gay Ramos (Riba-roja de Túria, València, 1912 – València, 1996, t. 1940). Es tracta d'un edifici entre mitgeres, compost de quatre vivendes, en la confluència dels carrers de Sant Pasqual i del Pare Espuig, destinades als fills del promotor, l'exportador de taronges Eliseo Arrufat Renau.⁴³

L'edifici Arrufat (1961-1963)

Pel que fa a les dimensions màximes del raval, a mitjan segle XIX, pel sud-est quedava limitat per l'actual avinguda de Francesc Tàrraga; al sud-oest, amb el recinte emmurallat i el raval d'Onda, separats ambdós pels actuals carrers de Santa Anna i Sant Joaquim; pel nord-est afrontava amb l'actual carrer de Pérez Bayer, i finalment pel nord-oest, el seu

⁴¹ La campana de volteig anomenada *Sanctissimum Sacramentum* és la major del món amb un pes de 3.360 quilograms.

⁴² AMVr, expedient d'obres, signatura 1961/48,91.

⁴³ LIZANDRA RUBIO, J. «El nostre patrimoni. L'edifici Arrufat». *Font*, núm. 20, maig 2018, p. 85-93.

límit el formava l'actual carrer de Vázquez de Mella. En el padró de l'any 1843, apareix dividit en dos ravals, numerats amb els números un i dos, i separats per l'actual carrer de la Sequieta, abans dedicat a l'aviador Ramón Franco Bahamonde.⁴⁴

Els habitants eren en la seua majoria llauradors, artesans i gentes d'humil condició, però especialment a la plaça de Sant Pasqual residia una població d'un nivell econòmic més elevat, com ara els Bayer i els Carda. Al raval de Castelló només hi havia dos amplis espais oberts, la plaça de Sant Pasqual, ja comentada, transformada parcialment avui en un jardí, de planta amb forma de trapezi, creat a principis del segle xx;⁴⁵ i la de l'Orat,⁴⁶ amb la seua característica forma triangular. En el seu traçat, només comptava amb tres edificis singulars: el convent del Rosari ja comentat, avui en dia anomenat de Sant Pasqual; la capella de la Mare de Déu de Gràcia i, finalment, un quarter de cavalleria edificat en el segle XVIII i ja desaparegut.⁴⁷ Les illes de cases en el costat sud-est són de dimensions regulars, com el nucli històric, però en la resta són d'una dimensió major i molt més irregulars.

Jardí de Sant Pasqual en els anys cinquanta del segle passat (postal de l'època)

Sota el regnat de Ferran VI, a fi de pal·liar el sempre molest problema de l'allotjament dels soldats al seu pas per la localitat, es va promoure la construcció d'un quarter de cavalleria: «A lo último de la plaza San Pascual, yendo hacia Castellón a mano izquierda». Amb això

⁴⁴ Aquest carrer portava, des del 10 de febrer de 1926, el nom de l'aviador Franco, heroi del vol de l'hidroavió *Plus Ultra*.

⁴⁵ Amb una superfície total d'uns mil vuit-cents seixanta-sis metres quadrats, va ser el primer jardí públic de la localitat, i en el seu centre avui es troba el monument a José Polo de Bernabé, obra de l'escultor José Ortells López.

⁴⁶ Aquesta plaça ha perdut avui el seu nom tradicional i actualment s'anomena plaça del Dos de Maig, en record de l'anomenada Guerra de la Independència.

⁴⁷ D'aquest quarter, avui només se'n conserva la porta d'accés de pedra, incrustada en un edifici de vivendes, de nova construcció.

es beneficiava, a més, l'exèrcit, que havia mostrat el seu interès per reunir tota la cavalleria en només un punt. Així es va aprovar l'any 1757 la construcció d'un quarter que albergara «dos Regimientos de Caballería de la Reina». La construcció finalment es duria a terme entre 1759 i 1760, costejada completament per la corporació municipal.⁴⁸

L'ús de quarter va durar almenys fins a principis del segle XIX. No obstant això, l'any 1834 sabem que va ser habilitat per a allotjar malalts i pobres, a causa de l'epidèmia de còlera d'aquell any. Més tard, es va utilitzar com a casa de beneficència, on es van recollir ancians pobres i orfes que havien quedat per causa d'aquesta epidèmia. Els seus habitants finalment van desallotjar l'edifici a causa de la Primera Guerra Carlista.

L'edifici, com a finca de propis que era, es va vendre a particulars a mitjan segle XIX, com a conseqüència de les lleis desamortitzadores liberals. El cos principal es va dividir en diversos lots i amb múltiples usos; finalment, es va enderrocar i la porta d'accés va ser l'únic que es va poder salvar del conjunt. És d'estil neoclàssic, amb clares similituds amb la porta d'accés de la Casa dels Mundina i la desapareguda casa dels Font de Mora, els dos immobles situats a l'actual carrer Major Sant Jaume.

El carrer de la Mare de Déu de Gràcia apareix amb aquest nom per primera vegada en un protocol del notari Pedro Insa de l'any 1750, conservat a l'Arxiu Municipal de la localitat.⁴⁹ El pare José Escuder, que va ser el continuador de l'*Epítome histórico de Villa-real* de Juan Bautista Inza, en el capítol quinzé («Miscelaneo»), ens indica el següent sobre aquesta capella: «Se bendixo dicha Capilla de N. S. de Gracia dia 3 de setiembre del año 1740, y en el dia 4 siguiente se dixo Missa rezada en ella, y la fiesta de la Dedicacion en la Parroquia, predicando el Guardian de S. Pascual Fray Gabriel Montañez».⁵⁰ Benito Traver ens proporciona aquesta mateixa informació i, entre altres coses, ens indica:

A la imagen de la Virgen de Gracia, titular de la Capilla y patrona de la calle, dedican sus vecinos en la segunda dominica de Setiembre de cada año, una fiesta en la Iglesia parroquial, consistente en sermón y Misa Mayor.

En esta Capilla no se celebra Misa en la actualidad, si bien en algún tiempo se celebró como se desprende de la prohibición dictada en 5 de Julio de 1783 por el obispo de Tortosa, don Pedro Cortés, prohibición fundada en las reducidas dimensiones del local, que obligaban á los fieles á oír la misa desde la calle, y por la falta de ornamentos.⁵¹

Lorenzo Nebot Climent, en els seus *Apuntes históricos de Villarreal*, ens indica: «El local de esta capilla en las elecciones sirve de colegio electoral».⁵² El primer esment documental

⁴⁸ PÉREZ ARRIBAS, E.; NÁCHER CERVERA, M. E. «El cuartel de caballería de Vila-real». *Cadafal*, setembre 1990, s/p.

⁴⁹ HEREDIA ROBRES, J. *Els carrers de Vila-real*, 2007, p. 76.

⁵⁰ INZA BARRUÉ, J. B.; ESCUDER, J., s. XVIII-XIX, p. 345.

⁵¹ TRAVER GARCÍA, B., 1909, p. 318 i 319.

⁵² NEBOT CLIMENT, L., 1880, p. 122.

d'aquesta capella és de l'any 1770 i ens apareix en la resposta que proporciona l'Ajuntament de Vila-real en l'enquesta del comte d'Aranda:

Se haya una capilla de Nuestra Señora de Gracia, sita en la calle llamada de la Virgen de Gracia; los vecinos de dicha calle todos los años hacen una fiesta a dicha señora y, para hacerla, nombran un clavario y dos mayores y en ella se expende para el gasto de la fiesta que hacen en la iglesia, aseyte para la lámpara de dicha capilla y cera todas las noches del año para resar el rosario en dicha capilla, 16 libras, y en este año consta por relación de los que han hecho la fiesta a dicha Señora, que se an expendido por ello 66 libras más, por haber hecho fiestas profanas, como son vaquillas o toros, fuegos, bayles y otras cosas, con que es visto que si no se huvieran echo dichas fiestas, profanas no se huvieran gastado en dicha fiesta más que las referidas 16 libras, lo que se ha pagado de propios de los dichos clavarios y mayores.⁵³

Aquesta capella, que —per la documentació gràfica que avui se'n conserva— era d'un estil barroc popular i de planta molt reduïda, formava cantonada amb els carrers del Doctor Font i Bayarri, que anteriorment era un vial situat al costat nord-oest de l'actual carrer del mateix nom. L'única entrada a la capella estava aproximadament on avui se situa el monument al cèlebre guitarrista Francesc Tàrraga, de l'escultor José Ortells López (Vila-real, 1887-1961).⁵⁴ Entre els anys 1929 i 1930, es va pensar sanejar aquesta zona tan cèntrica de la localitat, buscant una nova alineació que unira l'actual carrer de Pere III amb els de Santa Anna i Sant Joaquim per a crear l'actual carrer de Bayarri, de manera que la capella es va traslladar al costat oposat del carrer, en una resta de vial existent. Amb això es va determinar la demolició de la capella vella i la nova construcció va ser finançada pel mateix Ajuntament, que n'és l'actual propietari. Vegem el que ens indica sobre l'edificació d'aquesta capella el *Diario de Castellón* del 14 de setembre de 1930:

El carrer de Bayarri en els anys cinquanta del segle passat (postal de l'època)

⁵³ MONFERRER MONFORT, À., 2008, p. 333.

⁵⁴ FLORES SACRISTÁN, O., 2006, p. 146.

Ha quedado terminada la nueva capilla de la Virgen de Gracia, edificada por el Ilmo. Ayuntamiento para sustituir a la antigua que fue derribada uno de estos días.

Es una obra verdaderamente hermosa que pone de manifiesto la competencia del señor arquitecto, el incomparable Cendoya: la habilidad del encargado de las obras señor Mata y del escultor señor Amorós en el dibujo de la puerta con sumo gusto cincelada por el hojalatero señor Vicent como también el celo demostrado por el ayuntamiento anterior, a cuya iniciativa se debe la obra, en preparar a la Virgen de Gracia una hermosa capilla y a Villarreal una obra que no desdiga de tan bella ciudad.⁵⁵

La capella de la Mare de Déu de Gràcia actual

El diari, a més de l'arquitecte Eugenio Pedro Cendoya Oscoz (Villabona, Guipúscoa, 1894 – Barcelona, 1975, t. 1917), també ens confirma com l'autor del disseny neobarroc de la porta d'accés a la nova capella, l'escultor local Pascual Amorós Vicent (Vila-real, 1876-1943), realitzada en xapa de llautó, imitant tant la de la capella de la Comunió com la porta principal de l'església arxiprestal Sant Jaume.

Es tracta d'un edifici petit de planta trapezoidal l'interès del qual rau exclusivament en la façana retaula, que combina el maó vist pintat en color vermell amb superfícies revocades de morter de ciment i pintat en un color crema. Dues pilastres toscanes flanquegen la porta d'accés i sostenen un frontó trencat sobre el qual es troba un nínxol amb un retaule de rajoles amb la imatge de la titular. Aquest nínxol està flanquejat per dues pilastres toscanes amb el fust ornamentat de rajoles verdes i blanques, amb un frontó mixtilini. El conjunt està rematat per una espadanya, flanquejada per dues volutes, que acull una campana petita.

Quant al seu interior senzill, en un nínxol en la paret, sobre un altar i emmarcat per una motlura d'escaiola, es conserva la imatge titular realitzada per Pascual Amorós Vicent l'any 1941. En referència a aquesta capella, que forma part de l'actual catàleg de protecció, el seu autor, com hem dit abans, és el conegut arquitecte basc, però resident a Barcelona, Cendoya Oscoz, que per aquests mateixos anys estava en contacte amb alguns organismes locals per a la realització de diversos projectes que, més tard, tindrien una gran transcendència per al patrimoni de la ciutat. Seus són l'edifici del carrer de Sant Antoni, núm. 3, per a la Cooperativa Catòlica Agrària de Vila-real; la nova seu de la Caixa de Vila-real, avui

⁵⁵ ANÒNIM. *Diario de Castellón*, núm. 1.733, 14-09-1930, p. 4.

Caixabank, al carrer Major Sant Jaume, núm. 56; la casa dels Parra, al carrer Major Sant Jaume, núm. 20, i, finalment, la urbanització del Termet de la Mare de Déu de Gràcia, de la qual només es va realitzar una mínima part.

En el plànol de Vila-real de l'any 1853 es pot observar, en la confluència dels carrers de la Sequieta i Santa Bàrbara, l'existència d'una capella en honor a aquesta santa. Igual que ocorria amb la capella de Santa Llúcia, al raval de València, la capella de Santa Bàrbara apareix citada tan sols en l'enquesta del comte d'Aranda de l'any 1770:

Se halla una capilla de Santa Bárbara y los vecinos de la calle donde existe dicha capilla, nombran para hacer una fiesta a dicha santa todos los años un clavario y dos mayores, los que hacen las fiestas y costean su gasto, que al todo ha estado en este año 42 libras, lo que esta expendido en esta forma: por la fiesta de iglesia y azeite para iluminar dicha santa todo el año, 11 libras, 10 sueldos, y lo restante que se a expendido en fiestas profanas, como son dos días de vacas, bayles y fuegos y otras cosas, pues en los años que no se hacen dichas fiestas profanas, no se expende más que la quantía de arriba que son 11 libras, 10 sueldos, lo que pagan los dichos clavario y mayores de sus propios.⁵⁶

En l'actualitat, el lloc d'aquesta capella es troba ocupat per un edifici de nova construcció, sense gens d'interès, en la façana del qual es troba un retaule de taulellets de l'any 1989, de dimensions 85 x 70 cm, envoltat per una sanefa plana pintada de blau cobalt, amb la representació de santa Bàrbara màrtir, natural de Nicomèdia. El retaule va ser fabricat per l'empresa Azuvi de Vila-real i és obra del ceramista local José Manuel Llorens Martínez (Vila-real, 1946).⁵⁷

Enclavada en un extrem del raval de Castelló, es troba l'anomenada capella del Pilar, que ha acabat de donar el nom d'aquesta advocació mariana a una àmplia secció de la població, que coneixem actualment com el barri del Pilar. La primera notícia d'aquesta devoció local ens apareix en el segon tom del llibre *Aragon Reyno de Christo, y dote de Maria Santissima*, del frare carmelita observant del pare fra Roque Alberto Faci Agud (la Codonyera, Terol, 1684 – Saragossa, 1774). Amb l'ortografia pròpia de segle XVIII, en aquest se'ns indica:

En el año de 1746, en la Villa de Villareal, en el Reyno de Valencia, cavando tierra para fabricar texas, y ladrillos Vicente Martin, Texero, vecino de dicha Villa, halló dentro de la tierra, en la profundidad como de dos palmos, una bellísima Imagen de N. Señora del Pilar: la tierra, que cavava, era Arcilla, tan firme, y fuerte, que jamás podia el Azadon penetrar en ella, mas que dos dedos; pero en la ocasion, y hora,

⁵⁶ MONFERRER MONFORT, À., 2008, p. 332.

⁵⁷ SEGURA MORENO, P. L.; FALOMIR VENTURA, C.; ADSUARA LLORENS, L. *Els panells ceràmics devocionals de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament; Imprenta Sichert, 2012, p. 202.

que halló a la Santa Imagen, se clavó dicho Azadon todo: descubierta la Santa Imagen, inmediatamente la saludó dicho Vicente, en compañía de un hijo suyo, que le asistia en el trabajo, con la salutacion de una Salve: alegre dicho Vicente con tan soberano hallazgo, llevó la Santa Imagen á su Casa, sita en el Arrabal de dicha Villa, á su Septentrión, y la veneró con sus vecinos, hasta que en el año siguiente de 1747, en el mes de Marzo, la erigió en frente de su Casa, un Peyrón, ó Humilladero, donde colocada la Santa Imagen, es saludada de toda aquella Villa: Esta Santa Imagen tiene en alto, como medio palmo, y su pequeño Pilar, como unos dos dedos, á que añadió la devoción algo mas de longitud, para que la Santa Imagen sea mas visible: Fue hallada la Santa Imagen limpia, y pura, como si no hubiera estado escondida en la tierra, y siendo dicha Arcilla tan firme, y de bastante profundidad, donde escondia tanto thesoro, se puede afirmar, que, aunque, era Campo de labor, no llegó este jamás a la Santa Imagen. Puede aquella dichosa Villa esperar de Nuestra Santissima Patrona, Patrocinio muy singular, quando se ha manifestado a su culto, despues, quizás de muchos Siglos, que la havian escondido allí los Cristianos Antiguos.⁵⁸

El peiró va romandre en peu fins a l'any 1922 en què, a proposta del reverend Juan Bautista López Avellana, es va decidir edificar una petita ermita camperola, més digna i capaç. Per a això es va triar una comissió presidida pel mateix Juan Bautista López Avellana com a director, un tresorer, un secretari i quatre vocals, i es va sol·licitar al llavors arxipreste Miguel Pedrós Bañón (Tarragona, 1871 – Alacant, 1952) el degut permís al bisbat de Tortosa, al qual pertanyia Vila-real en aquell temps.⁵⁹

Inauguració de la capella del Pilar el 12 d'octubre de l'any 1922

Pel que fa a la capella del Pilar, es tracta d'una petita edificació d'una sola nau amb un cel ras d'escaiola amb forma de mig canó a imitació d'una volta tapiada i separat de les parets llises per una lleu cornisa. L'absis poligonal té quatre cares, més una central, una mica més gran que la resta, on se situa l'únic altar. Dues finestres situades al presbiteri, amb arc de mig punt, donen llum a l'interior. Al costat esquerre de la nau, se situa una petita sagristia que no estava prevista en el projecte, datat a Castelló de la Plana l'1 de juliol de 1922⁶⁰ i realitzat pel llavors arquitecte municipal José Gimeno Almela. La coberta d'aquest

⁵⁸ FACI AGUD, R. A. *Aragon Reyno de Christo, y dote de Maria Santissima*, tom 2n. Saragossa: Imprenta de Francisco Moreno, 1750, p. 71.

⁵⁹ SORRIBES CARCELLER, S. «La Virgen del Pilar: Hallazgo de su Imagen en Villarreal». *Exágono*, núm. 379, 1985, p. 10.

⁶⁰ AMVr, expedient d'obres, signatura 1922/57.

petit immoble està formada per teules corbes col·locades sobre un entramat de fusta, a dos pendents en la nau, i a un, en la sagristia. La façana, al principi, estava reculada uns cinc metres i mig del carrer de la Mare de Déu del Pilar, i deixava un espai diàfan, d'uns vuit metres amb quaranta centímetres d'amplada. Els terrenys on es va edificar aquesta capella, que en aquesta època estava envoltada per camps de conreu, van ser donats de forma gratuïta per Ana Pobo Royo, viuda d'Alejo Font de Mora.⁶¹

4. El raval d'Onda

El raval d'Onda és de creació més recent, ja que el seu creixement sembla iniciar-se amb la construcció, a mitjan segle XVIII, de l'actual arxiprestal de Sant Jaume (1752-1779). És molt possible que anteriorment existira una població dispersa per la zona, però aquesta s'aniria quedant englobada en les noves edificacions, tal com va ocórrer, per exemple, amb l'alqueria i hort de la Cova, situat a l'actual carrer de la Sequieta, i que fou enderrocada fa tan sols uns pocs anys. De tota manera, hi ha constància documental, anterior a la creació d'aquest raval, de l'existència de l'anomenada *pobla d'Antoni Guasch*, que consistia en una xicoteta agrupació de cases i corrals, ubicats molt prop del recinte emmurallat. En una recopilació de les antigues ordenances municipals de Vila-real, de l'època medieval, en l'ordenança número 182, se'ns indica: «en lo antuxa de la fira, així com es del canto del fossar, qui es prop del Portal de Onda, tro a la pobla de Antoni Guasch, en tant com es lo enfront de la vila».⁶² El carrer principal d'aquesta pobla sembla que coincidia aproximadament amb l'actual carrer del Crist de la Penitència. Segons el llibre cappable de la peita de l'any 1366,⁶³ un tal Berenguer Ripoll posseeix unes cases en la pobla esmentada.

Al contrari dels altres dos ravals, en el desenvolupament urbanístic d'aquest no hi ha un clar eix de creixement, ja que el camí vell a Onda no tenia un traçat rectilini com ocorria amb el camí real. Aquest carrer, que podem anomenar com a principal del raval, eixia des del portal d'Onda fins a arribar a l'actual capella de la Mare de Déu dels Àngels,⁶⁴ i girava a continuació a l'esquerra, per l'existència d'unes vivendes, per a arribar pels actuals carrers de la Puríssima i Creus Velles⁶⁵ fins a l'eixida de la població en direcció a la localitat d'Onda.

Les illes de cases són molt més irregulars que en els altres ravals, tant per la forma com per la grandària, ja que els carrers es disposen paral·lelament al recinte emmurallat, però sense tenir una continuïtat, ja que només els actuals carrers de la Sequieta, Mare de Déu

⁶¹ SORRIBES CARCELLER, S., 1985, p. 10.

⁶² GIL VICENT, V. *Ordenances municipals de Vila-real* (segles XIV-XVIII), Fonts històriques valencianes, 7, 2002, p. 110.

⁶³ FERRER NAVARRO, R.; GIL VICENT, V., 2025, p. 58 i 59.

⁶⁴ L'actual capella de la Mare de Déu dels Àngels fou edificada l'any 1909, quan es va haver de derrocar l'anterior a fi de realitzar l'obertura de la carretera a Onda.

⁶⁵ El seu nom pareix que deriva d'un calvari o d'unes creus existents a l'inici del carrer esmentat en el segle XVIII.

dels Àngels i Crist de la Penitència la tenen, unint pel nord-oest tots els ravals locals. No obstant això, aquesta continuïtat es va deure més prompte al traçat de l'antiga *Acequieta*, que discorria en gran part d'aquest recorregut, i va conformar definitivament el traçat dels vials afectats, tal com encara pot observar-se en un xicotet tram del carrer dels Àngels.

El raval d'Onda es troba enclavat entre els de València i Castelló i el recinte emmurallat. No obstant això, el límit pel nord-oest era molt més difús ja que, a mitjan segle XIX, constituïa l'extrem d'aquest l'actual carrer de la Soledat, anomenat en aquell moment *Tolmo*.⁶⁶ Els habitants d'aquest raval eren en la seua majoria llauradors i gentes d'humil condició. Hi havia pocs espais oberts, només les xicotetes places de la Puríssima i de la Calç,⁶⁷ aquesta última situada en la confluència dels carrers avui anomenats *Comunió* i *Ecce Homo*. En la dècada dels anys seixanta del segle passat, es va construir sobre la seua superfície l'edifici que avui allotja la Policia Nacional de la localitat.

Vista dels ravals d'Onda i Castelló en els anys cinquanta del segle passat

Al principi les noves edificacions se separen del llenç de la muralla uns 63 peus (19,03 m), són un dels antics antuixans de la vila que rodejaven tot el recinte emmurallat. Les antigues ordenances municipals clarament indicaven «que algu no gos paredar, tapiar ne obrar, ne fer obrar, dins los antuxans de la vila».⁶⁸ Però en el segle XIX, una vegada perdut el valor militar de les muralles, es comença a deixar adossar les cases al llenç defensiu i

⁶⁶ Padró de riquesa de 1843.

⁶⁷ Segons l'historiador Jacinto Heredia, el seu nom va poder derivar de les basses de calç que devia haver-hi en aquest lloc durant la construcció de l'actual temple parroquial de Sant Jaume.

⁶⁸ GIL VICENT, V., 2002, p. 109.

així és dibuixat en el primer plànol de Vila-real de què tenim constància, que apareix en el padró de l'any 1843.

El primer cementeri que va tenir la vila, segons Doñate,⁶⁹ sense aportar cap dada més, estava situat a l'ermita de Sant Blai i Santa Bàrbara, que després donaria origen al convent de carmelites calçats, del qual ja he parlat abans. Si és cert el que va indicar Doñate, aquest va ser el primer cementeri parroquial que va tenir la localitat; com que parròquia i cementeri sempre anaven junts, em fan pensar en l'existència d'un edifici en aquella zona, que va ser reutilitzat com a primera parròquia de la localitat.

De tota manera, el 29 de maig de 1295, el rei Jaume II concedeix permís per al trasllat de la parròquia des del lloc que ocupava inicialment fins a un altre més idoni, segons s'indica en el document. El lloc que es tria, al costat del portal d'Onda, era un espai que per aquells anys estava ocupat per dos obradors pertanyents al patrimoni reial.⁷⁰ Aquest nou espai de culte estava format per la mateixa església parroquial, el cementeri (en un principi, intramurs) i la casa abadia. Aquest edifici, que podem descriure com la segona parròquia de la localitat, ocupava els peus de l'actual Arxiprestal, però amb l'orientació sud-oest (l'accés principal) i nord-oest (el presbiteri); o siga, amb la mateixa orientació que els tres vials longitudinals que componen el mateix nucli històric de la localitat. La porta principal es trobava als peus, al costat del portal d'Onda, i comptava amb una porta secundària per la qual s'accedia al cementeri parroquial, al principi ubicat entre el costat lateral dret de l'església i el carrer d'Amunt (avui de Sant Roc).

Segons el cronista mossén Benito Traver:

En tiempos remotos, se daba sepultura eclesiástica dentro de los templos, o bien en locales contruidos junto a las paredes de las iglesias, hasta que Carlos IV decretó fueran estos cementerios trasladados al exterior de las poblaciones. Junto a la pared de la iglesia, en la plaza del mercado, existía el antiguo cementerio, con una hermosa Capilla en el centro.⁷¹

Del cementeri situat extramurs del recinte emmurallat de la vila tenim moltes referències en l'Arxiu Municipal. Ja l'any 1362 (s. XIV), es paga a uns veïns per fer unes fosses per a enterrar unes víctimes d'una epidèmia.⁷² Amb la construcció de l'actual església arxiprestal de Sant Jaume, al costat d'aquesta es redistribueix l'espai de l'antic cementeri, i es crea una plaça tancada de planta rectangular, destinada a cementeri, al centre del qual es va edificar una capella de planta ovalada dedicada a l'arcàngel sant Miquel.⁷³ Desconeixem

⁶⁹ DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. «Evolución urbana de Villarreal». *Datos para la historia de Villarreal*, tom I, València, 1972, p. 156.

⁷⁰ GIL VICENT, V., p. 109.

⁷¹ TRAVER GARCÍA, B., 1909, p. 293.

⁷² BERNAT ESPLUGUES, J. F. «El primer cementerio de Villarreal». *Limbo*, núm. 16, 1992, p. 7.

⁷³ El retaule estava presidit per un quadre de l'arcàngel, que va passar al convent del Carme amb l'enderrocament de la capella.

més dades sobre aquesta,⁷⁴ llevat que molt possiblement va estar coberta per una cúpula de teula corba. A Vila-real ja s'havia utilitzat abans una planta el·líptica a la capella de Sant Pere d'Alcàntara del convent del Rosari, com ja he comentat anteriorment, edificada entre el 20 de maig de 1764 i el 17 d'agost de l'any següent.⁷⁵

El 1816 es va traslladar el cementeri parroquial prop de la població, al lloc on avui es troba l'esplanada de davant de l'Estadi de la Ceràmica, i al costat d'aquest, a la plaça del Llaurador, es va edificar un calvari. La capella va ser derrocada en el segle XIX, per disposició de l'Ajuntament i l'aprovació implícita de l'autoritat eclesiàstica.

En aquest raval hi mancaven edificis singulars; només podien comptar-se la capella dedicada a la Mare de Déu dels Àngels (devoció originària de la localitat castellonenca de Sant Mateu), construïda en el segle XVIII, i un xicotet oratori particular, sense gens d'interés arquitectònic, on es venerava el Crist de la Penitència.

No coneixem l'origen de la capella de la Mare de Déu dels Àngels, que tancava una de les eixides de la població, des de l'anomenat portal d'Onda, que avui es correspon amb l'actual carrer de la Comunió. Per la seua situació tan especial, l'any 1908 va haver de ser derrocada per a poder realitzar l'eixamplament de la carretera que unia les localitats de Borriana amb Onda i es va edificar, en el sobrant del solar, la capella que avui existeix. La primera notícia d'aquesta capella és de l'any 1770 i ens apareix en la resposta que proporciona l'Ajuntament de Vila-real en l'enquesta del comte d'Aranda, que abans ja s'ha esmentat:

Se halla una capilla de Nuestra Señora de los Ángeles en el arraval nombrado de Onda de esta villa, y los vecinos de dicho arraval hacen una fiesta a dicha señora todos los años, nombrando para hacerla dichos vecinos un clavario y dos mayores expediendo en fiesta para la iglesia, cera para resar el rosario todas las noches, y aseyte para la lámpara de dicha capilla hasta unas quince libras, y en este corriente año, en las fiestas profanas que sean hecho en dicho arraval, se an expedido 30 libras más, que son en vacas o toros, bayles, fuegos y demás anexo a dichas fiestas profanas, pues los años que no se hacen dichas fiesta profanas, no gastan más los clavario y mayores que dichas 15 libras en poca diferencia, y todo lo pagan de sus propios.⁷⁶

Del mateix any 1770 hi ha una anotació en el Padró de riquesa (AMVr, núm. 876, Padró de béns 1770?, f. 82r) que ens diu: «casa arraval de Onda linda capilla de la virgen de los Angeles».⁷⁷ Uns anys més tard, el 5 de juliol de 1783, el bisbe de Tortosa Pedro Cortés y

⁷⁴ Sabem que aquesta capella va ser beneïda el 6 de febrer de 1787 pel vicari perpetu doctor Luis Martí i s'hi podia celebrar missa.

⁷⁵ BAUTISTA I GARCIA, J. D. «L'Església parroquial nova de Vila-real i els seus arquitectes». *Estudios castellanenses*, núm. 7, Diputació de Castelló, 1996-1997, p. 137-158.

⁷⁶ MONFERRER MONFORT, À., 2008, p. 332 i 333.

⁷⁷ HEREDIA ROBRES, J., 2007, p. 77.

Larraz (1779-1786) prohibeix dir missa a la capella esmentada, tot al·legant que, per les seues dimensions reduïdes, s'obligava a oir la missa des del carrer.

L'antiga imatge de la Mare de Déu dels Àngels, destruïda l'any 1936, sembla ser que era obra de l'escultor valencià Ignasi Vergara Gimeno,⁷⁸ del qual ja hem parlat abans. L'actual és dels tallers d'Olot (Barcelona) i és una imatge de l'Ascensió a la qual s'han afegit una sèrie d'angelets.

De la documentació gràfica aportada per Traver en la seua coneguda *Historia de Villarreal*, deduïm que la seua construcció era de mitjan segle XVIII, de planta rectangular, presentava a l'exterior una decoració popular senzilla i guardava la mateixa tipologia que les cases a les quals estava adossada. En el seu interior es resava el rosari a les vesprades i, ocasionalment, s'utilitzava com a col·legi electoral.⁷⁹

La nova capella de planta trapezoidal és de dimensions molt més reduïdes i amb un aspecte gòtic popular, realitzada i potser dissenyada per l'obrer local Francesc Gil Gil. Es va inaugurar el dia primer d'agost de 1909 pel llavors rector Vicente Alba Zarzoso (Artana, 1843 – Vila-real, 1915).

La devoció al Crist de la Penitència és exclusiva de Vila-real i, segons ens indica Traver, es va originar l'any 1770, quan els dos germans carmelites calçats fra Jerónimo Espuig Cerisuelo (Vila-real, 1737 – València, 1775) i fra José Àngelo Espuig Cerisuelo (Vila-real, ? – València, 1788) van visitar juntament amb altres

pares missioners la seua germana Josefa, procedents de Roma. Com a regal de comiat, un dels pares, a prec de la mateixa Josefa, li va regalar un crucifix que portaven amb ells. Com que no sabia quin nom posar-li, en un moment d'inspiració mentre pregava davant seu, es va aixecar d'improvís i es va dirigir a un cofre de la seua propietat i, una vegada obert, va trobar al seu interior un dibuix d'un Crist situat entre dos penitents, per la qual cosa va decidir posar-li per nom Crist de la Penitència.

Aquesta imatge sempre va ser de propietat privada i, a la mort de Josefa per una malaltia contagiosa, el metge que la va assistir va decidir cremar tots els estris de la difunta i va

La capella de la Mare de Déu dels Àngels (1909)
en l'actualitat

⁷⁸ TIRADO GIMENO, P. M.; ALMELA VICIANO, J. *Reseña, descripción y breve historia de la imagería mariana villarrealense*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura, 1978.

⁷⁹ NEBOT CLIMENT, L., 1880, p. 123.

salvar tan sols la imatge del Crist. Vegem com ens ho indica Lorenzo Nebot Climent en els seus *Apuntes históricos de Villarreal*:

Quando Dios dispuso de la vida de la citada Josefa Espuig, fué su muerte de enfermedad contagiosa, y el médico mandó quemar toda la ropa y cuanto habia en la casa á fin de que no se propagase el contagio; juntamente con la ropa y demás que debía ser quemado en virtud de aquella disposición, se hallaba el crucifijo; el conductor del carro, que habia de consumir el acto, opuso resistencia á la quema de la Imagen. El escribano que hacia fé, y el Alcalde preguntaron á uno de la familia, Vicente Perez Espuig, si quería quedarse el Santísimo Cristo, y contestó que no tan solo quería quedárselo, sino que antes se quemaria él que consentiria quemar la Imagen de Dios; en vista de tan firme resolución se la entregaron, mandándole que lo colocase en un rincón de la casa en donde nadie lo tocara hasta pasados cuarenta dias; al efecto fué colocada la referida Imagen en un reducido cuarto de la casa, donde ha sido venerado por la familia.⁸⁰

Amb el temps, la família va crear, a la casa on residia, un xicotet oratori d'aproximadament uns quatre metres quadrats i va col·locar la imatge en un petit altar. A aquest oratori s'accedia per l'interior de la mateixa vivenda, però des de l'exterior es podia veure la imatge a través d'una reixa, tal com es pot apreciar en una fotografia de Benito Traver,⁸¹ de no massa bona qualitat.

El temps, que tot ho destrueix, va arrossegar la imatge i l'oratori. Avui en dia els veïns del carrer celebren la seua festa el quart diumenge de novembre coincidint amb la Fira de Santa Caterina. La imatge actual de l'any 1942 és d'escaiola,⁸² de bella factura, i es deu a l'escultor i imatger local Julio Pascual Fuster Rubert (Vila-real, 1910-1967). Actualment, es venera en una capelleta que roman tancada tot l'any, excepte en les festes pròpies del carrer.

Antiga capella del Crist de la Penitència.
Foto de Benito Traver

Finalment, em referiré a dues edificacions avui catalogades, respectivament situades al carrer de l'Ermita, núm. 102 i 159, en la perifèria del nucli urbà, el disseny de les quals s'atribueix a l'arquitecte José Gimeno Almela. La primera es tracta d'una vivenda unifamiliar entre mitgeres de dues plantes d'altura, de l'any 1915, amb elements que provenen del modernisme però que a Vila-real arriben simplificats, amb una interessant

⁸⁰ NEBOT CLIMENT, L., 1880, p. 119 i 120.

⁸¹ TRAVER GARCÍA, B., 1909, p. 322-324.

⁸² QUIRÓS CANDAU, F. «Els bous al carrer als barris de Vila-real». *Font*, núm. 12. Vila-real, 2010, p. 81-109.

reixeria de ferro forjat, tant en els balcons com en la finestra de la planta baixa. La construcció respon a models molt comuns a la localitat tant en la distribució de buits en la façana, remarcats tots aquests amb motlures arrodonides, com en el sistema decoratiu de la cornisa realitzada amb uns taulells modernistes d'Onda pintats amb colors vius.

El segon immoble es tracta d'un interessant edifici industrial de planta rectangular compost de dues naus i coberta de teula plana a dues aigües, construïdes en maçoneria i fàbrica de maó vist. És una de les poques mostres d'arquitectura industrial que es conserven a la localitat, que aprofitaven la seua proximitat a una estació de ferrocarril. És

una construcció que utilitza elements modernistes aplicats a una edificació industrial, que es va fer molt comuna a la Comunitat Valenciana a principis del segle xx, com és el maó vist envoltant les finestres i que apareix formant dents de serra, així com la clau de l'arc ressaltada. En dates recents, s'ha desmantellat parcialment l'immoble per a construir en gran part del solar un bloc d'habitatges (avui sense finalitzar), fet que ha deixat només el tancament exterior de l'antic edifici.

Vivenda del carrer de l'Ermida, 102

Immoble del carrer de l'Ermida, 159

Bibliografia

- ANÒNIM. *Apuntes históricos de Villarreal*. Vila-real, AMVr, ms. núm. 1733 (s. XIX). *Història de Vila-real. Manuscrits i impresos (1787-1935)* [edició digital].
- ANÒNIM. *Diario de Castellón*, núm. 1.733, 14-09-1930, p. 4.
- ANÒNIM. «La nueva junta». *San Pascual*, núm. 202, desembre, Vila-real, 1968, s/p.
- ANÒNIM. «Nota Editorial». *San Pascual*, núm. 231, desembre, Vila-real, 1971, s/p.
- BAUTISTA I GARCIA, Joan Damià. «L'església del Crist de l'Hospital. Alguns aspectes històrics i iconogràfics». *Cadafal*, setembre 1983.
- «Una nota sobre la capella del Crist de l'Hospital». *Boletín de Semana Santa de Vila-real*, 1996.
- «L'Església parroquial nova de Vila-real i els seus arquitectes». *Estudis castellonencs*, núm. 7, Diputació de Castelló, 1996-1997, p. 137-158.
- «Caudiel. Iglesia de las carmelitas descalzas», catàleg de *La Llum de la Memòria. Jérica/Caudiel*. 2018/2019. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 2020, p. 90-106.
- BENEDITO NUEZ, Josep. *Catálogo de espacios y bienes protegidos*, t. I i II. Revisió del PGOU de Vila-real, 2011 [inèdit].
- BERNAT ESPLUGUES, Juan Francisco. «El primer cementerio de Villarreal». *Limbo*, núm. 16, 1992, p. 7.
- DOÑATE SEBASTIÁ, José María. «Evolución urbana de Villarreal». *Datos para la historia de Villarreal*, tom I, València, 1972, p. 145-162.
- «Villarreal: siglo XV». *Hoja informativa del socio. Cooperativa de Crédito, Caja Rural Católica-Agraria*, any VIII, 2a època, gener, núm. 29. Vila-real: Serriols-Sichet-Herrero, 1973, p. 6.
- «Cruces de término». *Datos para la historia de Villarreal*, t. III, València, 1975, p. 105-114.
- «El Hospital de San Miguel y Santa Lucía. Siete siglos de historia en 100 documentos». *Datos para la historia de Villarreal*, t. VI. Saragossa: Anubar Ediciones, 1984, p. 7-98.
- «El gobierno de la villa». *Datos para la historia de Villarreal*, t. VI. Saragossa: Anubar Ediciones, 1984, p. 107-166.
- FACI AGUD, Roque Alberto. *Aragon Reyno de Christo, y dote de Maria Santissima*, t. 2. Saragossa: Imprenta de Francisco Moreno, 1750.

- FERRER NAVARRO, Ramon; GIL VICENT, Vicent. «La moreria del raval de Castelló». *Font*, núm. 14. Vila-real, maig 2012, p. 19-43.
- *La Vila-real del segle XIII*. Vila-real: Ajuntament, 2022 (Fons documentals vila-realencs, 0).
- *Viure a la Vila-real del segle XIV. El llibre cappatró de la peita, 1366*. Vila-real: Ajuntament, 2025 (Fons documentals vila-realencs, 2).
- FLORES SACRISTÁN, Onofre. *Vila-realencs per a recordar I*. Vila-real: Ajuntament, 2006.
- GARA, Alfredo de. «Lo que dicen ...», *San Pascual*, juny, Vila-real, 1949, s/p.
- GARCÍA SALES, Pascual. *Aspectes arquitectònics del Vila-real de primeries de segle*. Vila-real: Ajuntament, 1992 (Temes vila-realencs, sèrie IV, 3).
- GIL VICENT, Vicent. *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)*. València: Universitat de València, 2002 (Fonts històriques valencianes, 7).
- *Nous Jacobus: els orígens de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament, 2008.
- *Epítome histórico de Vila-real*, t. I (estudi i edició crítica) i t. II (facsimil). Vila-real: Ajuntament, 2021.
- HEREDIA ROBRES, Jacinto. *Els carrers de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI; Ajuntament de Vila-real, Imprenta Sichert, 2007.
- LIZANDRA RUBIO, Joaquín. «Juan Ibáñez: apuntes para una biografía». *Exágono*, núm. 377, gener-maig 1985.
- «El nostre patrimoni. L'edifici Arrufat». *Font*, núm. 20. Vila-real, 2018, p. 85-93.
- «El centre històric de Vila-real com a exemple d'urbanisme». *Font*, núm. 22. Vila-real, 2020, p. 143-169.
- MARTÍ CERCÓS, Pascual. *Apuntes históricos de Villarreal*, 1886. [Manuscrit de propietat particular].
- MONFERRER MONFORT, Àlvar. *Las cofradías en Castellón y sus comarcas desde la Edad Media hasta finales del Antiguo Régimen. Las contestaciones a la encuesta del Conde de Aranda*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2008.
- NEBOT CLIMENT, Lorenzo. *Apuntes históricos de Villarreal*. Vila-real, 1880. *Història de Vila-real. Manuscrits i impresos (1787-1935)* [edició digital].
- PÉREZ ARRIBAS, Eduardo; NÁCHER CERVERA, M. Elena. «El cuartel de caballería de Vila-real». *Cadafal*, setembre 1990.
- PRODEIM. *Catálogo de elementos de interés*. PGOU de Vila-real, 1983.

QUIRÓS CANDAU, Fèlix. «Els bous al carrer als barris de Vila-real». *Font*, núm. 12. Vila-real, 2010, p. 81-109.

SARTHOU CARRERES, Carlos. *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Barcelona: Alberto Martín, 1913, p. 1088. [Existeix una edició facsímil de l'any 1989 realitzada per la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló].

SEGURA MORENO, Pascual Luis; FALOMIR VENTURA, Carmela; ADSUARA LLORENS, Leandre. *Els panells ceràmics devocionals de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament, 2012.

SORRIBES CARCELLER, Serafín. «La Virgen del Pilar: Hallazgo de su Imagen en Villarreal». *Exágono*, núm. 379, 1985, p. 10.

TIRADO GIMENO, Pascual Manuel; ALMELA VICIANO, Jesús. *Reseña, descripción y breve historia de la imagería mariana villarrealense*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura, 1978.

TRAYER GARCÍA, Benito. *Historia de Villarreal*. Vila-real: Establiment tipogràfic de Juan Botella, 1909.

— «Efemérides de Villarreal». Setmanari *Villarreal*, Vila-real, 1935. [Estan incompletes, tan sols de gener a setembre. Incloses en l'edició facsímil realitzada en la Impremta Rosell l'any 1977].

VIVES LLORCA, Vicente. «Ante-proyecto de las obras de terminación de la estructura y acabados necesarios para la inmediata utilización de la fase actualmente comenzada del Templo Votivo Eucarístico de San Pascual Baylón en Villarreal (Castellón)». *San Pascual*, núm. 203, gener, Vila-real, 1969.

Fonts documentals

Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr):

- Padró de béns de l'any 1770?, núm. 876
- Padró de béns de l'any 1843, núm. 895
- Expedient d'obres de l'any 1920, signatura 1920/67,2
- Expedient d'obres de l'any 1922, signatura 1922/57
- Expedient d'obres de l'any 1930, signatura 1930/14,68
- Expedient d'obres de l'any 1935, signatura 1935/18,15
- Expedient d'obres de l'any 1942, signatura 1942/43
- Expedient d'obres de l'any 1961, signatura 1961/48,91

Biblioteca de Catalunya (BC): YNZA (o INZA) BARRUÉ, Juan Bautista; ESCUDER, José.
Epítome histórico de Villa-real. Biblioteca de Catalunya, ms. 2.244 (s. XVIII-XIX)

9

Santiago Bosquet Miró

100 ANYS ENRERE. VILA-REAL EL 1926

■ 100 anys enrere. Vila-real el 1926

100 anys enrere. Vila-real el 1926

Cent anys han passat des del 1926 i si avui la classe de turisme que crida l'atenció a la gent que arriba a Vila-real és un turisme religiós i esportiu, ja ho era ara fa cent anys.

La presència del cos incorrupte de sant Pasqual en la seua capella malauradament desapareguda, joia del barroc regional, i les diferents celebracions religioses al llarg de l'any promogudes per les nombroses congregacions, ordes regulars i el nombrós clergat secular presents al poble feien que a tothora els actes religiosos estigueren presents.

L'any 1926 vindria marcat per la primera visita pastoral del nou bisbe de Tortosa Félix Bilbao, a finals del mes de gener, i la celebració de les festes de la Congregació de Lluïsos a finals del mes de setembre, aquell any amb gran pompositat pel segon centenari de la canonització de sant Lluís Gonçaga.

Al llarg de l'any serien molts els actes religiosos, sempre amb presència de la corporació municipal, i en molts casos pagades les despeses al predicador amb diners de l'erari públic.

Pel que fa a l'esport, el futbol encara no era un espectacle de masses com ho és en l'actualitat. Cal recordar que el CD Villarreal feia tres anys que s'havia fundat i l'equip de futbol no competia encara en campionats regionals, nacionals ni molt menys internacionals. De fet, el 1926 seria l'any en què el recent fundat CD Villarreal començaria a competir en l'àmbit provincial en un campionat conegut com Copa Castelló.

No obstant això, el ciclisme era l'esport rei a Vila-real, rellançat pels èxits esportius del campió Juan Bautista Llorens, ja el 1926 sis vegades campió d'Espanya i altres tantes campió de les 24 hores de ciclisme en pista, així com l'aparició de nous vila-realencs que començaven a despuntar en l'esport del pedal com ara Pascual Saura o José M. Gumbau, qui el 3 de gener resultava guanyador d'una carrera ciclista de 80 quilòmetres amb trajecte Castelló de la Plana – Sagunt – Castelló de la Plana, organitzada pel Club Numancia de Castelló. Seria el pare d'aquest últim, de malnom Picores, qui el 1926 començava a construir un velòdrom a l'eixida cap a Castelló de la Plana, al costat del pont Nou, que substituiria el desaparegut al carrer de l'Ermita amb la construcció del convent dels Pares Carmelites.

Els personatges del moment

Segons el padró d'habitants de 1924 i el posterior apèndix de 1925, Vila-real comptava el 31 de desembre de 1925 amb 17.369 habitants (8.362 homes i 9.007 dones). Durant 1926 es produïren 366 naixements (212 xiquets i 154 xiquetes) i se sumaren 186 immigrants

(103 homes i 83 dones), per això hi van haver un total de 552 altes (315 homes i 237 dones). Per altra banda, en 1926 es produïren 230 defuncions (111 homes i 119 dones), i abandonaren Vila-real 98 emigrants (52 homes i 46 dones), per la qual cosa hi van haver un total de 328 baixes (163 homes i 165 dones). Així doncs, el creixement vegetatiu va ser positiu amb una xifra de +136 i el creixement migratori també positiu, amb una xifra de +88, que sumen un creixement demogràfic positiu de +224. Amb aquestes dades, podem resumir que la població de Vila-real el 31 de desembre de 1926 era de 17.593 habitants.

Entre els naixements de 1926 cal destacar tres industrials vila-realencs de renom: Manuel Cabedo Sancho (1926-2005), fabricant de maquinaria agrícola; Dolores Cortés Goterris (1926-2025), pionera de la indústria tèxtil en la fabricació de banyadors, o Juan Pitarch Villarreal (1926-1998), pioner de la indústria ceràmica.

Pel que fa a les defuncions de l'any 1926, cal destacar la del jutge Sandalio Soriano Sanchis (1870-1926), des de feia poc de temps president de la Caixa d'Estalvis de Vila-real, o la mort a València de qui fou president fundador de la Caixa d'Estalvis de Vila-real, president de la Comunitat de Llauradors, director del setmanari *El Agrario* i propietari José Vicente Usó Latorre (1887-1926). També, el 1926, es produïa la mort del metge Juan Bta. Flors Almela (1858-1926), la del comerciant Manuel Costa Meseguer (1875-1926) o les dels sacerdots de l'Arxiprestal Vicente Albiol Ibáñez (1864-1926), José Candau Martí (1864-1926) i Lorenzo Carbó Sales (1856-1926). També seria sentida la mort del comerciant de taronges amb magatzem a Vila-real Pedro Cardell Arbona (1875-1926), ocorreguda al seu poble natal del Port de Sóller (Mallorca), on s'havia desplaçat en busca de milloria de la seua malaltia.

Etiqueta de taronges de Pedro Cardell

Entre els que emigraren l'any 1926, trobem el conserge del Casino Antic, Agustín Giner Marzal, que en companyia de la seua dona Juana Puerta Letón i tres dels seus quatre fills, entre ells el dibuixant Agustín Giner Puerta, farien cap a Madrid per motius laborals del cap de família. La seua filla Enriqueta es quedaria a Vila-real, ja que formaria família amb el comerciant de taronges José Meseguer Devís. També el sacerdot Enrique Asencio Llorca abandonava Vila-real amb destinació a les Useres, on el bisbe l'havia nomenat coadjutor.

El notari Juan M. Antonio Álvarez Robles, nascut a La Pola de Gordón (León), després de tres anys prestant servei a Vila-real, es traslladava a una nova destinació el 1926.

El notari Juan M. Antonio Álvarez Robles.
Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC)

Pel que fa als matrimonis, se'n van produir 122 el 1926. Entre els quals cal destacar el celebrat el 4 de febrer de 1926 entre María, la filla menuda de l'alcalde Evaristo Olcina, amb el metge Pascual Font de Mora Pobo; el 13 de febrer de 1926 va ser el torn de Jaime Chabrera Font amb Delfina Renau Canós; el 15 de febrer de 1926 ho feia el comerciant de taronges Eliseo Arrufat Renau amb Concepción Bort Gil; el 20 de juny de 1926 el farmacèutic i jutge municipal Luis Flors García es casava amb Ana Verdiá Costas, filla del terratinent, industrial i president de la Caixa d'Estalvis de Vila-real Trinitario Verdiá Girona que havia mort l'any anterior i la celebració de la boda va anar a càrrec del bisbe de Barcelona Dr. Josep Miralles i Sbert; el 21 de juny de 1926 el barceloní domiciliat a Sagunt Celestino Alcamí Ferruses es casava amb la filla del carnisser Olegario Roig, Nieves Roig Faulí. Aquesta parella, domiciliada a Sagunt, serien pares dels comerciants de taronges Alcamí Roig, que amb els anys s'establirien al poble dels seus avantpassats.

Segons els llibres parroquials de l'arxiprestal Sant Jaume, el 1926 se celebraren 320 batejos (190 xiquets i 140 xiquetes), 96 casaments i 224 soterraments. A totes aquestes xifres, caldria sumar els que s'havien celebrat a les ajudes de parròquia, tant a la capella de la Puríssima Sang, com a l'església de les Alqueries.

El cronista, arxiver i organista de l'Arxiprestal mossén Benito Traver García (1868-1933) publicava el 1926 l'obra premiada en els Jocs Florals de Xest (València) el 1925 *La influencia de la música en la educación popular*. Aquell mateix any era nomenat soci d'honor del Centre de Cultura Valenciana (avui Reial Acadèmia de Cultura Valenciana).

El ciclista Juan Bautista Llorens Albiol (1897-1937) feia gaudir els seus paisans amb el triomf a la seua ciutat natal, Vila-real, en proclamar-se campió del Gran Premio Mijares, la carrera Vila-real-Vinaròs-Vila-real organitzada per la Penya Excursionista Ciclista de Vila-real.

Ramón Nebot Canós (1910-2002) començava a despuntar com a porter en el CD Villarreal, posició que durant la temporada alternaria amb la de jugador de camp. Ramón Nebot es convertiria en el primer gran jugador de futbol nascut a Vila-real, defensant la porteria del CD Villarreal, CD Castelló, Reial Madrid CF (1929-1931), València CF (1931-1935) o Girondins de Burdeos (1935-1939).

El porter Ramón Nebot Canós (AHPC)

Les vocacions religioses de veïns de Vila-real continuaven farcint convents arreu del món. El 26 de setembre de 1926, a Las Palmas, s'ordenava sacerdot el carmelita descalç Ludovico Viciado Moreno (1901-1936) i el 29 de setembre, al mateix lloc, Rodrigo Cortés Juan (1902-1994). Rebia la primera tonsura Pascual Arnal Ortiz i Samuel Marco, l'Orde de Germans Menors dels franciscans. María Fortuño Girona prenia l'hàbit dominic en el convent del Corpus Christi, mentre que Carmen Avellana Ferrer, tia dels sacerdots Avellana Guinot, moria al mateix convent als setanta anys i trenta-set de religiosa. Carmen Carda Saporta, germana dels sacerdots Blas i José Pascual, vestia l'hàbit de les monges clarisses al convent d'Almassora, igual que Asunción Usó Cabedo, que prenia el nom de sor María de la Asunción de la Inmaculada, mentre predicava el pare Rosendo Llorens, vicari del convent dels Franciscans de Vila-real. Concepción Rochera Peset professava en el convent de les Clarisses de Vila-real amb el nom de sor Ana María de San Pascual. També, en el mateix convent, professava Maximina Ortells Tejedo i va fer el sermó el franciscà Joaquín Calper. Carmen Monzonís professava solemnement els seus vots perpetus al Col·legi de la Consolació d'Onda, on va predicar el beneficiat del Crist de l'Hospital José Avellana.

El 1926, el Govern mexicà expulsava tots els sacerdots estrangers, motiu pel qual alguns vila-realencs havien d'abandonar el país i tornar a la seua Vila-real natal, com ara el sacerdot operari diocesà José Pascual Carda Saporta o els pares carmelites descalços

Eleuterio Ferrer Usó i el pare Segismundo Broch Carda, aquest últim serà prior del convent de Borriana entre 1939 i 1942 i representaria Vila-real i la seua Adoració Nocturna en el XXVIII Congrés Eucarístic Internacional celebrat a Chicago el 1926, on s'enviarien 100.000 estampes de sant Pasqual per a repartir entre els congressistes.

D'altra banda, mossén Enrique Asencio Llorca (1899-1936) complia el segon termini de servei militar com a soldat a Tarragona i posteriorment aprovava les oposicions com a capellà castrense, mentre que mossén Torres, José M. Torres Montañés (1899-1975), era destinat al vapor *Dédalo*, amarrat a Barcelona.

El pare franciscà Luis Portell era destinat al convent d'Alcalà de Xivert, i Rosendo Llorens Ávila era nomenat guardià del convent de Vila-real.

El vicari de l'ajuda de parròquia de la Sang, José Pascual Nácher, era nomenat capellà d'honor del rei Alfons XIII.

L'alcalde Evaristo Olcina Doménech
(Evaristo Olcina Jiménez)

A l'estiu alguns personatges il·lustres tornaven a Vila-real, com l'escultor José Ortells que s'establia amb la seua família a l'ermita; el canonge Manuel Rius, al seu maset de la Sénia de Sant Roc; l'alcalde de València, Luis Oliag Miranda, a la finca familiar; l'exportador Tomás Cabrera o l'exgovernador civil a Madrid Juan Navarro Reverter.

Durant l'any 1926, l'Ajuntament continuava dirigit pel farmacèutic alacantí Evaristo Olcina Doménech, juntament amb els tinents d'alcalde: el comerciant de teixits vingut de les Useres, Fermín Font Porcar (1r), l'industrial tarragoní Juan

Pallarés Picón (2n), el metge xativí Rafael Richart Masip (3r) i el terratinent Ricardo Usó Iserte (4t), l'únic nascut a Vila-real dels cinc que conformaven la Comissió Permanent de l'Ajuntament.

Obres en marxa

A càrrec de la pecúnia municipal de l'Ajuntament, durant el 1926, es van realitzar reformes en les cases consistorials, l'ampliació del quarter de la Guàrdia Civil, la construcció de les escoles del Quarter, es va fer més profund el pou municipal, la pavimentació del Mercat

Municipal, la urbanització del passeig de l'Estació (aleshores avinguda d'Alfons XIII), l'engravat de carrers, la construcció de nínxols al Cementeri, etc.

Les obres del passeig de l'Estació continuaven al seu ritme, molt a poc a poc segons la premsa. Aquell any es van plantar els plataners i es va fer la construcció d'un nou pont sobre la séquia. L'Alcaldia prohibiria circular per aquest carrer tant a vehicles de tracció animal com mecànica.

L'enderroc durant l'estiu de la casa número u del carrer de Castelló (avui començament del carrer del Camí Reial) permetria obrir l'actual carrer de Santa Caterina, amb la possibilitat d'urbanitzar una gran extensió de terrenys.

Entre les obres finançades per entitats privades destacava la conclusió de les obres de la reixa de l'Arxiprestal, que s'inauguraria aquell any, o la continuació de les obres del nou convent dels Carmelites al camí de l'Ermita (actualment carrer de l'Ermita), iniciades l'any anterior.

Reixa de l'església arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

La reixa de l'església Arxiprestal quedava acabada amb la col·locació de la forja realitzada pels Tallers Abad de Terol, a expenses del benefactor Manuel Ripollés Fandós, qui havia llegat els seus béns per a construir aquesta obra, tot i que en un primer moment l'arxipreste Pedrós li va exposar altres treballs més necessaris i urgents. Els antics escalons de pedra tallada d'accés de la porta principal també serien substituïts per peces de marbre uniformes, treballades al taller del pedrapiquer vila-realenc José Almela Moner. Tot i això, amb els diners sobrants de la immensa fortuna que el Sr. Ripollés va donar a l'església, es va poder estucar la capella del Sagrari i el presbiteri.

El Sindicat Agrícola Catòlic inaugurava un grup de cases per a gent d'economia modesta al carrer de Lleó XIII, i posava en marxa els plànols per a la construcció de les conegudes com «Cases del Sindicat» al carrer de l'Ermita. També les classes nocturnes gratuïtes dirigides pel sacerdot José Jerés serien exemple de les accions benèfiques de l'entitat, que aquell mateix any projectava obres a la seua casa social per a albergar noves aules.

L'activitat econòmica del moment

Una gelada a finals de 1925 va suposar la convocatòria d'una Conferencia Nacional Naranjera a Madrid entre els dies 10 i 13 d'octubre de 1926, on va acudir com a representant dels comerciants de Vila-real José Latorre Serra i on es tractaren diversos temes com els tipus d'envasos, la utilització del paper de seda, el transport marítim, etc. De nou, al desembre de 1926, es va produir una nova gelada, i seguint les directrius de la Conferencia es va demanar no enviar taronja gelada als mercats internacionals, ja que desacreditaven el producte a l'estranger, tot i que alguns comerciants feren cas omís a les indicacions.

A instància de la Delegació Especial per al Transport de Taronja de València, l'Ajuntament va llistar els comerciants que hi havia l'any 1926 tant d'interior com d'exterior. Com a comerciants d'exterior es trobaven: José Andreu Puertas, Arbona-Rullán-Bernat, Pascual Balaguer Font, Vicente Bartual Bisbal, Juan Beltrán Ortells, Joaquín Bono Ramos, Pascual Candau Usó, Miguel Cantavella Cabedo, Herrero Hermanos, José Latorre Serra, Miguel Llopico García, Buenaventura Mayol Puig, José Meseguer Devís, Miguel Miró Gil, José Palacios Ortells, Pascual Parra Pérez, Manuel Pesudo Fortuño, Vicente Safont Chabrera, Antonio Trias Casasnovas, José Usó Rochera, José Valverde Miralles, Viuda de Miguel Estades i Viuda de Pedro Cardell. Com a comerciants d'interior apareixien: Eliseo Arrufat Renau, José M. Avellana Llop, Benjamín Beltrán Fortuño, Juan Beltrán Fortuño, José Broch Carda, José Cabedo Fuster, Pascual Costa Chalmeta, Manuel Costa Llorens, José Forner Ferrer, José Gil Campos, Vicente Ibáñez Goterris, Francisco Llop Notari, Pascual Mezquita Colonques, Pascual Nebot Albiol, Vicente Ortells Candau, Pascual Parra Bellmunt, José

Pascual Pesudo Manrique, Ramón Ramos Falcó i José Vidal Segura. Sense distingir entre comerciant d'interior o exterior, s'esmentaven Francisco Aguilar Pérez, Juan Bautista Albiol Nebot, Santiago Andreu Arrufat, Vicente Asencio Llorca, Pascual Ayet Asencio, Constantino Carda Meseguer, José Carda Meseguer, José Carda Mezquita, Manuel Casares Cataluña, Pascual Castelló Usó, Jerónimo Llop Lisart, Manuel Llorens Cortés, Pascual Martí Fuster, Manuel Monzó Pascual i José Pascual Sanz Moreno.

El comerciant José Latorre Serra enregistrava algunes marques per a distingir les seues taronges i mandarines als mercats exteriors com ara Cervantes, Don Quijote, Dulcinea i Sancho.

Etiqueta de taronges Cervantes de José Latorre

Etiqueta de taronges Dulcinea de José Latorre

Tot i que la campanya tarongera de 1926 podríem classificar-la de bastant desastrosa; no va ser així amb les bajoques, ja que milers de quilograms eren facturats cada dia cap als mercats d'interior de Barcelona, Lleida, Saragossa i diverses capitals del nord d'Espanya. A finals de maig les compraven a pesseta el quilo.

L'industrial Juan Pallarés Picón patentava algunes caixes de cartó per al comerç de la taronja.

També l'industrial Jaime Herrero Gil destacava per la fabricació de gàbies per a conills, que van ser tot un èxit en l'Exposició Mundial de Barcelona on va vendre tot el que va presentar i va obtenir el Gran Diploma d'Honor de la seua secció. En l'exposició celebrada a Madrid del 14 al 23 de maig de 1926 va ser mereixedor del primer premi.

“LA SENIA”
GRANJA JARDIN
VILLARREAL (Castellón)

MATERIAL CLINICOLA

Primer premio en la Exposición celebrada en Madrid del 14 al 23 de Mayo de 1926

No es el afán de lucro el que nos mueve a divulgar el sistema de jaulas desmontables que hoy presentamos al público, si no el mucho amor que a la pequeña ganadería tenemos.

Salido es por los que a la cría de conejos se dedican, que el sistema de alojamiento de estos roedores, más en consonancia con los conocimientos zootécnicos actuales es, el sistema celular por lo mucho que facilita la limpieza y las múltiples operaciones que en la práctica diaria se presentan.

La jaula ideal para un criadero será aquella que a una solidez y simplificaciones adecuadas para facilitar la limpieza, se unan unas proporciones armónicas de belleza que permitan adornar un jardín, patio, etc.

Nuestras jaulas tienen los comederos, los nidales y el piso desmontables, todo lo cual facilita extraordinariamente la desinfección tan recomendada por el Sr. Ramón J. Crespó en su libro «Conejos y Conejales».

La techumbre es de hierro galvanizado o de madera, según modelos. El interior de las jaulas va forrado con plancho para evitar los roedores.

PRECIOS

A. Jaula para dos hembras techo de plancha.	155 pesetas
B. “ “ “ “ “ de madera.	130 “
C. “ “ “ “ “ sin techo.	105 “
D. “ “ macho.	70 “
E. “ “ gazaperas.	155 “

Pagos al hacer el pedido Dirigirse al constructor

JAIME HERRERO
“La Senia” - VILLARREAL (Castellón)
por D. L. Herrero Picón - 1926 www.todocoleccion.net

Anunci de gàbies de conills de La Senia - Granja Jardín

Segons es comptabilitza en el *Anuario-guía de la provincia de Castellón* de 1926, els comerços eren nombrosos: comerciants de taronges i/o fruita (58), tendes de comestibles (45), perruqueries (29), tavernes (29), fleques (28), barberies (23), fusters (18), carnisseries (17), cansaladeries (15), tendes de roba (9), ferreteries (8), paqueteries (7), estancs (6), sabateries (6), sastreries (6), guarnicioneries (5), timbrat de paper de seda (5), drogueries (4), farmàcies (4), llanderies (4), magatzems de materials de construcció (4), pèrits agrícoles (4), tallers mecànics (4), ferreries (3), magatzems d'adobs químics (3), pastisseries (3), pintors (3), rellotgeries (3), tenda d'ultramarins (3), banquers (2), barreteries (2), funeràries (2), impremtes (2), pirotècnies (2), escultor (1), quincalla (1), venda de farines (1), etc.

Anunci del taller El Rápido, Ortiz, Ochando, Ramos y Cía. *Guía CS*, 1926

Anunci del representant de comerciants de taronges Andreu Puertas. *Guía CS*, 1926

Anunci del garatge Latorre.
Diario de Castellón, 16 de maig de 1926

Entre les indústries del 1926 podíem trobar fabricants d'espardenyes (32), constructors de carros (7), serrerries (6), fabricants d'aiguardent (5), fabricants de puntes de París (3), fabricants tèxtils (1), fabricants de toques (3), fabricants de paviment (3), fabricants de sabó (3), fabricants de ceres (3), fabricant de conserves (1), fabricant de xocolata (1), fabricant de gel (1), forn de calç (1), fàbrica de gasoses (2), fabricant de paper (1), etc.

Anunci de la fàbrica de ciris La Esmerada de Lorenzo Bosquet Broch. *Guia CS*, 1926

Anunci de la fàbrica d'espardenyes d'Antonio Soler. *Guia CS*, 1926

Anunci de la fàbrica de sabons de Francisco Rius. *Diario de Castellón*, 16 de maig de 1926

Anunci de la fàbrica de Luis Ferrer Galindo. *Diario de Castellón*, 16 de maig de 1926

Marca registrada de gèneres de punt de Juan Bautista Tirado en el BOPi núm. 951

Marca registrada del Gran Licor Pepa de Manuel Gil Esteve en el BOPi núm. 962

Era un costum de l'època realitzar subscripcions populars en l'àmbit nacional o inclús internacional, sempre dirigides pel governador civil de cada província, per a enaltir la transcendència d'alguns personatges amb l'erecció de monuments en el seu honor. Aquell 1926 es realitzaren dues subscripcions en què l'Ajuntament i el veïnat col·laboraren amb aportacions a un monument dedicat a Cervantes a Madrid i un altre dedicat a Primo de Rivera a Jerez.

La premsa provincial alertava del caire que estava prenent en els últims temps el consum d'alcohol a Vila-real, motiu d'alguns suïcidis i judicis per escàndols de borratxos l'any 1926. Durant les festes també demanaven que es tancaren les tavernes, ja que molts dels rebolcons en els actes taurins eren produïts per l'estat d'embriaguesa d'alguns participants.

L'adquisició de cotxes continuava a bon ritme entre els veïns de Vila-real, i ja en sumaven 84 després de l'adquisició d'un vehicle pel terratinent Bautista Vilanova Goterris, tal i com indicava el *Diario de Castellón* entre les seues pàgines del dia 4 de setembre. També aquest any, el comerciant José M. Avellana adquiria un Chevrolet.

Durant el 1926, al ja existent assortidor de gasolina del raval de Sant Pasqual, se'n sumaria un de nou a la plaça de la Constitució, així com un assortidor d'oli lubricant a la plaça de Sant Pasqual. També aquell any, la Societat Petrolífera Espanyola demanaria permís per a instal·lar un assortidor d'olis combustibles tipus dièsel, de gran auge en aquell moment, sobretot per als motors de les societats de reg, al carrer de l'Ermita, enfront del garatge Latorre.

Entre el veïnat continuaven les protestes per deficiències en la llum elèctrica, l'estat llastimós del jardí de Sant Pasqual o la intransitabilitat del camí de l'Ermita.

El dia a dia a Vila-real en 1926

Dissabte, 2 de gener de 1926

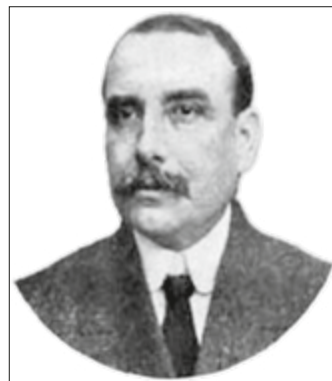
Es disputa un partit de futbol entre el Mercurio FC de València i el CD Villarreal, amb resultat a favor del Villarreal per 0 a 10, i gols d'Agost, Colom, Carda, Peset i Guinot. Pel Villarreal juguen: Bellmunt, Guinot II, Ferrer, Peset, Guinot, Esteve, Beltrán, Agost, Colom, Carda i Moner.

Diumenge, 3 de gener de 1926

Al camp d'esports del CD Villarreal es disputa un partit de futbol entre el CD Villarreal i CD Español de Castellón, amb resultat d'empat a un gol. Pel Villarreal juguen: Bellmunt, Ferrer, Guinot III, Cabrera, Guinot II, Peset, Beltrán, Agost, Colom, Carda i Moner.

Dimarts, 5 de gener de 1926

Als 56 anys, li sorprén la mort al jutge municipal Sandalio Soriano Sanchis a causa d'una miocarditis gripal. Sandalio feia poc que havia pres possessió de la Presidència de la Caixa d'Estalvis de Vila-real, en substitució de Trinitario Verdià, que també havia faltat recentment.

Sandalio Soriano Sanchis

Diumenge, 10 de gener de 1926

El Ple de l'Ajuntament aprova els projectes de pavimentació i pintura de la coberta del mercat de la plaça de Colom, amb una assignació de 15.106,86 pessetes.

Aquest mateix dia es designa l'arquitecte Antonio Gómez Dabó com a projectista i director d'obra d'un nou escorxador municipal, l'enginyer militar Antonio Moreno Zubía com a projectista i futur director d'obra del proveïment d'aigua potable i clavegueram i l'enginyer de Camins, Canals i Ports José Sirera Tio com a projectista i director d'obres de pavimentació de camins i carrers de la ciutat.

Dissabte, 16 de gener de 1926

Als 81 anys d'edat i 54 de ministeri sacerdotal mor l'adscrit a l'Arxiprestal Lorenzo Carbó Sales.

Diumenge, 17 de gener de 1926

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el Club Numancia de Castelló, amb resultat a favor del CD Villarreal per 6 a 1, amb tres gols de Montes i tres de Colom. Pel Villarreal juguen: López, Guinot II, Ferrer, Cabrera, Guinot, Peset, Carda, Agost, Colom, Montes i Esteve.

Làpida del Cementiri de Vila-real del sacerdot Lorenzo Carbó Sales

Dilluns, 18 de gener de 1926

A l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia se celebra la festa de Sant Antoni Abad, amb sermó a càrrec de Pascual Goterris, beneficiat de la Reial Capella de Sant Pasqual.

Divendres, 22 de gener de 1926

La Comissió Permanent de l'Ajuntament informa favorablement la sol·licitud d'Antonio del Rosal per a instal·lar un assortidor de gasolina a la plaça de la Constitució. D'aquesta manera seran dos els dipòsits de gasolina que hi haurà al poble, amb el ja instal·lat recentment al raval de Sant Pasqual.

La primera gasolinera a la plaça de la Constitució

Aquest mateix dia, amb motiu de la presa d'Axdir i el fi de la guerra del Rif al Marroc, al Saló Tàrrrega es projecta la pel·lícula *Desembarco de las tropas españolas en Alhucemas*. La recaptació d'aquest acte és a benefici de la Creu Roja.

Dimarts, 26 de gener de 1926

Visita pastoral del bisbe de la diòcesi Félix Bilbao Ugarriza, al qual reben seguint la tradició al pont del riu Millars, amb una comitiva de l'Ajuntament en Ple, sota maces, i la banda de música, que ofereix al prelat una serenata la primera nit de la seua estada a Vila-real. Els carrers s'engalanen amb els balcons amb cobertors, s'instal·la un altar a la plaça de Sant Pasqual, el Sindicat Catòlic Agrari col·loca un arc decorat amb flors a l'entrada del carrer Major, voltegen totes les campanes del poble i se solten centenars de coloms. Des de la plaça de Sant Pasqual, la comitiva formada per totes les associacions religioses i clergat de Vila-real acompanyen el prelat fins a l'església Arxiprestal, on des del púlpit es dirigeix al poble que ompli el temple de gom a gom.

Dimecres, 27 de gener de 1926

Continua la visita pastoral del bisbe de la diòcesi Félix Bilbao Ugarriza, amb un acte matutí multitudinari en el qual dona la comunió a 1.400 xiquets i xiquetes de les escoles, amb el seu professorat, i administra el sagrament de la confirmació a prop de 600 xiquets. Per la vesprada visita la capella de Sant Pasqual i els convents de clarisses i dominiques.

Dijous, 28 de gener de 1926

Tercer dia de la visita pastoral del bisbe de la diòcesi Félix Bilbao Ugarriza, amb missa cantada pel cor dels Dijous Eucarístics, on reben la comunió prop de dues mil dones. Administra el sagrament de la confirmació a prop de 650 xiquetes i realitza una visita al convent dels Pares Franciscans, on dina, acompanyat de nombrosa comitiva, eclesiàstica i governativa. Entra a la seua església sota pal·li portat pel registrador de la propietat Daniel Díaz Cueto, els notaris Godofredo Gimeno Alcoy, Andrés Gómez Begué i Juan Antonio Álvarez Robles, els metges Juan Flors García i Manuel Coret Moreno, el farmacèutic Luis Flors García, el cap de Correus Carlos Calatayud Jordá, el cap de Telègrafs Manuel Senís Almela i el germà major del Venerable Orde Tercer (VOT) de Sant Francesc José Ortells. Allí el reben el guardià del convent i tots els frares, amb la junta del VOT de Sant Francesc. També estan presents el prior provincial dels pares carmelites, Elías Ortiz Fullana; el pare carmelita Simón García, el pare jesuïta Ramón Díaz i el pare dominic León Yagüe, confessor de les monges dominiques. A la vesprada visita les escoles dels frares franciscans i l'hospital municipal, i fa parada a la capella del Santíssim Crist de l'Hospital, on el reben el beneficiat José Avellana i la Comunitat de Germanes de la Consolació, qui presten atenció als malalts en aquell establiment benèfic. Després visita les escoles de les germanes de la Consolació, on el reben el seu capellà Manuel Gil i les monges professores.

VISITA PASTORAL DEL BISBE FÉLIX BILBAO A VILA-REAL L'ANY 1926

1.- P. Simón García Girona (carmelita)	11.- Mn. ??	21.- Fr. Francisco Pérez Serra (franciscà llec)	31.- ??
2.- Manuel Corel Moreno (metge)	12.- Mn. Pascual Goterris Taurá	22.- P. José Piana Puig (carmelita)	32.- Mn. Benito Traver García
3.- Evaristo Olcina Doménech (alcalde)	13.- Juan Pallarés Picón	23.- P. ?? (franciscà)	33.- Mn. Juan Bautista López Avellana
4.- P. Luis Portell Plomau (franciscà – guardià del convent)	14.- Mn. José Pascual Nàcher Miró	24.- Mn. José Avellana Guinot	34.- José Calduch Almela (farmacèutic)
5.- Félix Bilbao Ugarriza (bisbe)	15.- ??	25.- Mn. ??	35.- Luis Flors García (farmacèutic)
6.- Mn. Miguel Pedrós Bañón (rector arxiprestre)	16.- P. León Yagüe (dominic)	26.- Juan Flors García	36.- ??
7.- ??	17.- Godofredo Gimeno Alcoy (notari)	27.- Juan Antonio Álvarez Robles (notari)	37.- Mn. José Pascual Juan Marco
8.- P. ?? (franciscà)	18.- Carlos Calatayud Jordá (cap de Correus)	28.- Mn. Manuel Gil Bort	Atesa l'antiguitat de la imatge, alguns noms podrien estar subjectes a revisió o no correspondre exactament a l'ordre indicat.
9.- P. Elías Ortiz Fullana (carmelita – prior provincial)	19.- Mn. Eloy Ferrer Cadroy	29.- José Pascual Sanz Moreno (comerciant)	
10.- P. Buenaventura Boronat Seguí (franciscà)	20.- Mn. Manuel Ferreres Climent	30.- P. Martí Huguet Molx (franciscà)	

Santi Bosquet

Visita pastoral del bisbe Félix Bilbao

Divendres, 29 de gener de 1926

Quart dia de la visita pastoral del bisbe de la diòcesi Félix Bilbao Ugarriza, amb missa cantada pel cor dels Lluïsos i assistència dels homes. Després visita les escoles nacionals del Campanar, on s'han reunit tots els xiquets del poble amb els seus professors a l'aula del mestre Federico Sánchez Díaz i, en representació de tots ells, l'alumne Manuel Pesudo Ramos agraeix la presència del prelat en un discurs breu. Acte seguit, a l'aula de xiquetes dirigida per la mestra Dolores Nebot Usó, on s'han reunit totes les xiquetes i les seues mestres, Carmen

Fortuño Mezquita, alumna de la mestra de les escoles del Mercat Manuela Dolz Llorens, li dedica uns versos, mentre que la professora de les escoles del Campanar Mercedes Marqués de León li llig un discurs preciós. A la vesprada, visita l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia i aprofita també per a visitar l'Assut, on l'administrador de l'ermita Santiago Verdià obsequia la comitiva amb un xicotet berenar. Després s'acosta a la capella del Pilar i al domicili del notari Juan Antonio Álvarez, amb qui el prelat té forts lligams d'amistat.

Dissabte, 30 de gener de 1926

Cinqué i últim dia de la visita pastoral del bisbe de la diòcesi Félix Bilbao Ugarriza, amb missa a l'església de Sant Pasqual i visita l'ajuda de parròquia de la Sang, on administra el sagrament de la confirmació. Allí el reben el seu beneficiat el vicari José Pascual Nacher, els frares carmelites i les juntes de la Puríssima Sang i de la Congregació de Lluïsos. Després fa visita al metge Juan Bautista Flors Almela, qui es troba convalescent d'una malaltia greu, i a les monges de Sant Josep del convent de les Josefines. Per la nit, la Congregació de Lluïsos l'honra al seu Cercle amb una interessant vetlada literària i musical. La part musical va a càrrec del cor de la Congregació amb les obres *Rex regun*, *Fum, fum, fum*, *Ave Maria* i l'Himne de la Coronació de la Mare de Déu dels Desemparats. Els discursos literaris venen de la mà del director de la Congregació Pascual Goterris, del metge i propagandista catòlic Juan Flors García i del secretari del Sindicat Catòlic Miguel Cantavella. Les poesies són recitades per Vicente Ramón Petit, Pascual Cubedo, Manuel Beltrán i Francisco Moreno. Per a finalitzar l'acte, el bisbe Félix Bilbao, en un emotiu discurs, agraeix les mostres de gratitud trobades a Vila-real durant la seua visita pastoral i, acompanyat de tot el poble i la comitiva que ha estat amb ell durant els seus dies a la nostra ciutat, s'acomiada a la plaça de la Constitució, on agafa el cotxe que el condueix a les Alqueries.

Diumenge, 31 de gener de 1926

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el Cervantes de Castelló de la Plana corresponent al campionat provincial de la Copa Castelló, amb resultat a favor del Villarreal per 1 a 0, i gol de Carda. Pel CD Villarreal juguen: López, Escrig, Ferrer, Cabrera, Guinot, Peset, Carda, Agost, Colom, Montes i Esteve.

Divendres, 5 de febrer de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, l'alcalde Evaristo Olcina «teniendo en cuenta el hallarse próximo a un feliz término el raid aéreo Palos - Buenos Aires, que realiza el *Plus Ultra*, pilotado por el comandante Franco» proposa a la Comissió «la adopción de aquellos acuerdos que creyese más conveniente para celebrar el triunfo de la aviación española, y atestiguar los sentimientos de fraternidad que hacia las naciones ibero-americanas tienen asiento en el corazón de los villarrealeses».

La Comissió acorda celebrar l'arribada del *Plus Ultra* a Buenos Aires amb vol de campanes, cercavila de la banda de música pels carrers de la ciutat, adornar els balcons de Ca la Vila i animar tots els veïns perquè facen el mateix en les seues cases, per a sumar-se així a l'alegria nacional.

També en la mateixa sessió, l'alcalde recorda el pare franciscà Ramón Usó Arnal (1861-1909), mort en la Setmana Tràgica de Barcelona, i acorda que el Ple de l'Ajuntament valore la possibilitat de retolar amb el seu nom algun carrer de la ciutat. Ramón Usó seria el 1879 el primer vila-realenc a prendre l'hàbit en el nou emplaçament de la comunitat franciscana, el convent del Carme, una vegada que els franciscans s'assentaren allí després de la desamortització de Mendizábal que havia fet fora els pares carmelites d'aquell indret. El pare Ramón Usó va ser guardià dels convents de Balaguer i Montblanc i president dels convents de la Bisbal i Barcelona, fins que el 1905 va ser elegit provincial de l'Orde a Catalunya.

El pare franciscà Ramón Usó

Divendres, 12 de febrer de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, es fa constar la rebuda de *La Cançó de l'Abre* en una carta del poeta Gaetà Huguet, que a finals d'any mor, i que pretén establir en tots els pobles valencians com a himne en el Dia de l'Arbre i una altra carta del coronel de la Guàrdia Civil Arturo Roldán com a comiat per la seua nova destinació.

La Cançó de l'Abre de Gaetà Huguet

En aquesta mateixa sessió, l'alcalde proposa demanar al ministre d'Instrucció Pública l'ingrés de Benito Traver García en l'Orde Civil d'Alfons XII, pel seu treball cultural des de fa molts anys.

Diumenge, 14 de febrer de 1926

Al camp de futbol, es disputa un partit entre el CD Villarreal i l'equip reserva del CD Castellón corresponent al campionat provincial de la Copa Castelló, amb resultat a favor dels locals per 3 a 0, amb dos gols d'Agost i un de Colom. Pel CD Villarreal juguen: López, Escrig, Ferrer, Cabrera, Guinot, Peset, Carda, Agost, Colom, Montes i Esteve.

Cartell anunciador del partit entre el CD Villarreal i el CD Castellón, 14 de febrer de 1926

La secció ciclista de la Congregació de Lluïsos organitza una carrera entre Vila-real i Onda, d'anada i tornada, on guanya Félix Gimeno Aguilera, seguit de José Usó, Eugenio Galiza i José Amorós.

Divendres, 19 de febrer de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, es denega la sol·licitud de Luis Ribas Pujol per a instal·lar un nou assortidor de gasolina a la plaça de la Constitució, ja que recentment s'ha aprovat allí una altra sol·licitud.

Dimecres, 24 de febrer de 1926

La Caixa d'Estalvis de Vila-real firma amb la seua propietària, Josefa Renau, l'escriptura d'adquisició de la casa del carrer de la Mare de Déu de Gràcia, on es troba instal·lada la primera seu social, per 50.000 pessetes.

Dijous, 25 de febrer de 1926

Vint-i-quatre socis constitueixen una nova societat de reg anomenada Tibidabo, per a una superfície inicial de reg de 270 fanecades. Entre els socis fundadors, hi figuren Evaristo Olcina Doménech, alcalde en aquell moment de Vila-real (entre el 2 d'octubre de 1923 i el 4 d'abril de 1927); el seu gendre el metge Alejandro Font de Mora Pobo, soci que més superfície aporta amb 66 fanecades, i l'exalcalde Francisco Nebot Usó (entre l'1 de gener de 1912 i el 7 de juny de 1912), processat per l'incendi

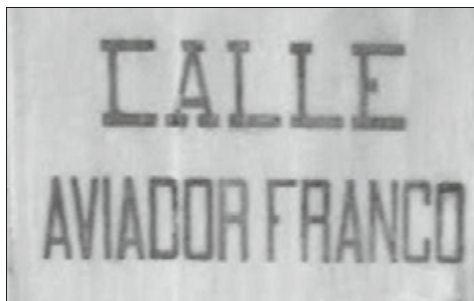

Pou de la Societat de Regs Tibidabo

del Cine La Luz. Des del pou ubicat al marge dret de la carretera de Vila-real a Onda, s'instal·la una canonada de formigó armat de 2.200 metres, amb tubs de 30 centímetres de diàmetre interior, per a portar les aigües a la part més alta de la superfície regable.

Diumenge, 28 de febrer de 1926

En sessió extraordinària del Ple de l'Ajuntament, s'aprova canviar el nom del carrer de la Porteria, al costat del convent dels Pares Franciscans, pel de carrer de Ramón Usó, pare franciscà assassinat a Barcelona.

Placa al carrer de l'Aviador Franco

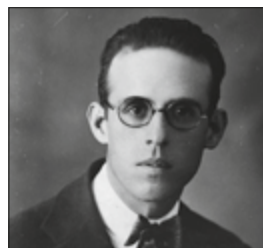
A instància del regidor Font, s'aprova canviar el nom del carrer de l'Acequieta pel d'Aviador Franco, segons indiquen «a fin de perpetuar en esta ciudad la incomparable hazaña de los insignios aviadores del *Plus Ultra* que tan profundamente ha conmovido el alma española». Actualment, torna a denominar-se carrer de la Sequieta.

Divendres, 5 de març de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, s'acorda entregar 500 pessetes al president de la Penya Excursionista Ciclista de Vila-real, Domingo Vilar Costa, per als guardons del Primer Gran Premi Mijares, carrera ciclista d'anada i tornada entre Vila-real i Vinaròs.

Dissabte, 6 de març de 1926

Pren possessió com a nou jutge municipal Luis Flors García. Seria desestimat el recurs presentat davant del Tribunal Superior de Justícia pel Dr. José M. Melis, qui sol·licitava aquest càrrec per a ell.

El farmacèutic i jutge municipal Luis Flors García (AHPC)

Dimarts, 9 de març de 1926

Al pont Nou del riu Millars s'inaugura el monòlit de pedra rústica en homenatge dels herois que defensaren aquestes terres sobre aquell pont contra les tropes napoleòniques en la Guerra del Francès de 1810, amb assistència dels ajuntaments de Castelló de la Plana, Almassora i Vila-real. L'obra, dissenyada per l'artista Manuel Carrasco, conté una placa al·legòrica de bronze realitzada per l'escultor José Ortells amb inscripció i símbols al·lusius, així com un escut de cadascun dels pobles en la cara que mira cap a la seua població. Tot i que, com diu la placa, havia d'inaugurar-se l'any 1910, data del centenari, l'acte no es va fer fins al 1926. El 2007, a causa del seu estat ruïnós, l'Ajuntament d'Almassora, d'acord amb els altres ajuntaments implicats, va traslladar el monòlit a l'interior de la seua població.

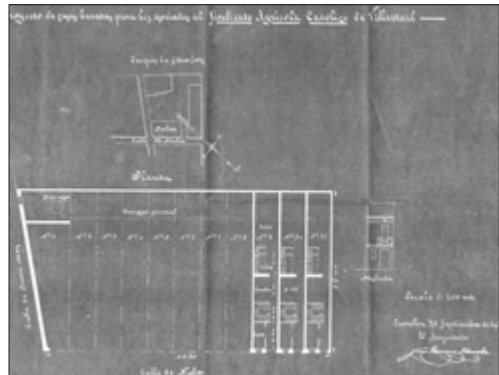
Monòlit en homenatge dels herois que lluitaren
contra les tropes napoleòniques
en la Guerra del Francès de 1810

Diumenge, 14 de març de 1926

Inauguració de vuit cases barates construïdes al carrer de Lleó XIII pel Sindicat Catòlic Agrari, presidida pel bisbe Félix Bilbao, que va aprofitar per a descobrir una placa amb el nom del pontífex a qui van dedicar el carrer, abans denominat carrer de Nules.

Cases construïdes al carrer de Lleó XIII
pel Sindicat Catòlic Agrari

Projecte de les cases del Sindicat del carrer de Lleó XIII
(AMVr)

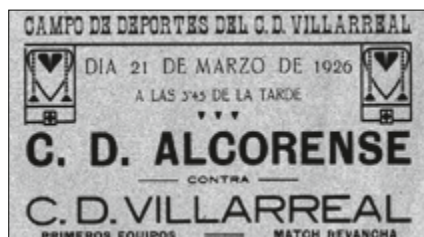
Divendres, 19 de març de 1926

La Peña Excursionista Ciclista de Vila-real organitza el Primer Gran Premi Mijares, carrera ciclista d'anada i tornada entre Vila-real i Vinaròs, dotada amb 2.750 pessetes en premis i amb la participació de 26 corredors. Tot i que a Vinaròs arriba primer Telmo García, la meta a Vila-real, serà, com no, Juan Bautista Llorens el que la travessa en primer lloc, amb un temps de 7 hores i 23 minuts, que deixa a un minut el perseguidor Bachero

i a més de dos minuts la resta de corredors. La classificació queda com segueix: primer, Llorens; segon, Bachero; tercer, Cañardo; quart, Regnier; cinqué, Mució; sisé, Montero; seté, Magdalena, i vuité, Telmo García.

Diumenge, 21 de març de 1926

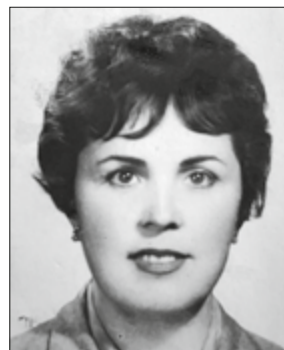
Al camp de futbol, es disputa un partit entre el CD Villarreal i el CD Alcorense, amb resultat a favor dels locals per 4 a 0. Pel Villarreal juguen: López, Ferrer, Escrig, Peset, Guinot, Cabrera, Chesa, Esteve, Colom, Agost i Carda.

Cartell anunciador del partit entre el CD Villarreal i el CD Alcorense, 21 de març de 1926

Dimecres, 24 de març de 1926

Naix Dolores Cortés Goterris (1926-2025), qui serà una empresària d'èxit, pionera en la fabricació de banyadors que desfilen en l'actualitat per les principals passarel·les d'Espanya i del món. Durant la seua vida va ser mereixedora de diversos reconeixements: Medalla d'Or al Mèrit del Treball (2002), Premi a la Dona Treballadora de les Corts Valencianes (2003), Premi Nacional de la Xicoteta i Mitjana Empresa (2017) i Filla Predilecta de Vila-real (2017).

Dolores Cortés Goterris (AHPC)

Diumenge, 28 de març de 1926

A les 15.45 h, es disputa un partit entre el CD Villarreal i l'Athletic FC de Borriana, com a presentació d'aquest últim equip i amb resultat a favor dels locals per 4 a 0. Pel Villarreal juguen: López, Ferrer, Escrig, Guinot III, Cabrera, Guinot II, Peset, Nebot, Carda, Agost, Esteve, Colom, Montes i Palau.

Cartell anunciador del partit entre el CD Villarreal i l'Athletic FC de Borriana, 28 de març de 1926

Dimecres, 31 de març de 1926

En sessió extraordinària del Ple de l'Ajuntament, s'acorda municipalitzar el servei de proveïment d'aigües potables en la totalitat de la ciutat.

També s'aprova l'eixample de la ciutat, d'acord al plànol i projecte d'alineacions recentment aprovat, que dona preferència al sector sud-est.

Divendres, 2 d'abril de 1926

Als 51 anys mor el comerciant de taronges Manuel Costa Meseguer, pioner del magatzem de Costa. En el Llibre registre d'altres de contribució industrial de 1904 ja apareix Manuel Costa Meseguer com a especulador de fruita. A la seua mort, la viuda de Costa, Francisca Llorens Juan (1875-1948), es quedaria com a titular del negoci i edificaria un magatzem a l'est de la via del tren, entre el camí del Cedre i el camí de la Mar. Després els seus fills, Manuel Costa Llorens (1901-1945) i Vicente Costa Llorens (1909-1972) continuarien al capdavant del negoci, fent prosperar l'economia familiar. La filla, Asunción Costa Llorens (1905-1990), contrauria matrimoni anys després amb l'electricista Santiago Manzanet Esteller.

El comerciant
Manuel Costa Meseguer

La comercianta Francisca
Llorens Juan, viuda de
Manuel Costa

El comerciant Manuel Costa
Llorens (AHPC)

El comerciant Vicente Costa
Llorens (AHPC)

Diumenge, 11 d'abril de 1926

Se celebra el Dia de l'Arbre, amb presència del governador civil i les autoritats locals. Beneix els arbres Mn. Nàcher, que després planten els xiquets i les xiquetes de les escoles.

Dilluns, 12 d'abril de 1926

Les monges dominiques celebren la festivitat de Sant Vicent, on predica el vila-realenc José Pascual Bono Boix, arxipreste de Vinaròs.

Dijous, 15 d'abril de 1926

Es constitueix la Confederació de Societats de Reg amb aigües subterrànies de Vila-real, amb la finalitat d'obtenir els majors avantatges possibles per a adquirir mancomunadament carbó, corfa d'ametla, lubricants, olis i qualsevol element necessari per al bon funcionament dels motors, bombes i altres aparells utilitzats per a elevar les aigües als pous de les societats adherides. En un primer moment és constituïda per les societats San Pascual, San Miguel, Segura, La Agricultura

Portada dels estatuts
de la Confederació de Societats de Regs

Moderna i La Bienvenida, però prompte s'incorporen la majoria de societats de reg de Vila-real i algunes d'Almassora, Onda, Borriana, Castelló de la Plana i Betxí.

Dilluns, 19 d'abril de 1926

Naix Juan Pitarch Villarreal (1926-1998). Seguint l'exemple de son pare Domingo Pitarch Menero, un dels principals industrials espartenyers de Vila-real durant la primera meitat del segle xx, el seu fill es convertiria també en un destacat industrial, en aquest cas de la ceràmica. Tot i que començaria a despuntar en el món agrícola, en l'administració de l'associació de comerciants Sepal, el magatzem de Costa o la cooperativa Sonavi, conseller de la Caixa Rural de Vila-real o inclús regidor de l'Ajuntament amb l'Alcaldia de Juan Vilanova Verdià, seria en el sector ceràmic on acabaria demostrant la seua enorme vàlua, primer com a directiu d'Azuvi i posteriorment com a fundador d'algunes indústries ceràmiques vila-reales de renom com Zirconio o Todagrés, i la Presidència de la patronal ceràmica ASCER entre 1990 i 1998.

L'industrial Juan Bautista Pitarch Villarreal (AHPC)

Dissabte, 1 de maig de 1926

Mor als 68 anys el metge Juan Bautista Flors Almela. Era viudo de Dolores García Moros, cunyat de l'alcalde Evaristo Olcina (les esposes eren germanes) i pare dels germans Flors García, Juan i Luis.

Diumenge, 2 de maig de 1926

Se celebra el Gran Premi Forcada, carrera ciclista d'anada i tornada entre Vila-real i Sagunt.

Divendres, 14 de maig de 1926

A la matinada es fa el trasllat, des de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia fins a la ciutat, del bou Cara Limpia, de la ramaderia de Lozano, que serà el protagonista per la vesprada del bou per la vila.

Dissabte, 15 de maig de 1926

115 xiquets i 126 xiquetes fan la primera comunió a l'Arxiprestal de Vila-real. A la vesprada se celebra processó amb la imatge de la Mare de Déu de l'Amor Hermoso i el Jesuset.

Dilluns, 17 de maig de 1926

Festa Major en honor a Sant Pasqual, amb vigília nocturna i missa i cant de l'àngelus quan clareja el dia per part dels adoradors. Amb l'arribada del bisbe Félix Bilbao, a les vuit del matí, se celebra missa de comunió. A les deu i mitja s'inicia la missa solemne oficiada pel vicari Bruno Cabedo Moreno, assistit pels sacerdots Antonio Soriano Carda i Vicente Avellana Guinot, amb la presència de l'Ajuntament en Ple, amb la interpretació de la *Primera Pontifical* de Perosi per part de la Schola Cantorum de la Congregació de Lluïsos i sermó a càrrec de Roberto Madrid, capellà del Regiment de Guadalajara.

A la vesprada s'inicia la processó en honor al sant, amb la comitiva formada pel Tercer Orde Franciscà amb les imatges de sant Francesc d'Assís i sant Antoni de Pàdua, tarsicis i adoradors nocturns amb les seues banderes, bandera i estendard de sant Pasqual, xiquets de primera comunió, marianets i carmelites calçats, Comunitat de Frares Franciscans, clergat local, imatge de sant Pasqual sobre anda, el vicari Bruno Cabedo Moreno junt amb Antonio Soriano Carda i Eloy Ferrer Cadroy, el bisbe Félix Bilbao acompanyat de Francisco Ortells Ibáñez i José Roca Gil, la corporació municipal de l'Ajuntament, presidida pel delegat governatiu Lorenzo García Polo i el primer tinent d'alcalde Fermín Font, i banda municipal, seguits tots per nombroses devotes. L'Ajuntament ha assignat per a aquestes festes un pressupost de 3.276 pessetes.

Dissabte, 22 de maig de 1926

Naix Manuel Cabedo Sancho (1926-2005). Després de formar-se com a mecànic de bicicletes al taller de Pascual Agulleiro i tornar als tallers de Claramonte i Diago, crearia la seua pròpia empresa el 1955, per a reparar motocultors, bicicletes, màquines de cosir, etc. fins que el 1965 va crear la primera màquina autopropulsada per a polvoritzar.

L'industrial Manuel Cabedo Sancho (AHPC)

Diumenge, 23 de maig de 1926

La Junta de Govern de la Confraria de la Sang acorda admetre les dones com a confreres benefactors.

Dilluns, 24 de maig de 1926

Se celebra una multitudinària peregrinació de vila-realencs al monestir franciscà del Sant Esperit de Gilet.

Diumenge, 30 de maig de 1926

Al camp de futbol, dins dels actes de les festes de Sant Pasqual, es disputa un partit amistós entre el CD Villarreal i el RC Mallorca Invencible, amb resultat en contra del CD Villarreal per 0 a 2. Pel CD Villarreal juguen: López, Ferrer, Escrig, Cabrera, Guinot, Peset, Colom, Agost, Palau, Esteve i Nebot.

A les dotze de la nit es dispara una gran traca com a colofó de les festes. No obstant això, l'alcalde dona una pròrroga de vuit dies a la fira.

Dijous, 3 de juny de 1926

Se celebra la festivitat del Corpus Christi amb un pressupost de l'Ajuntament de 301,25 pessetes. Al matí, missa solemne cantada per la massa coral dels Lluïsos dirigida per Mn. Jerés, amb assistència de la corporació municipal, on predica el sacerdot Manuel Soriano Clofent. A la vesprada, processó concorregudíssima, de dues hores de duració, amb la desfilada de les associacions, confraries i passos següents: la Mare de Déu del Pilar;

guió i imatge de sant Isidre; guió i imatge de la Divina Aurora; bandera, guió i imatge de sant Elies; imatge de sant Joan Berchmans; bandera, guió i imatge de sant Lluís; xiquetes de comunió; guió i imatge del Sagrat Cor de Jesús; bandera, guió i imatge de la Mare de Déu del Rosari; imatge de sant Pere; imatge de la Mare de Déu de l'Amor Hermoso; bandera, guió i imatge de sant Pasqual; bandera, guió i imatge de la Puríssima; adoradors de la Vetla Nocturna amb la seua bandera; Minerva del Santíssim Sagrament amb guió i bandera; els cirialots, els pares carmelites, els pares franciscans, el clergat parroquial, el sagrament de l'eucaristia sota pal·li, les autoritats i la corporació municipal sota maces i, per últim, la banda municipal de música.

Diumenge, 13 de juny de 1926

L'Arxiconfraria del Sagrat Cor de Jesús celebra la seua festa anual amb comunió general a les vuit, i missa conventual a les deu amb sermó a càrrec del sacerdot escolapi Fernando Ferris del col·legi d'Algemesí. A la vesprada, processó dels Alabats.

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el RCD Torrente, amb resultat a favor del Villarreal per 4 a 1, amb gols de Cabrera, Montes, Carda i Guinot.

Dimecres, 16 de juny de 1926

A proposta del regidor Calatayud, el Ple de l'Ajuntament aprova augmentar la plantilla de la Guàrdia Municipal fins a 24 individus, i que estiguen disponibles indistintament tant de nit com de dia. També s'unifica en cinc pessetes el jornal.

Aquest mateix dia se celebra a l'Arxiprestal el funeral per la mort del sacerdot Vicente Albiol Ibáñez, qui havia estat director de l'Adoració Nocturna i dels Dijous Eucarístics.

Diumenge, 20 de juny de 1926

A l'església dels Pares Franciscans, festa principal de la Pia Unió i Joventut Antoniana dedicada a sant Antoni de Pàdua, on predica el pare Francisco Llorens de la província seràfica de València. Hi prenen la primera comunió 13 xiquets i 13 xiquetes de famílies de pocs recursos, als quals se'ls regala el vestit. A la vesprada, com és tradició, es beneïxen els lliris de sant Antoni i tot seguit es realitza la processó.

També aquest mateix dia se celebra la que podríem considerar la boda de l'any a Vila-real. El farmacèutic i jutge municipal Luis Flors García es casa amb Ana Verdià Costas, filla del terratinent, industrial i president de la Caixa d'Estalvis de Vila-real Trinitario Verdià Girona, que havia mort l'any anterior. La cerimònia se celebra en el domicili familiar dels Verdià pel bisbe de Barcelona Dr. Josep Miralles i Sbert, acompanyat pel canonge arxipreste de la catedral de Tortosa el vila-realenc Manuel Rius, on assisteix la flor i nata de la societat vila-realenca del moment.

I, a més a més, se celebra un partit de futbol entre el Borriana i el CD Villarreal, on guanya aquest últim per 5 a 0. Tot i ser amistós, el partit acaba a garrotades.

Dimarts, 22 de juny de 1926

A proposta del regidor Calatayud, el Ple de l'Ajuntament aprova una subvenció de cinc-cents pessetes a l'Agrupació Coral Els XIII.

També s'aprova consignar tres mil pessetes per a la construcció d'un cambril al

Santíssim Crist de l'Hospital, promogut per Mn. José Avellana Guinot. Amb l'objectiu de propagar aquesta idea, Mn. Avellana comença a publicar un full informatiu anomenat *El Santísimo Cristo del Hospital*.

Primer número de la publicació
El Santísimo Cristo del Hospital

Dimecres, 23 de juny de 1926

El famós matador de bous valencià Manolo Martínez Solaz, *el Tigre de Russafa*, a qui el 1925 se li havia dedicat un club taurí a Vila-real, assisteix al Saló Tàrrrega, on el mestre José Goterris presenta un pasdoble en el seu honor interpretat per la banda de música municipal que dirigeix.

Dijous, 24 de juny de 1926

Luis Gimeno Pla, fill del notari Godofredo Gimeno Alcoy, obri una nova farmàcia en l'encreuament dels carrers del Bisbe Rocamora i la Mare de Déu dels Dolors. A l'acte acudeixen moltes cares conegudes: l'alcalde Evaristo Olcina, el rector arxipreste Miguel Pedrós Bañón, el vicari Bruno Cabedo Moreno, els notaris Godofredo Gimeno Alcoy i Andrés Gómez Begué, el metge Manuel Coret Moreno, el veterinari Vicente Dualde Meseguer, els farmacèutics Vicente Amorós i José Calduch Almela, el registrador de la propietat Daniel Díaz Cueto, el secretari de l'Ajuntament José Fabra Sanz, el mestre Federico Sánchez Díaz, els cunyats de l'amfitrió i comerciants Tomás Cabrera Pesudo i José Pascual Pesudo Manrique, Ismael Peris, Pascual Nácher, Vicente Marco, etc.

El farmacèutic Luis Gimeno Pla (AHPC)

Divendres, 2 de juliol de 1926

L'Associació de la Mare de Déu de Gràcia celebra a la seua ermita la festa anual, amb missa de comunió a les vuit i conventual a les deu, amb sermó a càrrec del sacerdot Juan Bautista López Avellana. A la vesprada se celebra la processó pel bell paratge que l'envolta.

Diumenge, 4 de juliol de 1926

Es disputa un partit amistós entre el CD Villarreal i el RC Mallorca de València, amb una dura derrota per 6 gols a 1.

Dijous, 8 de juliol de 1926

Després d'uns dies de peregrinació per Lourdes, Covadonga, El Pilar, etc. retorna a casa un extens grup de més de 90 vila-realencs. Juan Flors, organitzador de la peregrinació diocesana, fa entrega a l'església de la Sang d'una imatge de la Mare de Déu de Lourdes.

Divendres, 9 de juliol de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, s'adjudica el concurs per a l'adquisició d'un camió cisterna a Ezequiel Dávalos Masip, per 28.000 pessetes.

També s'aprova instal·lar dues fonts, una a la plaça d'Aliaga i, l'altra, al carrer de la Soledat.

Divendres, 23 de juliol de 1926

La Comissió Permanent de l'Ajuntament fa saber que s'ha rebut una carta remesa per Pedro Roca en la qual comunica que ha sigut nomenat pel Govern cònsol d'Espanya a Manchester (Anglaterra) i que s'ofereix per a qualsevol cosa a l'Ajuntament.

Diumenge, 25 de juliol de 1926

A l'església Arxiprestal se celebra la festivitat de Sant Jaume, on predica Manuel Soriano Clofent. En el trasllat de la imatge a l'Arxiprestal, es trenca una barra sobre la qual descansa la peanya i la imatge sofreix desperfectes que són arreglats d'urgència per l'escultor Pascual Amorós Vicent, *el Santero*.

Diumenge, 1 d'agost de 1926

Festa votiva a sant Pasqual que dedica l'Ajuntament i el clergat parroquial amb missa i processó, on predica Juan Castellà Puig.

Divendres, 13 d'agost de 1926

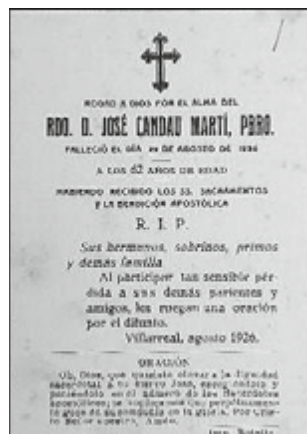
En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, s'aprova el programa de festes de la Mare de Déu de Gràcia que inclou bou per la vila i corregudes de vaques. No obstant això, el 27 d'agost es modifica el programa de festes i se suprimeixen el bou i les vaques. L'Ajuntament reserva un pressupost per a aquestes festes de 3.747,50 pessetes.

Diumenge, 22 d'agost de 1926

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el Cervantes FC, amb resultat a favor del Villarreal per 2 a 1, amb dos gols d'Agost. Pel CD Villarreal juguen: Nebot, Moliner, Ferrer, Cabrera, Guinot, Calatayud, Broc, Montes, Agost, Cheza i Rochera.

Diumenge, 29 d'agost de 1926

Mor als 62 anys el sacerdot José Candau Martí. El seu ministeri sacerdotal l'havia portat a terme a les parròquies de Benissanet, l'Assumpció de la Vall d'Uixó i l'ajuda de

Esquela de la mort del sacerdot José Candau Martí

parròquia de la Sang de Vila-real. Havia sigut director dels Lluïsos entre 1910 i 1916, temps en el qual la Congregació de joves va agafar un gran impuls.

Divendres, 3 de setembre de 1926

Al voltant de les set de la vesprada, és rebuda a l'explanada del Calvari la Mare de Déu de Gràcia per a celebrar les seues festes patronals. Prediquen durant les festes Carda, Avellana, el carmelita pare Emeterio i Goterris.

Diumenge, 5 de setembre de 1926

Gran festa en honor a la Mare de Déu de Gràcia amb la missa coral cantada, *Segona Pontifical* de Perosi, dirigida per mossén Jerés, oficiada per l'arxipreste Miguel Pedrós i amb sermó a càrrec de l'arxipreste de Vinaròs, el vila-realenc José Pascual Bono Boix.

A la vesprada s'inicia la processó en honor a la Mare de Déu, amb la comitiva formada per la Congregació de Lluïsos amb la seua bandera, el guió de les Filles de Maria del Rosari, el VOT del Carme, bandera, guió i imatge de sant Pasqual, bandera i guió de la Mare de Déu de Gràcia, comunitat de pares carmelites i franciscans, clergat local, imatge de la Mare de Déu de Gràcia, seguida de l'arxipreste Miguel Pedrós amb Bruno Cabedo i Eloy Ferrer sota pal·li, la corporació municipal de l'Ajuntament, presidida per l'alcalde Evaristo Olcina amb el comandant de la Guàrdia Civil Vicente Novella i el tinent d'alcalde Ricardo Usó.

Dimecres, 8 de setembre de 1926

El Sindicat Catòlic Agrari celebra la festa anual dedicada a la seua patrona la Nativitat de la Mare de Déu, on predica el sacerdot José García Suñer.

Dijous, 9 de setembre de 1926

Al Saló Tàrrrega, a les deu de la nit, se celebra una vetlada literària i musical, amb la finalitat de recaptar diners per a la subscripció nacional oberta amb l'objectiu de costejar un monument en homenatge a Cervantes a Madrid.

Divendres, 10 de setembre de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, s'aprova la sol·licitud formulada per Pedro García Gómez com a director gerent de Conservas Vegetales Melis, SA, per a la instal·lació d'una fàbrica al carrer de Borriana, núm. 20. A causa de l'estat de salut de José M. Melis, a principis d'any havia cedit la seua marca a l'industrial tèxtil Pedro García Gómez.

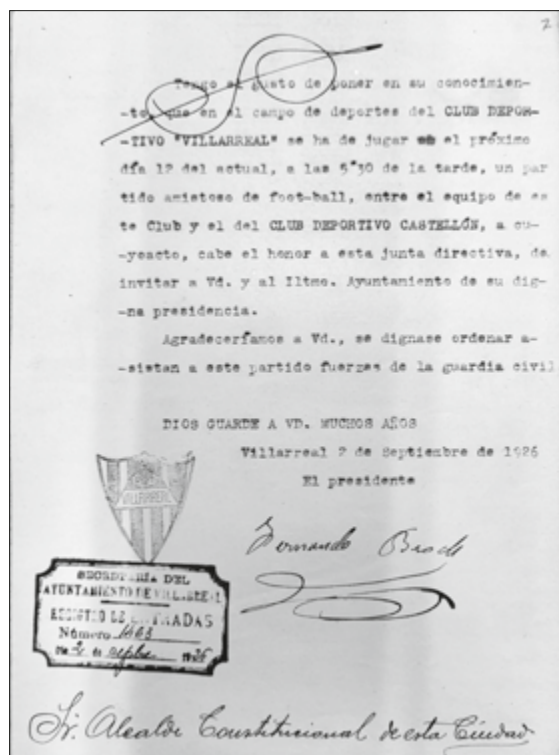
Diumenge, 12 de setembre de 1926

A les cinc i mitja de la vesprada, al camp de futbol, es disputa un partit entre el CD Villarreal (reforçat amb jugadors d'altres equips) i el CD Castellón, amb resultat en contra del Villarreal per 2 a 4, amb gols locals per a Molina i Colom. Pel CD Villarreal juguen: Nebot, Rey (del Llevant), Aguilera (de l'Onda), Cabrera, Guinot, Peset, Mas (del Chivertense), Colom, Agost, Molina (del Llevant) i Cheza.

Fernando Broch Rius
(AHPC)

S'observa en l'escrit següent, conservat a l'Arxiu Municipal, com el club invita la corporació municipal i demana la presència de forces de la Guàrdia Civil; el que és més important i desconegut, que el camp de futbol encara és anomenat al setembre de 1926 com «Campo de deportes del CD Villarreal», i que en aquell moment era president Fernando Broch, a qui no s'ha citat mai en cap llista dels presidents del Villarreal CF. Es tracta de Fernando Broch Rius, nascut el 1901, era industrial del sector de la fusta i va tenir una serreria a l'antiga carretera general.

Invitació a l'Ajuntament firmada per Fernando Broch,
president del club, 2 de setembre de 1926 (AMVr)

Després d'honar la patrona en les seues festes, la imatge de la Mare de Déu Gràcia torna a la seua ermita, acompanyada del soroll de diverses traques i coets que disparen els propietaris dels masets al seu pas. A les dotze de la nit es dispara una traca de mil metres que finalitza al capdamunt del campanar.

Dilluns, 13 de setembre de 1926

En sessió extraordinària del Ple de l'Ajuntament i quan es compleix el tercer aniversari de l'arribada al poder del general Miguel Primo de Rivera, s'acorda nomenar-lo Fill Adoptiu de la ciutat «en testimonio de admiración y de cariño».

Dissabte, 25 de setembre de 1926

Amb motiu del segon centenari de la canonització de sant Lluís Gonçaga, la Congregació de Lluïsos, sota la presidència de José R. Ferrer Candau i la direcció del sacerdot José Pascual Nácher, i dins de la seua setmana festiva, organitza una cavalcada amb gegants i cabuts i diverses carrosses, entre les quals dues són de la comissió organitzadora, construïdes pels congregants i artistes escultòrics de Vila-real José Ortells, Pascual Amorós i Juan Bautista Pesudo, amb la col·laboració d'alguns congregants com el sacerdot José Avellana Guinot, el comerciant i escriptor Serafi Lloret Pesudo i el farmacèutic Luis Gimeno Pla, amb decorats del congregant José Almela Vicent.

Diumenge, 26 de setembre de 1926

La Congregació de Lluïsos celebra la seua festa principal, aquest any commemoren el segon centenari de la canonització de sant Lluís Gonçaga. La gran festa ha anat precedida per sis dies d'exercicis espirituals dirigits pel pare Antonio Rosell, de la Companyia de Jesús. De manera especial, durant la setmana de festes es realitza una cavalcada, ornamentació i il·luminació als carrers, i tridu pontifical celebrat pel bisbe Félix Bilbao, amb sermó del degà de la catedral de Terol Antonio Buj en la missa d'aquest dia. A la vesprada, processó amb més de mil joves desfilant i tres bandes de música: de Vila-real, Almassora i Borriana. A la nit concert de la banda de música de Vila-real. El dilluns següent és torn de la missa de difunts i, a la nit, com a colofó final de les festes, vetlada literària i musical amb la participació de la massa coral de la Congregació.

Carrossa de la Mare de Déu del Rosari a l'església arxiprestal Sant Jaume

Diumenge, 3 d'octubre de 1926

Se celebra la festa principal de l'Associació de Filles de Maria del Rosari. La missa és oficiada per José Roca Gil, ajudat pels sacerdots Bruno Cabedo i Eloy Ferrer. El sermó corre a càrrec del pare Tomás Serra. A causa de la pluja, la processó vespertina es fa per l'interior de l'Arxiprestal. En les festes d'aquest any s'estrena un combregador de talla daurada, obra de José M. Ponsoda.

Combregador de les Filles de Maria del Rosari, obra de José M. Ponsoda

Diumenge, 10 d'octubre de 1926

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el CD Onda, amb resultat a favor del Villarreal per 4 a 0. Pel CD Villarreal juguen: López, Urbaneja, Ferrer, Cabrera, Guinot, Esteller, Carda, Agost, Colom, Nebot i Rochera.

Dijous, 14 d'octubre de 1926

La princesa Alicia de Borbó, germana del pretenent carlista al tron Jaume de Borbó i Borbó-Parma, visita el sepulcre de sant Pasqual amb el marquès de Villores, rebuda per molts *jaimistes* del poble, que la reben a l'estació i l'obsequien amb un banquet a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia.

Divendres, 29 d'octubre de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, s'acorda donar llicència a Vicente Saurí Muñoz per a la construcció d'un saló d'espectacles a l'aire lliure a les esquenes del convent dels Franciscans; a Francisco Forcada Llorens, per a la construcció d'una coberta metàl·lica al trinquet de les Creus Velles, i a Miguel Morillas Ortiz, per a la instal·lació d'un assortidor d'oli lubricant a la plaça de Sant Pasqual.

Diumenge, 7 de novembre de 1926

El Club Martínez de Vila-real organitza un magnífic festival taurí a la Plaça de Bous de Castelló de la Plana amb els matadors Manolo Martínez, el noviller Vicente Barrera i el ja retirat Ernesto Vernia de Vila-real.

Cartell del Gran Festival Taurí organitzat pel Club Martínez de Vila-real (per davant)

Cartell del Gran Festival Taurí organitzat pel Club Martínez de Vila-real (per darrere)

A Alcalà s'estrena el CD Villarreal en partit oficial en el campionat d'equips no federats de la província i guanya el CD Villarreal per 2 a 3.

Diumenge, 14 de novembre de 1926

La Peña Excursionista Ciclista de Vila-real, amb el patrocini del CD Villarreal, organitza el Gran Premi Villarreal, una carrera ciclista de caràcter nacional d'anada i tornada entre

Vila-real i Terol, de 315 quilòmetres. Aquesta és la primera vegada a Espanya que se celebra una cursa tan llarga en una sola etapa. La celebració de la carrera és de màxima expectació en l'àmbit nacional per la participació de les grans figures del ciclisme espanyol, encara que a última hora dels 26 corredors inscrits alguns no arriben a eixir com Telmo García, Saura, Mució o Ricardo Montero. Finalment només en participen 13. Comença la cursa a les 3.40 de la matinada i, a l'altura de Segorbe, durant uns dos quilòmetres, la carretera està plena de tatxes que algunes males persones han posat per a deslluir-la. Aquest fet provoca que sis dels corredors, cansats de reparar punxades, abandonen. La meta de Vila-real és travessada en primer lloc pel ciclista barceloní Mariano Cañardo, amb un temps de 12 hores i 48 minuts, seguit per Victorino Otero, que havia entrat primer a Terol.

Diumenge, 28 de novembre de 1926

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el Gimnástico Patronat de València, amb resultat a favor del Villarreal per 6 a 1, amb cinc gols d'Agost i un de Montes. Pel CD Villarreal juguen: Nebot, Urbaneja, Ferrer, Cabrera, Guinot, Esteller, Carda, Agost, Colom, Montes i Moner.

Divendres, 3 de desembre de 1926

En sessió ordinària de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, i a proposta de l'alcalde Evaristo Olcina, s'acorda donar el nom de Primo de Rivera a les escoles construïdes al costat del quarter nou de la Guàrdia Civil, qui agraeix l'acord mitjançant un telegrama dirigit a l'alcalde.

Diumenge, 5 de desembre de 1926

A les tres de la vesprada es disputa el primer partit oficial com a local del CD Villarreal en el ja denominat Camp del Madrigal, contra el CD Numancia, amb resultat a favor de 3 a 2, per a continuar encapçalant la taula classificatòria, amb gols de Nebot, Guinot i Agost. Pel CD Villarreal juguen: López, Urbaneja, Moner, Cabrera, Guinot, Esteller, Chesa, Agost, Colom, Nebot i Rochera.

Dimecres, 8 de desembre de 1926

Se celebra a l'Arxiprestal la festa que l'Ajuntament dedica a la Immaculada Concepció, amb missa major al matí a càrrec de l'arxipreste Pedrós, ajudat per Antonio Soriano, Juan Bautista López i José Juan Marco, on predica el franciscà vila-realenc Pascual Canós. A la vesprada, processó presidida per la corporació municipal.

A les tres i quart de la vesprada es disputa a Onda el quart partit del campionat, entre el CD Onda i el CD Villarreal, amb resultat a favor dels nostres per 1 a 3.

Cartell anunciador del partit entre el CD Villarreal i el CD Numancia, 5 de desembre de 1926

Diumenge, 12 de desembre de 1926

A la Capella Reial de Sant Pasqual, la Congregació de Filles de Maria Immaculada celebra la festa anual a la seua mare, amb missa solemne oficiada per l'arxipreste Pedrós, ajudat pel provincial dels pares carmelites Elías Ortiz i els sacerdots Antonio Soriano, Bruno Cabedo, José Ochando i Manuel Gil, on predica el beneficiat i organista de la catedral de València Juan Bautista Belda. A partir de les quatre de la vesprada comença a recórrer la processó els carrers de la ciutat.

Divendres, 17 de desembre de 1926

La Comissió Permanent de l'Ajuntament acorda aportar cent pessetes per a erigir un monument a Miguel Primo de Rivera, a proposta de l'Ajuntament de Jerez.

Dissabte, 18 de desembre de 1926

El Ple de l'Ajuntament aprova un pressupost de 11.600 pessetes per al cobriment de la sequieta.

Dissabte, 25 de desembre de 1926

S'inaugura el Club Ciclista Llorens amb 500 socis i la presidència del comerciant de taronges Ramón Ramos Falcó. Estableixen la seu social al carrer de Sant Jaume, núm. 6.

Bibliografia

Anuario-guía de la Provincia de Castellón (Guía CS). 1926, p. 469-482.

BOSQUET MIRÓ, Santiago. «Els magatzems i l'esdevenir del comerç de taronja». *Poble*, la revista de Vila-real, núm. 291. Vila-real, febrer, 2022.

— «Farà 100 anys. Vila-real el 1923». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 24. Vila-real, octubre, 2022.

— «Vila-real el 1924. Efemèrides de fa 100 anys». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 26. Vila-real, octubre, 2024.

— «Agustín Giner Puerta, el dibuixant amb un do innat». *Poble*, la revista de Vila-real, núm. 323. Vila-real, gener, 2025.

— «Vila-real el 1925». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 27. Vila-real, maig, 2025.

— «Els carmelites a Vila-real, 100 anys de la nova fundació». *Poble*, la revista de Vila-real, núm. 328. Vila-real, juny, 2025.

— «El magatzem dels Costa, “Brossetes”, un referent a Vila-real». *Poble*, la revista de Vila-real, núm. 332. Vila-real, novembre, 2025.

— *Les societats de reg al terme de Vila-real*. Inèdit.

CAPELLINO CARLOS, Carlos; GUERRERO CAROT, Francisco José. «La Caja de Ahorros de Villarreal (1911-1941). Historia y obra social». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, vol. LXXXIX, gener-desembre. Castelló de la Plana, 2013, p. 177-202.

CARDA RIUS, Esteban. «El viejo mercado». *Cadafal*, butlletí informatiu de festes. Vila-real, setembre, 1991.

DIVERSOS AUTORS. *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*. Vila-real: Caixa Rural Catòlica Agrària, 1994.

DIVERSOS AUTORS. *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament, 2010.

FLORES SACRISTÁN, Onofre. *Vila-realencs per a recordar*. Vila-real: Ajuntament, Imprenta Sichert, 2006.

— *Vila-realencs per a recordar II*. Vila-real: Ajuntament, Canós Impressors, 2011.

FONT PITARCH, Domingo; PITARCH, Lourdes. «Juan Pitarch Villarreal: pioner de la indústria ceràmica». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 12. Vila-real, maig, 2010.

GONZALEZ I DEVÍS, Raül. *La Dictadura de Primo de Rivera a Vila-real (1923-1930)*. Treball d'investigació. Ajuntament de Vila-real – Universitat Jaume I.

HEREDIA ROBRES, Jacinto. *Efemèrides. Cronologia històrica*. Vila-real: Ateneu XXI, 2006.

— *Els carrers de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI; Ajuntament de Vila-real, Impremta Sichert, 2007.

— *Els noms de lloc al terme de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI, 2009.

JUAN NEBOT, Manuel. *Villarreal Siglo XX*, tom II. Vila-real: Imprenta Sichert, 1986.

LLOP CATALÀ, Miguel. *Historia de la Asociación de Hijas de María del Rosario*. Vila-real, 1994.

LLORENS CANTAVELLA, Juan Bautista. *Juan Bta. Lloréns Campeón*. Vila-real: Imprenta Sichert, 1997.

LÓPEZ MELÚS, Rafael María. *IV Centenario del Carmelo en Villarreal*. Amacar, 1993.

MEZQUITA BROCH, Francisco. «Gran cursa ciclista Vila-real-Vinaròs-Vila-real del 19 de març de 1926. Apunts per a una biografia de Juan B. Llorens». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 22. Vila-real, octubre, 2020.

MEZQUITA BROCH, Pascual. *La población de Vila-real. Entre el Antiguo Régimen y la Transición Demográfica 1831-1935*. Vila-real: Sar Alejandría, 2016.

TOMÁS SANCHIS, Dionisio. *Catálogo de los religiosos carmelitas descalzos de la Provincia de Santa Teresa de Jesús de Aragón-Valencia (1895-1998): religiosos difuntos y exclaustrados*. Roma: Teresianum, 1999.

1873-1948 *Historia de «Los Luises» de Villarreal. Devocionario. Misal*. Vila-real: Imprenta Seriols-Sichet-Vidal y C., 1948.

Documentació

Celebració d'una carrera ciclista organitzada per la Penya Excursionista Ciclista, 1926, signatura 72, AMVr.

Correspondència. Diversos papers de l'any 1926, signatura 6749, AMVr.

Estadística. Resum de l'apèndix al Padró d'habitants corresponent a l'any 1926, 1927, signatura 6831, AMVr.

Llibre d'actes de l'Ajuntament de Vila-real del 18 d'abril de 1924 al 14 de desembre de 1926, signatura 4028, AMVr.

Llibre d'actes de l'Ajuntament de Vila-real del 15 de desembre de 1926 al 10 de juliol de 1929, signatura 4030, AMVr.

Llibre d'actes de la Junta Municipal Permanent de l'Ajuntament de Vila-real del 16 d'octubre de 1925 al 18 de febrer de 1927, signatura 4029, AMVr.

Llicència d'obres majors núm. 124/1925. Propietari: Sindicat Agrícola Catòlic. Emplaçament: carrer de Nules, 25 (carrer de Lleó XIII), cantoner amb el carrer de Joan Mas. Arquitecte: José Gimeno Almela, 1925, signatura 6586, 11, AMVr.

Memòries de les associacions patronals i obreres, polítiques, religioses i recreatives de Vila-real, 1926, signatura 6746, AMVr.

Obres públiques. Petició de Luis Ribas Pujol per a instal·lar un assortidor de gasolina a la plaça de la Constitució, 1926, signatura 6733, AMVr.

Padró. Rectificació del padró municipal d'habitants de l'any 1926, 1926, signatura 6684, AMVr.

Projecte i planimetria d'indústria del magatzem i assortidor de gasolina de Vicente Bayarri Cervera. Arquitecte: José Gimeno Almela, 1926, signatura 6677, 04, AMVr.

Registre civil de defuncions. Indica nom, edat, sexe, nom del cap de família, domicili i diagnòstic, 1925, signatura 6672, AMVr.

Registre civil de matrimonis, 1926, signatura 6756, AMVr.

Registre civil de naixements, 1923, signatura 6441, AMVr.

Registre d'enterraments, 1926, signatura 6757, AMVr.

Relació de les associacions i comunitats de llauradors, cambres, sindicats i cooperatives agrícoles existents a la ciutat, 1926, signatura 6745, AMVr.

Hemeroteca

Diario de Castellón

Diario de Valencia

El Santísimo Cristo del Hospital

Heraldo de Castellón

La Provincia Nueva

Recursos electrònics

ARCHIVO HISTÓRICO: *Boletín Oficial de la Propiedad Industrial* (BOPI) <<http://historico.oepm.es/bopi.php>>

ARXIU MUNICIPAL DE CASTELLÓ: <<https://arxiuunicipal.castello.es>>.

ARXIU MUNICIPAL DE VILA-REAL: <<http://www.solucionsinformatiques.com/arxiu/es/amv>>.

BIBLIOTECA VIRTUAL DE PREMSA HISTÒRICA: <<https://prensahistorica.mcu.es>>.

HEMEROTECA DIGITAL. BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA: <<https://hemerotecadigital.bne.es>>.

SAVEX, SISTEMA ARCHIVÍSTICO VALENCIANO EN RED:
<<https://cultura.gva.es/es/web/archivos/savex>>.

VILAPÈDIA, L'ENCICLOPÈDIA DIGITAL DE VILA-REAL: <<https://vilapedia.wikis.cc/wiki>>.

10

Queta Ródenas Simón

VILA-REAL I LA PIROTÈCNIA

Vila-real i la pirotècnia

En l'actualitat, no hi ha població que s'aprecie que no incloga en les seues festes qualsevol activitat relacionada amb la pirotècnia; coets, traca, focs d'artifici i petards simbolitzen el començament de festes importants amb alegria i il·lusió.¹ La mascletada i els castells són els principals productes pirotècnics que de vegades es combinen per a produir una mascletada multicolor que precedeix a la cordada (Gámez García, 2026).

La utilització del foc a la Comunitat Valenciana no tan sols ha perdurat en el temps, sinó que s'ha convertit en un senyal d'identitat malgrat les traves que va patir per part d'alguns sectors sobretot per la gran quantitat d'accidents que provocava. Ja el 1848 es van publicar bàndols prohibint entre altres coses els coets però ni les multes ni les penes de presó van fer efecte fins a molts anys després que les mesures adoptades per les autoritats reduirien aquestes pràctiques (Gámez García, 2026).

Vila-real i la pirotècnia tenen una doble vinculació: d'una banda, la seua utilització en les festivitats patronals com les de Sant Pasqual i la Mare de Déu de Gràcia on els focs d'artifici són el colofó de les festes, i d'altra banda, la fabricació d'aquest producte. Tenim constància de l'empresa Pirotècnia Martí,² fundada el 1868, i almenys d'altres dos que la treballaven a final de segle XIX i principis del XX.³ També actualment documentem diferents empreses i negocis a Vila-real vinculats a la pirotècnia.⁴

Els artificis pirotècnics són artefactes carregats de barreges explosives, generalment deflagrants que es destinen a fins recreatius de simulació, avís o salvament (González; Pérez; Pizarroso, 1994) i que no estan exempts de perill, motiu pel qual les mesures de seguretat tant per a la seua fabricació com per la seua utilització són molt estrictes. Malgrat la legislació vigent, a Espanya, en els últims 35 anys hi ha hagut almenys 29 accidents mortals.

Malauradament, els accidents mortals en el sector pirotècnic no eren casos aïllats; de fet, el 14 d'agost de 1860 a l'Olleria, una població valenciana que pertany a la comarca de la Vall d'Albaida, una forta explosió provocada per la pólvora que emmagatzemava un pirotècnic d'allí, va enderrocar la casa. Una de les seues filles de 20 anys i el seu fill al qual estava alletant en aquest moment, van morir en l'acte. Una altra dona que també estava a la casa va eixir molt mal parada i, a més a més, també van morir dos xiquets de vuit i nou anys que en el moment de la detonació es trobaven jugant al carrer enfront de l'edifici. El

¹ A la Comunitat Valenciana té el seu origen en la tradició àrab que la va introduir a la península Ibèrica.

² És considerada la pirotècnia més antiga de la Comunitat Valenciana i la segona d'Espanya.

³ Actualment la pirotècnia valenciana ha aconseguit fama mundial i es fabrica en diverses poblacions.

⁴ Com les empreses Pirovila, Coeter Pirotècnia o Eladio Martí Bort.

propietari de l'habitatge que es trobava dormint va eixir corrents al carrer i es va poder salvar igual que una jove que es trobava al corral i va poder saltar una tàpia. Tot el poble es creia que es tractava d'un terratrèmol i treia de les cases tot el que podien. Sortosament la casa era l'última del carrer i desembocava al camp.

L'any 1863, a Museros, província de València, hi va haver quatre víctimes mortals entre les que havien acudit a presenciar uns focs d'artifici⁵ i aquest mateix any a Rafelbunyol, va tenir lloc una altra desgràcia produïda quan el pirotècnic estava confeccionant els focs i es va inflamar la pólvora amb el resultat de dos treballadors amb ferides tan greus que se'ls va haver d'administrar el viàtic.⁶

L'objecte d'aquest treball se centra en diversos accidents que van tenir lloc a Vila-real, motivats per la confecció de material pirotècnic durant la segona meitat del segle XX, quan la normativa existent no tenia res a veure amb l'actual.

En el pati de la casa número 21 del carrer de Sant Pere a Vila-real, hi havia establert un taller de pirotècnia propietat de Pascual Seglar.⁷ El 24 de maig de 1893, entre les vuit i nou del matí, estava el pirotècnic amb un criat anomenat Manuel Roca, treballant en el dipòsit de pólvora quan, de sobte, va explotar tot. Tan gran va ser l'estrèpit de l'explosió, que es va escoltar perfectament des dels llocs més apartats de la població. De seguida van acudir totes les autoritats de Vila-real i multitud de veïns tractant d'ajudar les víctimes que estaven sota una muntanya de runes, algunes de les quals se les podia

escoltar demanant auxili. Quan van aconseguir apartar les pedres de l'enderroc, van trobar el cadàver d'una xiqueta de tres anys, filla del pirotècnic, que també estava greument ferit així com altres tres fills d'ell, la seua mare Pascuala Arnal i el criat Manuel Roca. El cadàver i els ferits van ser traslladats a l'hospital de Vila-real per a atendre'ls.⁸

El magatzem de Seglar va quedar destrossat,⁹ algunes de les cases immediates al lloc de l'explosió van quedar amb perill d'enderrocament i altres amb desperfectes de consideració tan grans que es va acordar enderrocar-les per temor que es desplomaren les parets.

⁵ *La Iberia* del 18 d'agost de 1863.

⁶ *La Esperanza* del 27 d'agost de 1863.

⁷ En la legislació vigent, aquest tipus de tallers han d'estar aïllats de qualsevol nucli de població.

⁸ *El Liberal*, 24 de maig de 1893.

⁹ Actualment, les dependències on es fabrica material pirotècnic han de tenir un doble mur de ciment per a, en cas d'accident, disminuir els efectes de l'explosió.

L'alcalde Font de Mora va informar del fet al governador civil de la província Ricardo Ayuso, el qual, acompanyat dels diputats naturals de Vila-real, Llorens Bellés i Sanchis, del director del periòdic *El Liberal*, Castelló i Tàrrega i de l'inspector de policia Morós, es van traslladar al poble on, el primer que van fer va ser visitar les víctimes i dialogar amb els metges titulars Flors i Abad els quals els van informar del greu estat de totes elles. També van visitar l'esposa del pirotècnic i a continuació el seguici es va dirigir al lloc de la catàstrofe per a verificar de primera mà les destrosses produïdes per l'explosió. A la vesprada van fer acte de presència el fiscal de l'Audiència Angelino Esteller i el jutge d'instrucció Cipriano de Lara per a obrir les oportunes diligències.

Malauradament, la mare de Pascual Seglar i el jove criat van morir també i la resta de ferits estaven en un estat tan greu, que els metges estaven convençuts d'un trist desenllaç; de fet, el dia 30 també va morir Pascual Seglar.

El governador civil es va reunir amb l'Ajuntament de Vila-real amb la finalitat d'acordar una subscripció que va encapçalar ell mateix amb una quantiosa aportació econòmica per a ajudar les víctimes de la catàstrofe a més de suggerir la proposta als presidents dels casinos de la localitat perquè els socis contribuïren amb la mesura de les seues possibilitats a augmentar aquesta subscripció pública. També va demanar que al diumenge següent, l'Ajuntament amb el clergat i la banda de músics postularen pel veïnat amb la mateixa finalitat. L'arxipreste de la vila va quedar encarregat de rebre els donatius fins que es nomenara una comissió encarregada de distribuir els fons recaptats. També al poble d'Almassora, es va obrir una altra subscripció amb la mateixa finalitat, aquesta vegada de la mà de María Navarro, esposa del governador.¹⁰

Pel que feia als motius de l'explosió no es van conèixer perquè els ferits no podien explicar-ho però la creença popular era que va ser un fet casual.

Com s'havia sol·licitat, el clergat i els frares franciscans acompanyats de la banda de música municipal van visitar el domicili dels veïns contribuents per a demanar ajuda per a les víctimes de l'explosió i van poder recaptar 517 pessetes amb 42 cèntims per a ajudar l'esposa del pirotècnic.¹¹

Un altre taller pirotècnic del qual tenim constància a Vila-real, és el de Vicente Bernad, el qual l'11 de setembre de 1912 va acudir al poble de Vilafamés a treballar amb motiu de les festes del poble. Aquell dia, van arribar a Castelló notícies contradictòries del que havia passat a la població de Vilafamés que estava en festes. D'una banda asseguraven que havia esclatat un motí popular perquè no s'havien celebrat vaquetes i d'altra banda es deia que hi havia hagut diversos morts i ferits motivat per una baralla entre dues bandes de joves del poble.

¹⁰ *El Liberal*, 25 de maig de 1893.

¹¹ *El Liberal*, 30 de maig de 1893.

El que realment va passar va ser que la nit d'abans, quan anaven a disparar un castell de focs artificials a la plaça de l'església, es va encendre un morter que precedia al castell, el qual va rebentar el tub de ferro fos que formava part de l'aparell que feia de detonant, la qual cosa va provocar que les innumbrables peces que van eixir disparades feriren el primer tinent d'alcalde José Torlá Crosanto de gravetat a les cames. Immediatament, el van col·locar a les andes del Sant Sepulcre on van posar un canyís i un matalàs i el van traslladar fins a la capital. Al voltant de quaranta homes es van oferir voluntaris per a transportar-lo i anaven alternant per a dur-lo a les esquenes per la carretera.

Levante-EMV. Alzira, 20 de desembre de 2020

Malauradament, van haver d'amputar-li la cama dreta. A banda d'ell, també va ser ingressat a l'hospital de Castelló, ferit de gravetat, el guàrdia civil Manuel Barreda Arnau, al qual se li va practicar una operació en què se li va extraure un tros de ferro que tenia incrustat al cap.¹²

A més a més, altres setze espectadors tenien contusions i ferides de diversa índole entre els quals estaven Ángel Cano amb una ferida al pit, José Beltrán a la cella i parpella esquerra; Manuel Centelles Gil a la cama esquerra i Tecla Pau a la front. També va resultar contusionat el pirotècnic a la cama dreta i el seu nebot Pascual Bomboi en un braç i una cella. Per ordre judicial ambdós van ingressar a la presó mentre el jutjat continuava amb les diligències però pocs dies després se'ls va excarcarer.¹³

¹² *Heraldo de Castellón*, 11 de setembre de 1912. *El Debate*, 13 de setembre de 1912.

¹³ *Heraldo de Castellón*, 12 de setembre de 1912. *El Restaurador*, 17 de setembre de 1912.

L'Ajuntament de Vilafamés va acordar suspendre les festes com a mostra de condol per la desgràcia ocorreguda.

Quan van cridar el pirotècnic a declarar va dir que li estranyava moltíssim el que havia passat i que segurament va ser perquè es va afliurar una mica la canterella en el primer tret, ja que en el segon va ser quan va explotar i va provocar la catàstrofe. Ell, tan sols va tenir una ferida perquè quan va encendre la canterella es va separar uns metres d'aquesta com era el costum i per això va resultar menys ferit que la resta que estaven més a prop. El seu nebot Pascual que en aquest moment estava disparant coets en un altre costat tan sols va rebre una lleu ferida en el braç dret i una altra en la cella del mateix costat.

L'any següent, exactament el 5 de juliol de 1913, estava Vicente Bernat en el seu taller de pirotècnia de Vila-real experimentant amb un coet granífug, quan aquest va explotar i li va destrossar la mà esquerra.¹⁴ El van dur a l'hospital on li la van haver d'amputar pel terci superior. També li van amputar el dit anular de la mà dreta a més de presentar altres ferides. A Vila-real tothom estava commocionat per l'accident i per les conseqüències que hauria pogut tenir si s'haguera encès la pólvora emmagatzemada al taller.¹⁵

El pirotècnic, malgrat estar molt greu, va sobreviure i va continuar exercint el seu treball fins que el dia 19 d'agost de 1927, a les 12.30 h, els veïns del carrer de Sant Pere, els de la prolongació del carrer de Lleó XIII, i adjacents, es van veure sorpresos per fortes detonacions provinents del taller de pirotècnia instal·lat en una casa enclavada en la cruïlla dels dos carrers abans esmentats. Aquesta casa va quedar totalment enderrocada i en la llinda de

¹⁴ Si bé actualment aquest treball s'està mecanitzant, tradicionalment es realitzava de forma manual.

¹⁵ *El Tiempo*, 5 de juliol de 1913.

la porta entre les escombraries es trobava el cos exànim del propietari del taller, Vicente Bernat Vidal al qual van poder extraure els bombers en estat agònic.

Va ser atés de seguida pel metge Manuel Coret. Presentava greus cremades pel pit i l'abdomen i, malgrat els esforços del metge, va morir al cap de 30 minuts a l'hospital on l'havien traslladat. Tenia 64 anys.¹⁶ Les causes del sinistre no es van poder saber atés que Bernat no ho va poder explicar abans de morir.

A banda de l'esposa de Vicente, Amparo Raga, que presentava ferides i cremades greus, també estava entre les runes Mercedes Tocaura amb ferides menys greus i Rosario i Enrique Raga amb diverses ferides i contusions. Tots els ferits van ser traslladats a Sagunt.

Al dia següent va tenir lloc l'enterrament que va ser una vertadera mostra de condol on van acudir persones de totes les classes socials.¹⁷

Malgrat la perillositat d'aquest ofici, molts d'aquests negocis s'han transmés de pares a fills i malgrat les normatives de prevenció, de tant en tant ens assabentem d'algun accident en aquest sector.

¹⁶ *La Marina*, 20 d'agost de 1927.

¹⁷ *Heraldo de Castellón*, 20 d'agost de 1927.

Bibliografia

GÁMEZ GARCÍA, Félix. *Los valencianos y la pólvora en el siglo XIX. El caso de Paterna*.
<<https://www.paterna.es>> [Consulta: 22 març 2026].

GONZÁLEZ HINOJO, M. A.; PÉREZ SÁNCHEZ, A.; PIZARROSO QUINTANA, E. «La pirotecnia valenciana». *Narria. Estudios de artes y costumbres populares*. Madrid, 1994.

Fonts hemerogràfiques

La Marina

La Esperanza

La Iberia

El Debate

El Liberal

El Restaurador

El Tiempo

Heraldo de Castellón

11

Pascual Mezquita Broch

UN ARTISTA

SORGIT DEL POBLE:

JOSÉ GUMBAU VIDAL

La voz de la trinchera, 15 d'agost de 1938.
Hemeroteca Municipal de Madrid

■ Un artista sorgit del poble: José Gumbau Vidal

230

font

Un artista sorgit del poble: José Gumbau Vidal

Introducció

La trajectòria vital i artística del pintor vila-realenc José Gumbau Vidal ha estat estudiada des de fa algun temps, encara que la difusió de la seua obra no ha estat a l'altura de la seua qualitat, en la meua opinió.

En aquest sentit, podem gaudir de la seua producció al Museu de la Ciutat Casa de Polo, així com, respecte de les seues obres de temàtica religiosa, a l'església arxiprestal de Sant Jaume¹ (*L'escolanet*, 1932, i el *Sant Josep i Jesús xiquet*, 1952, del qual parlaré després), a la capella del Pilar² (*Aparició de la imatge de la Verge del Pilar a Vila-real*, 1934) i a l'església de Santa Isabel³ (*L'Últim Sopar*, 1989).

Aparició de la imatge de la Verge del Pilar a Vila-real. Capella de la Mare de Déu del Pilar de Vila-real

¹ Cal agrair l'amabilitat de mossén Javier Aparici i mossén Vicent Gimeno per poder contemplar i fotografiar les obres citades.

² Igualment també vull donar les gràcies a Joaquín Bartoll Gil per haver-me obert les portes de la capella del Pilar i deixar-me veure i fotografiar les diferents obres d'art d'aquesta, entre les quals està la de Gumbau.

³ He d'agrair mossén Esteban Badenes, responsable de la parròquia de Santa Isabel, per deixar-me fotografiar l'obra de Gumbau.

Sant Josep i Jesús xiquet.
Església arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

L'Últim Sopar. Parròquia de Santa Isabel de Vila-real

Si bé aquestes obres són conegudes, no ho són tant d'altres que presente ací, on les vull traure a la llum i recordar, de forma més extensa i detallada, i que es relacionen amb alguns episodis de la seua vida en què va manifestar, en entrevistes periodístiques, diferents aproximacions al significat de la seua obra.

Dos d'aquests estan lligats a la Guerra Civil i l'altre es desenvolupa al llarg de diversos anys durant el primer franquisme. La intenció és conèixer de primera mà quin era el sentit del que feia i què volia expressar quan pintava en les diferents etapes de la seua trajectòria.

Les fonts de les quals he extret les seues manifestacions són diversos documents hemerogràfics. El primer és el diari *Fragua Social*, que era, segons la seua definició, un diari d'informació, orientació i combat, òrgan de la Confederació Regional del Treball de Llevant i portaveu de la Confederació Nacional del Treball d'Espanya (CNT-AIT), d'ideologia anarquista, el qual va circular entre 1936 i 1939, i va reaparèixer de forma clandestina en els anys quaranta, sota el franquisme, i després de mort el dictador, tornà de forma esporàdica en els anys seixanta i noranta.

La revista *La voz de la trinchera* va ser publicada per la 108 Brigada Mixta de l'Exèrcit de la República durant la Guerra Civil, en concret durant els anys 1937 i 1938. La seua vinculació ideològica era anarquista.

El diari anomenat en els anys cinquanta com *Levante* tenia el seu origen, el 1872, amb el nom d'*El Mercantil Valenciano*. Amb la instauració del franquisme, va ser confiscat per Falange Española y de las JONS i va canviar de nom el 1939, quan va passar a formar part de la xarxa de periòdics del Movimiento, és a dir, del partit únic creat sota la dictadura franquista.

Dins de la trajectòria artística de José Gumbau Vidal es poden diferenciar, de forma més o menys clara, tres moments; el primer, situat només acabats els seus estudis de Belles Arts a València, a principis dels anys trenta, lligat a l'academicisme imperant en la major part de la pintura valenciana del moment, hereva del llegat de Joaquín Sorolla. De tota manera, també és patent en Gumbau una preocupació incipient de ruptura de la tradició d'arrel localista. Un segon moment, que el situaríem durant els anys cinquanta, en què

es produeix la ruptura total amb el període anterior i l'assumpció de forma conscient de l'abstracció. Finalment, a partir dels anys seixanta i en relació amb la seua instal·lació definitiva a França, així com la seua vinculació a una galeria novaïorquesa, el seu estil entraria en unes formes d'arrels cubistes.⁴

Un fet, com en el cas de la resta de les espanyoles i espanyols nascuts a principis del segle xx, marcarà la seua trajectòria vital: el colp d'Estat dels militars que provoca l'esclat de la Guerra Civil.

Fragua Social

El colp d'Estat dels militars, encapçalats prompte pel general Franco, sorprén Gumbau a Madrid i aquest es posiciona ràpidament del costat de la legalitat republicana. Tant és així que s'integra en l'Aliança d'Intel·lectuals Antifeixistes, que es dedica a la salvaguarda de les obres d'art. A través de la CNT es trasllada a València on, entre altres tasques, col·laborarà amb el periòdic *Fragua Social*.

En el número del diari del dissabte 29 de maig de 1937, en les pàgines 8 i 9, en la secció «Pàgina de arte», trobem un article encapçalat pel títol «Nuestros artistas: Pepe Gumbau», en el qual el redactor Luis González fa una semblança de l'artista a la vegada que recull les seues impressions sobre l'art i la vida. A continuació, done la paraula als dos i faig la transcripció al valència de l'original en castellà.

ELS NOSTRES ARTISTES: PEPE GUMBAU

Hem vist a Gumbau «en la seua pròpia salsa». Sense l'explicable afectació de qui espera la visita i posa en ordre les seues coses, preparant una explicació de circumstàncies.

El trobem tal qual és realment: senzill sense afectació i cordialitat feta home.

És professor de Dibuix a les Escoles Racionalistes d'Orriols i, en arribar, un núvol de xiquets l'envolten, sense que contrasten les figures; Gumbau és un xiquet més en aquell rusc de l'ensenyança; potser per això mateix, jutgem, té notables aptituds per a l'ensenyança, com les posseeix innegablement per a l'art al qual consagra els seus millors entusiasmes.

Una de les aules de l'Escola ha sigut habilitada per a Exposició de les seues obres i tenim ocasió d'observar diverses mostres de la seua labor d'artista al qual no s'ha facilitat patent.

⁴ AGRAMUNT LACRUZ, Francisco. *Gumbau, la rehumanización del arte*. Vila-real: Ajuntament, 1985.

Els estils de Gumbau, més que l'estil, són múltiples. Jutja que cada obra, cada tema o concepció, requereix un ambient i procediment propi que difícilment pot servir de norma per a un altre que no posseísca un caràcter idèntic.

El nostre amic jutja que l'aspecte revolucionari en l'art no consisteix en el procediment emprat en la seua execució, sinó en el fet que l'obra siga una llavor que germine en tots i cada un dels que la contemplen. El suggeriment, el problema cru, plantejat sense vels és —ens diu— més revolucionari que els procediments d'execució i estils, que mai arriben al nostre poble, al qual no sobren hores que dedicar al refinament artístic.

Així el seu *Recompensa al treball*, que suggereix una rebel·lia instintiva i justificada entre els qui se senten tenallats per un demà incert.

Llengua d'escurçons, Contrastos i Després són altres tantes sàtires demolidores, encara quan manquen de truculència. Gumbau ataca les xacres socials per inducció, sense que necessite per a això retòrcer les seues figures ni donar-los tints melodramàtics.

Preparant-se per a la festa és un magnífic quadre, inspirat en el folklore vernacle.

Menjar del proletari és, potser, una de les millors proves de la vàlua del nostre company. En aquest llenç demostra de quina forma poden fer-se concessions al modernisme, sense perdre la seua indiscutible personalitat i sense abandonar la línia que, en el seu concepte, constitueix l'art revolucionari.

Nombroses teles, esbossos, dibuixos i apunts formen aquesta Exposició, que durant la llarga estona de la nostra visita ens va delectar. Tirem unes fotografies, i el xiquet gran, que és l'amic Gum, es reintegra en la seua tasca quotidiana de canalitzar per les senderes de l'art els fills dels treballadors.

La clausura de l'Exposició va congrega nombrosos camarades, amants de l'art, que van escoltar de boca del nostre camarada l'oratòria ingènua i sense afectació que tan bé se sap apreciar en els nostres mitjans.

Va ser un dels amics que cuiden de l'Escola Racionalista qui es va encarregar de compendiar la conferència que a continuació transcrivim:

PEPE GUMBAU EN LES JOVENTUTS LLIBERTÀRIES

Joventut, dinamisme, art, tres ingredients formidables per a impulsar la cultura.

Una Exposició d'art revolucionari ha tingut lloc amb una acceptació eloqüent, perquè encara que el poble no entén de tècniques, amb la seua intuïció finíssima sap distingir *el seu art*, el que li parla al cor, pel tema i la bellesa de realització.

Pepe Gumbau, jove de possibilitats positives, ha presentat a aquestes Joventuts d'Orriols una col·lecció de quadres a l'oli que el retraten de cos sencer. Als homes,

se'ls coneix per les seues obres. Doncs bé; quan als 30 anys es pot fer aquesta ostentació és perquè s'ha treballat molt i s'ha pensat més.

Per a tancar la seua Exposició ens va oferir una xarrada sobre «L'Art i la Revolució».

«Sense ser amic de la Història —va dir—, perquè els historiadors veuen l'art a través del seu temperament», ens va anar relatant com els homes de les caverne ja sentien l'art que s'adverteix malgrat els segles transcorreguts per les pintures que s'hi conserven. Va dir que l'art i la ciència van agermanats a través de totes les activitats humanes, i que el sastre i el sabater, com el llaurador i el mestre, tots contribueixen a fomentar l'art que el pintor no fa més que plasmar en el llenç conforme a la seua tècnica i als seus sentiments.

Es va referir als cartells que ens parlen de la guerra en els moments que vivim, que desperten en nosaltres eloqüentment les nostres passions. Va dir que la música, els himnes, són art que arriba al poble a través de les seues estrofes.

Els rics han entés malament l'art, perquè creien que amb els seus diners podien segrestar els quadres per a esbarjo dels seus amics.

Els treballadors, en canvi, no han pogut comprar obres d'art, però és desitjable que d'ara en avant l'artista no haja de prostituir-se per a obtenir el que necessita per a viure i puga oferir al poble la seua producció.

Es refereix a l'art revolucionari, que no és el cubista, el modernista o el colorista, sinó el que, pel tema i per la seua manera de resoldre'l, sap arribar al fons dels problemes socials, com ell ha intentat arribar amb els seus quadres *Contrastos*, *Recompensa al treball*, *Després...*, *Llengües d'escurçons*, *Xacra social*, *El menjar del treballador* i altres, que van posant en relleu les misèries d'una societat corrompuda per la misèria i el vici.

Parlant de conceptes, va citar a Tolstoi, que diu que l'òpera serveix perquè uns personatges declaren amor a crits i la burgesia tinga ocasió de lluir els seus vestits més costosos.

Com no és art el retrat que exigeix la filla de l'adinerat, que vol la boca xicoteta, el cutis rosat i els cabells ondulats. L'artista podrà transigir, perquè ha de menjar, però això no és art.

Ens va parlar de la bohèmia, tan incompresa per les classes burgeses, que fan motiu de burla la tragèdia de l'artista que, no podent menjar, ha de vendre un quadre, que és un tros estimat de la seua vida, per cinc duros, els mateixos que li donaran dret al ric, si l'artista té èxit, a dir que té un quadre del pintor afamat, quan no va fer més que robar-li'l.

Per fi ens va parlar de les seues ànsies de pintar per al poble, per al treballador del camp i del taller, perquè les seues obres contribuïsqen a la realització d'una societat més justa, més humana, que estime l'Art, la Bellesa, la Justícia, la Llibertat, però

la verdadera Llibertat, no com la d'aquells que després, en les seues cases, tenen ocells en les gàbies.

Va acabar amb un cant a la naturalesa, d'on l'artista extrau la llum, els colors, l'harmonia i tots els elements necessaris per a la seua fi.

El públic, molt complagut, va felicitar l'artista i conferenciant.

Com es veu en el resum que el periodista fa de la conferència de José Gumbau, el pintor no entén un art que no estiga lligat a les preocupacions diàries de la societat, és a dir, vol fer un art amb compromís social, tal vegada lligat al moment històric que travessava però també pels seus orígens provinents d'una família de classe treballadora. Estilísticament, predomina l'ús de la línia, sense ombres que l'acompanyen, donant per si mateixa cos a la composició.

La revista *La voz de la trinchera*

En ser mobilitzat durant la Guerra Civil, va ser destinat a la 108 Brigada de l'Exèrcit Popular de la República, al front d'El Escorial (Madrid), on es va fer càrrec de la propaganda i direcció del diari de la Brigada. En aquest context, he trobat l'article següent que expressa l'activitat i el pensament de Gumbau en el moment en què es troba al front de combat. Reproduïsc l'article de la revista de la Brigada, traduït al valencià.

La voz de la trinchera, 11 de juny de 1938.
Hemeroteca Municipal de Madrid

La voz de la trinchera, 11 de juny de 1938. Hemeroteca Municipal de Madrid

UN ARTISTA SORGIT DEL POBLE: GUMBAU

BIOGRAFIA DE L'ARTISTA

L'art té excel·lents i vigoroses manifestacions en la guerra. Prova d'això ha sigut l'èxit assolit amb la nostra Exposició, pel nombre i qualitat dels treballs presentats. Hem pogut admirar obres de gran mèrit, que són una promesa del que demà —en hores de tranquil·litat— podran fer els seus autors. I d'aquests, entre els destacats i amb una personalitat més acusada i definida, un: Gumbau.

Es tracta d'un jove que al novembre de l'any 1907 va veure la primera llum a Vila-real (Castelló). En la seua infància va ajudar el seu pare en els dos oficis que practicava, perquè era barber i espardenyer alhora. També va saber dels treballs del camp. No va conèixer l'Escola. Als dotze anys va aprendre a emblanquinar parets, potser mogut per l'afició que sentia per la pintura. I va arribar als divuit anys sent analfabet. Va ingressar a l'Escola de Belles Arts de València i va treballar retocant ampliacions, amb la qual cosa, en aquests últims anys, guanyava prou per a viure. Va ser pensionat per la Diputació Provincial de Castelló en els dos últims anys d'estudi i, més tard, va ser recompensat amb una borsa de viatge per a poder visitar els principals museus d'Espanya.

La voz de la trinchera, 15 de juliol de 1938.
Hemeroteca Municipal de Madrid

La voz de la trinchera, 15 de juliol de 1938.
Hemeroteca Municipal de Madrid

Quan va esclatar la guerra, es trobava a Madrid fent unes oposicions. En formar-se l'Altaveu del Front, va ser un dels primers artistes a presentar-s'hi. Poc després va haver de marxar a València, aflagit d'una malaltia que requeria cures serioses. Una vegada recuperat, va exercir de professor de dibuix en un grup escolar; més tard, va estar com a voluntari en treballs de fortificació, i en cridar a files la seua quinta, es va incorporar a l'Exèrcit i va ser destinat a la nostra Brigada. Ací se l'ha sabut apreciar des que va arribar; va ser destinat, als pocs dies de la seua arribada, a la Secció de Propaganda del Comissariat, on té el seu estudi i treballa sense descans, principalment per a la nostra Revista.

MIENTRAS SE DESANGRA ESPAÑA

La voz de la trinchera, 18 de juliol de 1938.
Hemeroteca Municipal de Madrid

L'ART REVOLUCIONARI

Com que teníem el propòsit de dedicar-li un dels nostres reportatges, li hem fet algunes preguntes per a donar a conèixer les seues opinions.

—Què entens tu per art revolucionari, Gumbau?

—Mereix tal qualificatiu aquell que revoluciona la tècnica, trencant els motles i fórmules acadèmiques, aportant noves formes i conceptes, marcant rutes noves amb personalitat pròpia. Exemples d'aquesta classe, els tenim en Picasso i Solana, del nostre temps, i en El Greco, en la seua època. Cal no confondre, per tant, l'art revolucionari amb el que retrata episodis de la Revolució, perquè a l'artista, revolucionari per si mateix, no li poden passar desapercebudes les grans commocions socials del seu temps; la seua sensibilitat el fa plasmar en les seues obres les escenes de la Revolució. I pot fer-ho —no obstant això— amb tècnica acadèmica, gens revolucionària pel seu estil.

L'ART POPULAR

—Quin art t'agrada més?

—El popular, aquell que arriba a l'ànima del poble i li fa sentir una profunda emoció. Vull pintar les xacres socials per a posar de manifest davant els ulls dels homes les misèries humanes, perquè siga com un retret que, en arribar-los al cor, els obligue a ser distints i varie la seua forma de conducta. Vull que el meu art servisca per a ajudar a posar fi a tantes coses que no han de ser, per a fer més humana i més justa la vida. No ha d'haver-hi els qui visquen en l'opulència mentre que uns altres pateixen fam i misèria i moren en immundes cofurnes!

SOBRE LA NOSTRA EXPOSICIÓ

—Què t'ha semblat la nostra Exposició?

—Una cosa magnífica. Ha sigut un dels actes més emocionants de la meua vida artística. Allí han pogut veure's les obres que en les mateixes trinxeres han fet els fills del poble, a pocs metres dels quals destrueixen i aniquilen tot el que es relaciona amb la cultura: museus, biblioteques, monuments, etc. En pocs dies han presentat una gran varietat de treballs que reflecteixen el parer de la classe humil, dels que

La voz de la trinchera, 18 de juliol de 1938.
Hemeroteca Municipal de Madrid

estimem Espanya, defenen la seua independència i somien amb el seu engrandiment. Al mateix temps que empunyen les armes per a detenir l'invasor, cultiven les seues aficions artístiques i donen així expansió als seus gaudis espirituals.

PROJECTES PER AL FUTUR

—Els teus projectes per a quan acabe la guerra?

—Pintar, pintar i pintar. Treballar molt. Vull trobar-me a mi mateix, descobrir la meua personalitat pròpia fent diverses obres que tinc pensades. Quan tinga acabades algunes d'aquestes obres, faré una Exposició per a donar-les a conèixer.

La voz de la trinchera, 31 de juliol de 1938. Hemeroteca Municipal de Madrid

UNA ANÈCDOTA DE L'ARTISTA

Ens l'ha referida ell. Quan la guerra d'Abissínia, pintava un retrat d'un capità de la Guàrdia Civil. Un dia, mentre treballava, intercanviaven les seues impressions sobre la guerra Gumbart, el capità i la filla. El capità opinava que la guerra era precisa. El nostre company li va contestar:

—Sí, és precisa per a matar molta gent i perquè els que la van promoure, resguardats dels perills de la lluita, siguen condecorats i ascendits.

La filla, llavors, va intervenir:

—Si arribe a saber abans que és vosté tan revolucionari, no em faig el retrat.

I Gumbau, fent posat de trencar el llenç, li va contestar:

—Treballa per a vosté l'artista, no l'home.

COLOFÓ

Cau la vesprada sobre les serres oferint als homes les bel·leses del crepuscle. Pocs sabran apreciar-les. Però tu i jo, amic Gumbau, sí. Les nostres retines s'emborratxen amb el color. Ens fa somiar la magnitud de la Naturalesa en aquesta excelsa hora de poesia, que parla a les nostres ànimes de coses elevades, nobles, belles, a les quals no podran arribar mai els que estimen el crim i practiquen la destrucció. Nosaltres tenim pensaments més humanitaris. Volem una vida en la qual tots treballen i siguem feliços, gaudint d'una pau duradora i practicant la fraternitat.

La voz de la trinchera, 18 de juliol de 1938.
Hemeroteca Municipal de Madrid

Com podem veure, continua present en el pensament artístic de Gumbau el component social sempre al costat de les classes treballadores, i els fa arribar allò que és la cultura des de la seua perspectiva pictòrica, així com la seua intenció de continuar la seua trajectòria artística una vegada acabat el conflicte armat per a configurar un estil propi i genuí.

Levante

En la postguerra, superats els problemes de la depuració política, que va afectar tots els participants en el bàndol republicà i el va portar a un camp de concentració, va recuperar l'activitat artística reinstal·lant el seu taller de pintura a la ciutat de València, després de comprovar que l'anterior havia estat saquejat pels falangistes, a partir de la segona meitat dels anys quaranta, i es va introduir en el món artístic valencià. A partir dels inicis dels anys cinquanta es produeix un canvi artístic en la seua forma de pintar, ja que assumeix les propostes més avantguardistes i la seua pintura passa de figurativa a no figurativa.

En un article del 31 de juliol de 1951, Mercedes Torres li realitza una entrevista (signada a Buenos Aires el juliol de 1951) que titula «Trazos y perfiles de José Gumbau y su obra» i que transcorre d'aquesta forma, traduïda al valencià i adaptada lleugerament:

José Gumbau (JG): No tots saben veure un quadre...

Mercedes Torres (MT): Aclareix-ho, per favor...

JG: Dic que quan ens enfrontem a una obra nova, se'ns presenta l'ardu problema de saber-la veure... Veure un quadre —jo parle concretament de pintura— pot radicar en una paradoxa que potser ens porta al contrari de mirar. Em referisc a aquell mirar epidèrmic que esvara sobre la superfície de les coses sense que arribe al seu fons emocional, a captar aquelles sensacions emotives que vaporitzen la part impalpable de la seua estructura íntima.

MT: Gratament sorpresa, vaig alçar el cap, buscant l'autor d'aquelles paraules. Acabava d'arribar a la reunió d'una de les simpàtiques penyes que agrupa un conjunt de jòvens valors, i en què la cavallerositat hispana mai desmentida m'havia fet un lloc petit, encara que sense cap mèrit per a merèixer-lo...

La roda era gran al voltant de la tauleta del café valencià en aquella vesprada del setembre passat, però no em va resultar difícil identificar-lo, ja que, apassionat, continuava exposant amb vehemència la seua idea...

JG: Així, enfront del quadre, sorgeixen dos problemes essencials: el temàtic i l'estructural; però la seducció del tema s'alça ací com un inconvenient que ens aparta del valor autèntic de l'obra, portats de la nostra creença, per la seua facilitat, a sostenir en el tema la seua importància. Això suposa partir d'una base falsa ja que l'autenticitat de l'art radica en l'estructura com a símbol i instrument de l'emoció creadora.

MT: Filla i neta de pintors, que considera la pintura un dels arts més bells, no vaig poder sostraure'm al desig de conversar amb qui parlava així... Vaig pregar al meu company que me'l presentara i un moment després li estrenyia la mà; hi havia un

segon motiu, atés que José Gumbau va nèixer a Villarreal de los Infantes... i Vila-real es troba en els meus records de xiqueta més estimats, ja que quan em van portar per primera vegada a Espanya quan era menuda, vaig passar alguns estius en la verda policromia de Betxí i Vila-real.

S'ha preguntat fins a la sacietat si «el mitjà crea l'artista o l'artista crea el mitjà»; jo crec en les dues coses alhora, però és indiscutible que és més fàcil sentir, canalitzar una vocació artística, en un mitjà propici per a això. Per aquest motiu, el fet que José Gumbau, fill de llauradors, prenguera un llapis i traçara una línia, és a dir, començara a dibuixar quan fins i tot no sabia escriure, i portara endavant aquell anhel de pintar, en el seu poble menut, li donen ja una patent d'autèntic artista. Perquè així va ser segons les seues paraules: set anys tenia quan per primera vegada va intentar donar forma als seus somnis.

No és estrany, doncs, que acceptara encantada la invitació de visitar el seu estudi, i que diverses vegades pujara l'escaleta empinada que conduïa al seu taller, per a delectar-me admirant els treballs del jove pintor, que resumeixen el sentit de la seua obra actual en els tres elements essencials: línia, forma i colors.

Allí el vaig veure traçar línies, buscar colors, crear el miracle meravellós de la forma i, en pocs minuts, plasmar en un esbós un perfil en el difícil art del retrat. Allí també vaig poder admirar la seua obra des dels primers balbotejos fins al que ell considera ja com la meta del seu art, passant pels estils més diversos.

Vint anys d'estudi, de treball constant en un afany de superació; vint anys de lluita a la recerca del camí verdader, d'un ideal, han donat un fruit copios, en el qual és factible apreciar la seua evolució fins a arribar a la idea que avui priva en la seua obra, allò que ell anomena *la deshumanització de l'art*, a l'exclusió en l'obra de la naturalesa o, més concretament, de la figura humana, arribant ineludiblement a l'abstracció, sense que per això perda el seu autèntic valor i la qualitat artística. En parlarem molt, de tot això, de la puresa suggestiva i emocional dels grans i moderns pintors. De Picasso, a qui admira quasi fins a la devoció. En parlarem molt, o millor diria, molt en va parlar Gumbau, que, com a bon llevatí, té el do de saber exposar les seues idees i conceptes amb fluïdesa i apassionament.

Però, què puc dir-los jo? Per a parlar de tot això està la seua obra, que mostra millor que ningú aquest autèntic artista a qui, sens dubte, ja li ha arribat l'hora d'abandonar el poble natal per a portar a Amèrica, per a portar al món, el seu missatge d'art, que, sens dubte, ha de ser un missatge de bellesa i d'amor.

Buenos Aires, juliol de 1951

TRAZOS Y PERFILES DE JOSE GUMBau Y SU OBRA

Por Mercedes TORRES

—No todos saben ver un cuadro...

—Aclara, por favor...

—Digo que cuando nos enfrentamos con una obra nueva, se nos presenta el arduo problema de saberla ver... Ver, un cuadro—yo hablo concretamente de pinturas—puede radicar en una paradoja que quizá nos lleve a lo contrario de mirar. Me refiero a ese mirar apéndice que rebalsa sobre la superficie de las cosas sin que llegue a su fondo emocional, a captar aquellas sensaciones emotivas que vaporizan lo impalpable de su estructura íntima...

Gratamente sorprendida, levantó la cabeza, buscando al autor de aquellas palabras. Acababa de llegar a la reunión de una de las simpáticas "peñas" que agrupa un conjunto de jóvenes valores, y en donde la suma descomulgada bidalgia hispana me "había hecho un fogarito", aunque sin ningún mérito para merecerlo...

La rueda era grande alrededor de la pequeña mesa del café valenciano en aquella tarde del pasado septiembre, pero no me fue difícil identificarte, ya que, apesadumado, continuaba exponiendo con vehemencia su idea...

—Así, frente al cuadro, surgen dos problemas esenciales: lo formal y lo estructural; pero la seducción del tema, me atrae aquí como un fascinante que nos aparta del auténtico valor de la obra, llevados de nuestra creencia, por su facilidad, a sentir en el tema su importancia. Esto supone partir de una base falsa, ya que la autenticidad del arte radica en la estructura como instrumento de la emoción creadora...

Hija y nieto de pintores, considerando a la pintura uno de los artes más bellos, no pude sustraerme al deseo de conversar con quien así hablaba... Rogué a mi compañero:

—¿Me lo presentas, por favor...?

—E inmediatamente... Pero ¿no lo conoces...?

—No... ¿Quién es...?

—Gumbau...

—¿Cómo has dicho...?

—José Gumbau,

Un momento después estrechaba su mano, habiendo enseguida motivo contribuido a simpatizar aún más con el pintor valenciano. José Gumbau nació en Villarreal de los Infantes..., y Villarreal está en mis más queridos recuerdos de niña, ya que, cuando de pequeña me llevaron por primera vez a España, pasó varios ratos en la variedad poliorama de Breda y Villarreal...

Se ha preguntado hasta el cansancio al "¿el medio con el artista o el artista con el medio?"; pero en las cosas como a la vez, pero en lo indelible que es más fácil sentir, encerrar una vocación artística en un medio propicio para ello. Por eso, al que José Gumbau, hijo de campesinos, ionara en lápiz y traza una línea, es decir, empezara a dibujar cuando aun no sabía escribir, y Severa adonde aquí había, (Pintar...), en el pequeño pueblo, lo han ya una poesía de auténtico artista... Porque así fue según sus propias palabras: siete años tenía cuando por primera vez intentó dar forma a sus sueños.

No es extraño, pues, que fuese encantado la invitación a visitar su estudio, y que varias veces subiera la amplitud de la obra que conducía a su taller, para deleitarme admirando los trabajos del joven pintor, que resume el sentido de su obra actual en los tres elementos esenciales: línea, forma y color...

Allí le vi trazar líneas, buscar colores, crear el relieve marcial... Pero de la forma... y, en apenas unos minutos, plasmar en un bosquejo un perfil en el difícil arte del retrato... Allí podía también admirar su obra desde los primeros dibujos hasta la que él ha tomado ya como la meta de su arte, pasando por los más diversos estilos...

Veinte años de estudio, de trabajo constante en un afán de superación; veinte años de lucha en busca del verdadero camino, de un ideal, han dado un fruto copioso, en el que se debe apreciar su evolución, hasta llegar a la idea que hoy priva en su obra, a lo que él llama "la deshumanización del arte", a la prescindencia en la obra de la naturaleza y, más concretamente, de la figura humana, llegando insensiblemente a lo abstracto, sin que por ello pierda su auténtico valor y calidad artística. Mucha habíamos de todo esto, de la pureza sugerente y emocional de los grandes y modernos pintores... De Picasso, a quien admira así como la devoción... Mucho hablamos, mejor dicho, mucho habló Gumbau, que, como buen levantino, tiene el don de "saber exponer sus ideas y concepciones con salud y apasionamiento..."

Pero, ¿qué puedo decirte yo...? Para hablar de todo esto está su obra, que él me mejor que nadie de este auténtico artista a quien sin duda ya le he leído la hora de abandonar la patria chica para traer a América, para llevar al mundo su mensaje de arte, que, sin duda, ha de ser un mensaje de belleza y de amor.

Buenos Aires, julio de 1951.

Levante, 31 de juliol de 1951.
Hemeroteca Municipal de València

En un altre article del diari *Levante*, trobem que José Gumbau havia estat convidat a realitzar una exposició de la seua obra a Noruega, mitjançant el pintor noruec (?) K. G. Holmberg,⁵ que prèviament havia estat a València, on havia tingut ocasió d'admirar l'obra de Gumbau al seu estudi, interessat pels quadres aconseguits sota l'estil basat en línies i colors, en els quals arriba a una estilització màxima en què l'ànima se li escapa pels pinzells, segons les paraules d'un escriptor que coneix la seua obra. Gumbau també va ser convidat a exposar en algunes repúbliques hispanoamericanes, encara que abans havia de presentar alguna exposició al nord d'Espanya.

El 27 de març de 1952 el periòdic reproduceix de forma fotogràfica el seu quadre *Sant Josep i Jesús xiquet*, que segons el diari ha estat realitzat per José Gumbau com un encàrrec de l'església parroquial de Vila-real, i és d'un alt valor artístic amb una tècnica pictòrica excel·lent. Es tracta d'una tela d'arpillera de 65 x 50 cm que, efectivament, he pogut admirar en l'església arxiprestal de Sant Jaume de Vila-real esmentada, gràcies a l'amabilitat dels

⁵ Podria ser una confusió del diari entre els dos països nòrdics o bé un cas d'homonímia, però l'únic que apareix en internet és Karl Gustav Holmberg, pintor suec nascut el 1916 i mort també a Suècia el 1994. Fou un pintor i artista gràfic que va estudiar amb Tycho Ödberg a Estocolm entre 1934 i 1938, amb el pintor marí Ragnar Olson el 1939 i amb Isaac Grünewald el 1942, així com durant viatges d'estudis a l'estranger. El seu art consisteix en imatges marines i de costa amb vaixells en situacions dramàtiques a l'estil de Marcus Larson, a l'oli, pastel, tèmpora i aquarel·la. Va exposar en diferents localitats nòrdiques així com a Palma de Mallorca, la qual cosa fa més factible el possible contacte amb Gumbau. Holmberg està representat en diferents museus nòrdics, especialment als de la seua ciutat natal de Göteborg. <https://sv.wikipedia.org/wiki/Karl_Gustav_Holmberg>.

seus responsables i, especialment, de mossén Vicent Gimeno Estornell. En aquest edifici també es conserva una altra obra de José Gumbau, possiblement més coneguda, titulada popularment *L'escolanet*, realitzada el 1932. Les dues obres, per tant, de temàtica religiosa i de caràcter realista, encara que aquesta última en un to més academicista, mentre que la primera, amb un to més alliberat de la rigidesa acadèmica però sense desviar-se d'una visió naturalista.

Forma part del Jurat de la XII Exposició d'Art Universitari, juntament amb Garín, Ortiz de Taranco, Lahuerta, Furió, Octavio Vicent, Carlos Senti i Carmelo Castellano, segons el breu del diari de 20 de juny de 1952.

El 16 d'abril de 1953, s'esmenta que s'ha presentat a un certamen literari que organitza el diari amb la narració titulada *Y... no pasó nada*.

Al seu estudi a València es desenvolupa un recital del guitarrista veneçolà Alirio Díaz, segons ens narra el diari del 20 de març de 1953.

En un article del 21 de juliol de 1954 se'l cita com a participant en una exposició col·lectiva que es va realitzar a València al domicili d'Emilio Bello.

Un breu del 2 de juny de 1955 ens informa que s'ha obert una exposició seua al Club Universitari del carrer de les Comèdies, on ha penjat 60 obres de diferents tècniques: dibuixos, composicions o pintures al pastel. L'endemà, 3 de juny de 1955, el diari publica una extensa entrevista sobre la mateixa exposició que li fa J. Lloret i que, traduïda al valencià, diu el que segueix.

L'escolanet. Església arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

En el club universitari de la nostra ciutat es va inaugurar ahir l'exposició de pintura de Gumbau. Quan acudim a l'exposició, un públic nombrós es troba allí admirant les obres de Gumbau. El pintor conversa amb amics i rep felicitacions constants. Un dels amics de Gumbau ho és també nostre, i a ell acudim perquè ens presente el pintor. Després de les salutacions de rigor, li exposem el nostre desig de fer-li algunes preguntes. Els dos seiem en un dels sofàs del saló de l'exposició i allí comença el nostre interrogatori:

—Ha realitzat moltes exposicions?

—En col·lectivitat, diverses; a soles, aquesta és la segona vegada que hi expose. La primera va ser l'any 1934, acabat d'eixir de l'Acadèmia de Sant Carles, i amb aquella exposició vaig retre tribut a la pensió que m'havia concedit la Diputació de Castelló.

—Totes les seues obres són sobre pintura abstracta?

—En aquesta exposició hi ha tres tendències; des del moment en què vaig començar a caminar cap a l'abstracció fins a arribar a aquesta manifestació d'art.

—Quin futur li veu vosté a la pintura abstracta?

—La pintura abstracta és la manifestació d'art que està de moda avui al món. És la realització més pura que l'home ha trobat dins del camí de l'art, i quedarà en la història de l'obra dels veraders artistes, com ha succeït en totes les èpoques.

—Què busca vosté en la pintura abstracta?

—Busque la puresa de línies i colors dins d'una harmonia arquitectònica, en què cada forma, cada línia i cada color tinguen el seu llenguatge propi, la seua personalitat amb calor humana.

—La seua opinió sobre aquesta?

—Leonardo da Vinci va dir fa segles que la pintura és cosa de la ment, i jo afig a això que la pintura abstracta és filla de la intel·ligència i del cor. És la manifestació d'art més pur i místic que existeix per al meu concepte, i cal ser un místic per a arribar a aquesta. Només qui la senta dins de si, en les seues entranyes, podria realitzar-la o gaudir de les seues bel·leses. És un món totalment a part. Qui pretenga mirar-la des del punt de vista del realisme objectiu, no hi trobarà eixe ideal de bel·lesa que envolta el món de l'abstracció.

—Què opina vosté de l'Exposició d'Art Francés que es va celebrar recentment a l'Ajuntament de la nostra ciutat?

—Per a mi, ha sigut l'esdeveniment artístic de més transcendència que s'ha realitzat durant els trenta anys de la meua residència a València.

—Quins pintors han influït en la seua vida?

—Com dic en el catàleg de les obres exposades, Ribera i El Greco. Després vaig buscar el fantasma de les coses personals del meu món.

—Com veu aquesta manifestació d'art l'aficionat a la pintura?

—La primera impressió és quasi sempre de sorpresa, però això ho atribuïsc a la falta de preparació per no ser freqüents aquestes manifestacions; però, no obstant això, mostra interès tornant-hi diverses vegades, fins que va prenent-ho de debò.

Com que alguns amics esperen per a parlar amb Gumbau i considerem que la nostra missió està complida, posem punt final a aquest breu reportatge.

En el diari del 8 de maig de 1955, en la secció «Galería de recuerdos», apareix citat en un article de Pedro Caba sobre el pintor Ricardo Verde, en el qual esmenta que va ajudar a la realització d'una exposició sobre aquest pintor.

Conclusió

Cap a 1956 se'n va a França, on en diverses localitzacions, París i Marsella, i de forma intermitent, tindrà la seua residència artística fins a la seua mort el 1989. Allí rebrà diferents guardons per la seua obra, en salons i exposicions col·lectives, en què anirà captant les influències de diferents corrents artístics —expressionisme, abstracció, surrealisme o cubisme— fins a consolidar una forma de pintar pròpia.

Com assenyala María Lidón Fabra, en el seu excel·lent llibre sobre el pintor:

Amb el temps es convertirà en un solitari dins del seu propi art, tot i treballant en silenci. Sols en l'etapa final esclatarà la seua identitat d'artista. La incomprensió i els canvis socio-polítics el marginen, després d'un període en el que sí fou reconegut. La globalitat de la seua obra artística fou pràcticament desconeguda per als seus contemporanis espanyols fins a la seua ancianitat.⁶

Per a acabar, reprenc el que deia al principi sobre el coneixement escàs, per part dels seus conciutadans i del públic, sobre la seua trajectòria i la seua obra, així com l'escassa visibilitat d'aquesta, la qual cosa es podria contrarestar a través d'una potenciació i dinamització de la col·lecció del museu municipal, per exemple. En definitiva, traure de l'ostracisme actual la figura de José Gumbau Vidal que, sense cap dubte, es tracta d'un pintor d'una gran originalitat i modernitat que va estar en contacte i es va fer ressò de les avantguardes artístiques que personalment va conèixer al llarg del segle xx.

⁶ FABRA, M. L. *L'expressió del transfons social com a element essencial en la poètica del pintor Josep Gumbau*. Vila-real: Ajuntament, 1997, p. 26.

Bibliografia

AGRAMUNT LACRUZ, Francisco. *Gumbau, la rehumanización del arte*. Vila-real: Ajuntament, 1985.

DIVERSOS AUTORS. *Arte valenciano: años 30*. València: Consell Valencià de Cultura, 1998.

DIVERSOS AUTORS. *José Gumbau Vidal (1907-1989)*. València: Generalitat Valenciana, 2007.

FABRA GALOFRE, María Lidón. *L'expressió del transfons social com a element essencial en la poètica del pintor Josep Gumbau*. Vila-real: Ajuntament, 1997.

GIMENO ESTORNELL, V.; LIZANDRA RUBIO, Joaquín. *Historia de la imagen y capilla de Ntra. Sra. del Pilar en Vila-real*. Vila-real: Ajuntament, 2022.

MILLÁS, Jaime. «La pintura de Gumbau retorna a su Ciudad natal».
<<https://www.jaimemillascovas.com/artes-pl%C3%A1sticas>>.

MIRALLES, Miguel. *José Gumbau. La dignitat de l'art social* [documental]. Amaltea Audiovisuales.

Fonts hemerogràfiques

Fragua Social, Hemeroteca Municipal de València

La voz de la trinchera, Hemeroteca Municipal de Madrid

Levante, Hemeroteca Municipal de València

■ **Antoni** Pitarch Font

■ **Domingo J.** Font Pitarch

■ **Juan Luis** Porcar Orihuela

12

**EL BATALLÓ LENIN:
MILICIANOS VILA-REALENCES
AL FRONT DE TEROL**

El Batalló Lenin: milicians vila-realencs al front de Terol

Des del primer minut de la rebel·lió militar de la vesprada del 17 de juliol de 1936, la incertesa va apoderar-se dels ajuntaments republicans com ara el de Vila-real. També dels aquarteraments valencians, davant la feble reacció inicial del govern central que, tal vegada, provocà la mobilització de la resistència popular. Les organitzacions sindicals i obreres foren les úniques forces que s'oposaren a l'exèrcit rebel en un primer moment, i els pobles de la Plana no en foren l'excepció.

A causa de la fidelitat a la República del tinent coronel Peire Cabaleiro, la majoria dels militars castellonencs no s'uniren a l'alçament de Franco i d'altres militars africanistes i, així, el dia 20 de juliol ja havien neutralitzat els escassos militars indecisos, mentre el governador civil reconeixia les milícies ciutadanes per tal de mantenir el control de la situació.

En aquest ambient, però, també van començar les dissensions polítiques dins del bàndol republicà, i no solament entre partits polítics i sindicats de diferents tendències, perquè uns prioritzaven guanyar la guerra al feixisme sobre altres que volien primer fer la revolució... Hi havia també una clara divisió d'opinions entre els partidaris d'un enfrontament romàntic a base de petites columnes, o miniexèrcits, contra l'unitari exèrcit rebel de militars professionals, i els que tocaven més de peus a terra —com ara els membres dels governs de Largo Caballero a partir de setembre de 1936—, perquè es decantaven per la militarització total de la zona republicana, és a dir, sobretot després del fracàs rotund de les columnes de milicians al front de Terol, entre aquestes la Torres-Benedito, dins de la qual s'enquadrava el Batalló Lenin, i totes les accions que s'organitzaren, en calent, només fracassar el que havia de ser un ràpid colp d'Estat i, per tant, només iniciar-se l'esclat d'una cruenta guerra civil davant la desídia de Casares Quiroga, Martínez Barrio o José Giral.

De tota manera, cal destacar el valor de tots aquells vila-realencs que van combatre en un bàndol o en l'altre i, sobretot, el d'aquells que no hi van participar d'una forma totalment voluntària, perquè el fanatisme no té una ideologia concreta. Com a exemple, us presentem l'estudi sobre el Batalló Lenin i la Columna Torres-Benedito.

El colp d'Estat del 36 i la formació de milícies valencianes

Els primers dies a València després del colp d'Estat van ser confusos amb una situació indefinida pel que respecta a l'àmbit militar. A les casernes, continuaven els militars tancats amb gran part dels oficials partidaris de secundar la revolta, mentre que, a la ciutat, els treballadors, membres dels partits del Front Popular i de sindicats controlaven els carrers i assetjaven les casernes. La CNT i la UGT van protagonitzar la mobilització popular en declarar la vaga general el 19 de juliol.¹ Davant la possibilitat d'un moviment conjunt de militars revoltats i civils facciosos, el Comitè de Vaga va prendre la iniciativa i va mobilitzar els seus militants perquè prengueren posicions clau de la ciutat i sobretot als voltants de les casernes de l'Albereda.² D'aquesta manera, quan la revolta va començar a tot el país, moltes patrulles d'obers estaven preparades i prenen el control del carrer, armats amb utensilis de tota mena: escopetes i pistoles, amb les quals van assetjar i van assaltar algunes esglésies, en confirmar que des dels seus campanars s'havia disparat contra els obrers. Així doncs, els sindicats van assumir el lideratge i es van encaminar, juntament amb els partits obreristes, a la constitució del Comitè Executiu Popular (CEP) el 22 de juliol, com a poder alternatiu amb el qual satisfer les seues demandes i instaurar mesures revolucionàries, i com a organisme espontani que s'atribueix el dret a defensar la República i dirigir els canvis revolucionaris en la rereguarda.

A l'inici de la guerra, en el cas valencià, es van contraposar dos sistemes sociopolítics i econòmics: el comunisme llibertari i la democràcia burgesa reformista, representada per la República. Tots dos sistemes van conviure i van mantenir un dur pols per capitalitzar la derrota de la revolta cívica i militar, per gestionar la rereguarda i per organitzar les milícies que van partir als diferents fronts, especialment al de Terol.³

A València arribava el 21 de juliol una Junta Delegada del Govern de la República⁴ amb la intenció de contrarestar el poder del moviment sindical i revolucionari. Des d'un primer moment aquesta Junta tractà de controlar i sufocar els intents de rebel·lió a les casernes i de canalitzar el gran nombre de voluntaris impulsats pels partits del Front Popular, centrals sindicals i el món anarquista, designant el capità Uribarri per a dirigir les milícies antifeixistes⁵ de València. A partir d'aquest moment, els enfrontaments entre els representants del Govern i els del nou poder obrer van ser constants sobre com solucionar el conflicte. Una reunió entre els dos organismes es va resoldre amb l'acord que serien

¹ Creant el periòdic *UGT-CNT* com a portaveu del Comitè de Vaga i del futur Comitè Executiu Popular.

² A través del Comitè de Vaga, totes dues centrals sindicals van tractar d'armar els seus militants per tots els mitjans possibles, però també d'organitzar els serveis mínims de policia i proveïment durant les jornades d'atur, etc.

³ ASENSIO GÓMEZ, Miguel. *Las milicias valencianas en la Guerra Civil (1936-1939)*. València: Diputació de València, 2020, p. 9.

⁴ Formada pel ministre d'Agricultura Ruiz Funes, el president de les Corts Martínez Barrios i els sotsecretsaris de Presidència i Agricultura, respectivament, Carlos Esplá i Martín Echevarria.

⁵ *Heraldo de Castellón*, número 14321, «El capitán Uribarri recorre Valencia», 21 de juliol de 1936, p. 2.

entregades armes a la CNT i a la UGT i de no dispersar els efectius militars, tot respectant les seues formacions i a l'oficialitat fidel a la República. Malgrat els acords puntuals, la tensió entre tots dos organismes anà en augment i va arribar al seu màxim el 23 de juliol quan la Junta Delegada va declarar la dissolució del CEP i aquest en va fer cas omís, reforçat pel control que exercia sobre la ciutat.⁶

Trinxera republicana al camí del Grau, a València, el 30 de juliol de 1936 (ABC)

La situació a les casernes continuava sent de màxima tensió. L'1 d'agost es va iniciar l'assalt als quarters, amb centenars de civils que van travessar el riu Túria nadant o pels ponts amb la intenció d'acabar amb l'aquartermament. Van caure una a una totes les casernes,⁷ malgrat que els oficials traïdors van fer front a l'atac fins al final; la majoria van caure morts o ferits o van ser detinguts. Les dues setmanes de paràlisi política es van resoldre amb la intervenció popular coordinada pel CEP tot assistint la Junta Delegada al seu total desprestigi, les seues polítiques moderades no dissimulaven el seu terror a una possible revolució. El Ministre de la Guerra, el general Luis Castelló, va decretar la dissolució dels regiments on l'oficialitat s'havia revoltat, la qual cosa va acabar de dinamitar l'Exèrcit, i el triomf de l'acció popular va consolidar el poder de les forces sindicals i del CEP en els compassos inicials de la Guerra Civil. Després de normalitzar-se la situació durant els primers dies d'agost, la Junta Delegada

⁶ La mobilització popular dominava els carrers, el CEP va poder restablir les comunicacions per ferrocarril amb Catalunya, va arribar a l'acord per a la finalització de la vaga general i inclús va organitzar una petita esquadra naval al port de València.

⁷ La d'Infanteria, Guadalajara, Lusitania, Sapadors...

es va retirar a Madrid i va deixar tot el poder al CEP, organisme que va assumir, a través de les seues secretaries de Guerra i de Milícies, la defensa militar de la revolució i l'organització de milícies, majoritàriament enviades al front de Terol.

Les columnes valencianes es van articular a través de voluntaris civils i militars, organitzades per grups polítics o sindicals, i van partir de manera precipitada als fronts Central, d'Extremadura, d'Andalusia i al de les Balears, encara que el més destacat va ser el de Terol, que prompte va rebre el sobrenom del Front dels Valencians.⁸ A terres aragoneses van marxar la majoria de milícies valencianes, sense pràcticament armament, munició, roba adequada, instrucció militar ni disciplina. Unit a tot això, les desconfiances entre milicians, militars i membres dels cossos i forces de seguretat de l'Estat encara van dificultar més el correcte desenvolupament d'aquestes milícies al front.⁹ També des de Tarragona van eixir columnes milicianes cap al front de Terol, dues de les quals van ocupar el nord-est de la província de Terol amb poblacions¹⁰ com Híjar, Alcanyís, Albalate del Arzobispo, Calanda, Alcorisa i Montalbán, entre d'altres. La província de Terol prompte quedaria rodejada per àmplies zones sota el domini republicà, i la província de Saragossa restaria com l'única frontera lliure.¹¹

Pel que respecta a les columnes valencianes, les primeres que van sortir cap al front de Terol van ser la Columna Casas Sala des de Castelló el 25 de juliol de 1936, i la Fernández Bujanda des de València, que es van reunir a Sagunt i van conformar una única columna. Però dies abans ja es van formar milícies que van partir cap a altres fronts. En el marc de creació de l'Exèrcit de Voluntaris, la primera columna es va organitzar quan encara les tropes es trobaven aquarterades. Davant la negativa de molts militars i oficials, només els més fidels al Govern van acatar les ordres. Aquesta primera columna,¹² dirigida pel coronel Tirado i formada íntegrament per 1.000 militars de regiments valencians, tenia l'objectiu de prendre posicions a Guadarrama per a evitar l'avanç enemic cap a Madrid, però va fracassar per l'enorme quantitat de baixes que va patir, la qual cosa va comportar l'abandó de les seues posicions i del seu armament, i la seua dissolució.¹³

⁸ Les milícies amb una forta consciència de classe suposen la destrucció de la concepció de l'antic exèrcit tradicional, formant un cos armat al servei de la classe treballadora. MAINAR CABANES, Eladi. *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil espanyola (1936-1937)*. València: Universitat de València, 1998, p. 14.

⁹ ASENSIO GÓMEZ, Miguel, p. 10. En aquest context es va conformar la Columna de Ferro, un dels paradigmes revolucionaris que va pretendre, de manera simultània, fer la guerra i implantar la revolució social.

¹⁰ *Heraldo de Castellón*, número 14325, «Una columna de Tarragona entra en Alcañiz», 25 de juliol de 1936, p. 3.

¹¹ SANCHIS ALFONSO, José Ramón. «Nuevas aportaciones sobre la guerra civil en la provincia de Teruel a través de la prensa valenciana (julio-agosto de 1936)». *España entre repúblicas, 1868-1939. Actas de las VII Jornadas de Castilla-La Mancha sobre investigación en archivos*. Guadalajara: Asociación de Amigos del Archivo Histórico Provincial de Guadalajara; Confederación de Asociaciones de Archiveros, Bibliotecarios, Museólogos y Documentalistas, ANABAD, 2007.

¹² Impulsada per la Junta Delegada i un precedent de l'intent del Govern d'integrar els militars en les columnes per a donar-los protagonisme, i amb aquesta mesura, mantenir l'estructura militar i controlar les milícies creades recentment.

¹³ ASENSIO GÓMEZ, Miguel, p. 74.

Una segona columna per a substituir aquesta i reforçar aquest front de Madrid va partir l'1 d'agost a través de dos trens.¹⁴ Així mateix, des d'Alacant també va partir, direcció a Andalusia, la Columna Maroto, amb 270 homes de la CNT i algunes dones. Algunes columnes van eixir també des d'Alacant en direcció a Albacete, única localitat en mans rebels, ciutat que caurà en mans de les forces republicanes el 25 de juliol gràcies a la superioritat militar sobre els elements revoltats de la població i el bombardeig de la localitat per l'aviació republicana. Una nova columna va ser ràpidament organitzada per Uribarri, conformada en un inici per uns 1.800 homes, que es va incrementar considerablement amb noves unitats militars i militants de la CNT i UGT, a més de les columnes Terra i Llibertat d'Alcoi, la Paco Galán, la Del Rosal, la Columna Perea o la Balas Rojas. Aquesta columna era la més ben preparada fins a la data. Va ser probablement la primera columna amb presència de dones, que animosament van prestar servei a la causa. La columna va partir al front de Madrid, però després d'arribar-hi i concentrar-se a El Escorial, va canviar d'objectiu i va marxar a Toledo, per a després dirigir-se al front d'Extremadura.¹⁵ Es va veure obligada a enfrontar-se a l'elit de l'exèrcit enemic, les tropes legionàries i els regulars, i per la seua falta d'experiència va anar retrocedint davant les ofensives enemigues.

Paral·lelament a Castelló, definida la situació militar a favor del govern de la República mitjançant l'actuació del comandant Primitivo Peire en el batalló núm. 3 de metralladores, el dia 22 ja s'havia decidit formar una columna integrada per guàrdies civils i milicians per a anar a Terol, amb l'objectiu d'intentar controlar la capital i sufocar la rebel·lió militar en aquesta ciutat.¹⁶ El 25 de juliol va eixir aquesta columna formada per milicians i guàrdies civils. A Sagunt s'uneix una altra columna procedent de València al comandament del coronel Hilario Fernández Bujanda i milicians de la població. En el seu trajecte s'incorporen a la columna, coneguda històricament com la Columna Casas Sala,¹⁷ una companyia de la Guàrdia Civil de Conca i milicians d'altres poblacions, però el 29 de juliol a la Pobla de Valverde, el contingent de la Guàrdia Civil es rebel·la contra els milicians —menys nombrosos—, disparen per sorpresa contra ells i en el xoc moren desenes de membres de la columna, i fan presoners un nombrós grup pròxim als 50 mentre que d'altres aconsegueixen fugir. Els seus dirigents són afusellats a Terol, i la resta de milicians, l'endemà a la Pobla de Valverde. L'1 d'agost va eixir des de València per a reforçar les posicions al front de Terol una nova columna a la qual se'n va incorporar

¹⁴ Estava conformada per militars del 9é Regiment d'Infanteria, amb dues unitats d'artilleria i metralladores al comandament de Pérez Salas i de Manuel Eixea, com a responsable últim.

¹⁵ Tenint l'objectiu de prendre i assegurar la posició entorn del poble de Guadalupe, per a marxar des d'allí cap a la localitat d'Alfá.

¹⁶ En nom del Front Popular van ser designats Teodoro Albelda, per a rebre i ordenar les inscripcions de les Milícies Ciutadanes; i per a instruir-les i manar-les, el capità Sirera del cos d'Artilleria, que estava retirat.

¹⁷ Per ser aquest diputat d'Izquierda Republicana per Castelló, figura política molt popular a la ciutat als anys trenta, un dels impulsors i el màxim dirigent polític de la columna. PORCAR ORIHUELA, Juan Luis. «La Columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló». *Millars: Espai i Història*, núm. 30, 2007, p. 43.

una altra procedent de Castelló.¹⁸ Però la marxa definitiva cap a Terol es retardaria uns dies més fins a l'arribada de la Columna de Ferro.¹⁹

Milicians de Castelló de la Columna Casas Sala a Mora de Rubielos el 29 de juliol de 1936 (CJV)

El CEP i les milícies valencianes van confirmar les seues sospites i recels davant els militars, en un moment en què les tropes encara es trobaven aquarterades. Quant als revoltats, aquest episodi va ser essencial per al manteniment de Terol en un moment en què Saragossa no podia auxiliar-los. Després d'aquest episodi, el CEP va assumir el control de l'organització de les milícies, amb la qual cosa va atorgar més pes numèric i fàctic als milicians. Amb tal intenció s'havien creat les delegacions de Guerra i de Milícies, dirigides per José Benedito i José Antonio Uribes, respectivament.²⁰

Altres columnes com la Peire, amb un component eminentment militar, van actuar des dels primers dies d'agost en el sector d'Alfambra i Perales del Alfambra; posteriorment, a mitjan mes d'agost, la columna que s'anomenarà Eixea-Uribes es va anar formant a partir d'algunes petites columnes valencianes que van sortir el 9 d'agost cap al sud-oest de Terol i amb incorporacions posteriors de milicians de diferent signe polític. A partir del 10 d'agost, amb l'avanç d'aquesta columna de milicians, es va materialitzar el canvi d'autoritats als ajuntaments a mesura que van anar prenent diferents poblacions com Torrijas, Las Dueñas, Tramacastiel i Villel, aquesta última el 22 d'agost després de forts

¹⁸ *El Mercantil Valenciano*, 7 d'agost de 1936, p. 2.

¹⁹ *El Mercantil Valenciano*, 11 d'agost de 1936, p. 7.

²⁰ ASENSIO GÓMEZ, Miguel, p. 81.

combats.²¹ Dues columnes llibertàries que van actuar al front de Terol a banda de la més important i coneguda de les anarquistes, la Columna de Ferro, van ser la Columna Iberia, que es va formar per iniciativa de militants anarcosindicalistes valencians, la qual, en un inici, es va establir al Front Central i, posteriorment, al front de Terol, tot integrant-se en la Torres-Benedito, i la Columna Temple y Rebeldía.

Finalment, de la que més s'ha escrit i més famosa, també la més polèmica, és la Columna de Ferro. Aquesta columna va passar a la història per la seua defensa a ultrança de la revolució i com a paradigma i model de la milícia confederal anarcosindicalista. Sens dubte, les seues resistències a la militarització i la seua aurèola revolucionària la van convertir

Milicians castellonencs de camí a Terol (EMV)

en un símbol d'una manera diferent de fer la guerra, pretenent aconseguir paral·lelament, allí per on passava, fer la guerra i la revolució com una manera de derrotar l'enemic i emancipar la humanitat.²² El 8 d'agost de 1936 van partir al front d'Aragó, des del País Valencià, vuit centúries (800 milicians) amb destinació a Terol, en dues tandes i de forma desorganitzada, però durant el trajecte s'anaven sumant nous milicians voluntaris a la unitat. Així, a l'arribar al poble de Sarrión, on dies abans havia arribat la Columna Casas Sala, es van haver de detenir per l'atac d'una columna nacionalista d'uns 300 homes procedents de Terol per a entrar en combat, i vengueren gràcies al suport de l'aviació. Al mateix temps, sortia de València una altra milícia al comandament de José Pellicer Gandia amb uns altres 400 homes que es va unir a la columna, encara que durant aquests primers dies no tenia gairebé organització. La Columna de Ferro va arribar a tenir, a l'octubre, uns 12.000 inscrits; encara que només se'n van poder armar 3.000,²³ es va establir i va dominar zones pròximes a Terol com ara Puerto Escandón, la Poble de Valverde²⁴ i Castralvo, i va prendre aquestes poblacions i altres com Mora de Rubielos i Noguerauelas.

Bona part de les columnes van destacar per la seua autonomia respecte al govern central i per la seua oposició, en diferents graus, a la militarització. Per això, no és estrany que el govern central enviara una força de confiança a un front tan atípic i allunyat del seu

²¹ *Verdad*, número 21, «La columna Uribe a las puertas de Teruel», 23 d'agost de 1936, p. 1.

²² ASENSIO GÓMEZ, Miguel, p. 88.

²³ Fonamentalment amb armes lleugeres preses en l'assalt a les casernes de l'Albereda.

²⁴ *Heraldo de Castelló*, número 14345, «Las milicias de Valencia y Castellón han conquistado en menos de 48 horas los pueblos de Noguerauelas, Mora y Puebla de Valverde», 18 d'agost de 1936, p. 3.

control, com era el de Terol. La 22a Brigada Mixta va arribar a Terol sota el comandament del comunista Francisco Galán i, com veurem posteriorment, va tractar de demostrar i convèncer la resta de columnes sobre els avantatges de la disciplina, el comandament únic i la militarització. La XIII Brigada Internacional també va ser destinada al front de Terol i va participar en l'ofensiva de finals de 1936. El front de Terol era un front semicircular de setanta a noranta quilòmetres, on la Columna de Ferro es va trobar amb la Torres-Benedito; la 13, formada per militants de la CNT; l'Eixea-Uribes; la Columna Segorbe; la Matteoti,²⁵ la Peire i una columna catalana. Totes aquestes formaven un cercle entorn de Terol amb la intenció de concentrar forces per a fer-la caure, però els atacs conjunts no van abundar. L'autonomia de les columnes llibertàries va dificultar enormement un pla d'acció coordinat. La resta de columnes compartien la mateixa situació que la Columna de Ferro, la força i l'entusiasme popular havia mobilitzat els milicians, però l'aprovisionament de queviures i armes no aconseguia agilitzar-se. Les columnes al front de Terol, que durant el mes d'agost comptaven amb 3.600 milicians aproximadament, arribaren a reunir més de 10.000 efectius a finals d'any.

Els pocs avanços al front de Terol i la derrota de les forces republicanes en l'ofensiva de finals de 1936, juntament amb totes les mesures decretades per l'executiu, van acabar de convèncer els milicians de la necessitat de la militarització, una intenció decidida del govern republicà des dels inicis que, amb el govern de Largo Caballero i la seua reestructuració de les institucions estatals i l'exèrcit,²⁶ es veurà materialitzada.

La Columna Torres-Benedito

Es va conformar durant els primers dies d'agost a València. Va ser una unitat de milícies composta per soldats dels antics regiments de la III Divisió Orgànica i voluntaris²⁷ de la CNT, UGT, POUM, Partit Sindicalista i Esquerra Valenciana. D'aquesta manera, la columna expressava el seu caràcter unitari i el desig de ser expressió de tots els partits polítics, inclosos els moderats republicans i sindicats, aquests últims, amb més pes. La columna s'estructurava a partir de divisions, que se subdividien en centúries conformades per grups de 25 milicians, amb un delegat responsable que «actuava com a comandant militar i cap polític». Per damunt d'aquestes divisions es trobava el Comité Central, dirigit per

²⁵ Format a la tardor de 1936 amb antics membres de la Columna Casas Sala. *Heraldo de Castellón*, 14 d'abril de 1937, p. 2.

²⁶ Basada en la disciplina militar, la jerarquia i el comandament únic centralitzat en el Ministeri de Guerra.

²⁷ En total, agrupava 3.180 efectius, dels quals 842 eren militars i 2.335 eren milicians. La direcció d'aquestes forces estava en mans de l'anarquista Domingo Torres, alcalde de València durant gran part de la guerra, i del tinent d'artilleria Josep Benedito, que a més era militant d'Esquerra Valenciana i delegat de Guerra en el Comité Executiu Popular, va fer funcions d'assessor militar; mentre que Torres va actuar com una espècie de delegat polític. Políticament, la columna va tenir una preponderància parcialment anarquista.

Domingo Torres i Josep Benedito. Al mateix temps, es van formar divisions²⁸ una mica més independents. Aquests milicians voluntaris van conviure amb grups de militars enquadrats en companyies i ben dirigits per oficials professionals, que generalment no van ser tinguts en compte a l'hora de planificar les ofensives. En relació amb l'equipament, comptaven amb una bateria, setze metralladores, dos morters de 81, dos del 50 i tres blindats.

La Columna Torres-Benedito va acabar de definir-se a Castelló a mitjan agost de 1936. El 10 d'agost van començar a reunir-se, a la caserna que ocupava el Batalló de Metralladores, els milicians de la CNT procedents de València amb l'objectiu de dirigir-se²⁹ al front de Terol. Formada ja el 15 d'agost a la ciutat, va marxar als voltants de Benicàssim per a realitzar exercicis³⁰ d'ensinistament i tàctica militar. En aquell moment, la ciutat de Castelló ja havia enviat diferents unitats militars i de milicians a diferents fronts de guerra després de fracassar la revolta militar. Els primers dies després del colp d'Estat, la Guàrdia d'Assalt va partir i va participar en accions a Toledo, Guadalajara, Somosierra i el quarter de la Muntanya. El Batalló de Metralladores va sortir cap a Albacete i Còrdova, mentre es formava la Columna Casas Sala, que el 25 de juliol va partir³¹ cap a Terol. Posteriorment, a partir del mes de setembre, també es van formar en terres de Castelló diferents batallons de voluntaris com ara el Terol, Saragossa, València i Castelló, que van participar en diferents accions bèl·liques.

La columna va sortir de Castelló el 18 d'agost i va travessar la província de Castelló cap al nord-est per a endinsar-se en la província de Terol. A la població d'Albocàsser s'hi va agregar un regiment de cavalleria per a afrontar la lluita per a conquerir Terol, tal com s'esperava durant els pròxims dies. *L'Heraldo de Castellón* va enviar Manuel Gual com a corresponsal especial que

Eixida de la Columna Torres-Benedito a Castelló (AHN)

informava dels avanços de la columna, que va relatar la seua arribada a Vilafranca,³² on la columna va passar la primera nit, un esdeveniment per al poble que es va sumar a la celebració, i com va prosseguir la seua marxa, amb bona salut i moral. A banda, milicians valencians van arribar amb tren a Alcalà de Xivert el 22 d'agost per a prosseguir el seu

²⁸ Com la de Tronchoni, coneguda també com la Columna Malatesta i Mirasol; la Pitarch, coneguda com el Batalló Lenin; la Castelló; la Gandia, la Francisco Arín i el grup CNT 13, format íntegrament per anarquistes.

²⁹ *UGT-CNT*, 15 d'agost de 1936, p. 1.

³⁰ *Heraldo de Castellón*, número 14344, «Las milicias valencianas de la CNT», 17 d'agost de 1936, p. 1.

³¹ *Heraldo de Castellón*, número 14547, «Un resumen de la aportación prestada por Castellón al Ejército», 14 d'abril de 1937, p. 3.

³² *Heraldo de Castellón*, número 14348, «En el frente de Teruel. Camino de Cantavieja», 21 d'agost de 1936, p. 3.

viatge en camions i incorporar-se a la columna, mentre que també des de Castelló eixiren camions per aprovisionament de les forces milicianes.

El dia 20 d'agost la Columna Torres-Benedito va eixir de Vilafranca i es va dirigir a Cantavella i Fortanete, on van pernoctar. El dia 21, després d'eixir d'aquestes poblacions, part de la columna es va dirigir per la carretera de Terol, va recuperar Villarroya de los Pinares i després va prendre la població d'Allepuz. Els únics obstacles que va trobar van ser només alguns arbres i blocs de pedra en la carretera per a impedir el pas. Després de l'arribada de l'Estat Major, les forces van pernoctar³³ en aquella població. El corresponsal del diari relata el seu pas per Fortanete, com la columna es va apoderar el dia 22 d'agost de Monteagudo del Castillo i de Cedrillas, i l'arribada a les proximitats³⁴ de Corbalán, on la Columna Torres-Benedito va entrar en combat per primera vegada i va aconseguir la fugida de la Guàrdia Civil i el domini de la localitat enmig del «clamor popular» i la confraternització³⁵ amb la població civil. Un dia abans es van reunir els comitès de les tres columnes que estaven operant al front de Terol i van acordar el mode d'avançar per a conquerir la capital.³⁶

Milicians de la Columna Torres-Benedito a Castelló (AHN)

Alertat per la situació l'exèrcit rebel el 23 d'agost, per a intentar contenir l'avanç de les columnes que ja semblava imminent, es van rebre importants reforços a Terol: una companyia de fusells i una secció de metralladores del Regiment de Carros núm. 2, com a efectius humans, i una bateria del 9é Lleuger, com a armament. La Columna Torres-Benedito, després de passar pel curs de la vall d'Alfambra, on alguns dels seus combatents van ser enterrats en el cementeri, es va quedar estancada en un front més o menys estable fins a finals de 1936, en el sector de Villalba Baja, Valdecebro i Corbalán, a l'entorn³⁷ de Terol.

³³ *Fragua Social*, número 3, «La columna Torres Benedito», 23 d'agost de 1936, p. 1.

³⁴ *Heraldo de Castellón*, número 14350, «La Columna Torres-Benedito conquista para el Gobierno de la República el pueblo de Corbalán», 24 d'agost de 1936, p. 3.

³⁵ *Heraldo de Castellón*, número 14354, «La Columna Torres-Benedito a las puertas de Teruel», 28 d'agost de 1936, p. 1.

³⁶ *Fragua Social*, número 6, «Frente de Teruel», 27 d'agost de 1936, p. 5.

³⁷ MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. *La invasión de Aragón y el desembarco en Mallorca*. Madrid: San Martín, 1970, p. 119.

La Columna Torres-Benedito es va constituir en una de les columnes de més importància que operaven al front de Terol. Una vegada estabilitzat i paralytat el front, situació anàloga a la de la resta de columnes, que van veure com els mesos passaven i no arribaven materials de guerra, la moral dels milicians es minava cada vegada més i el fred i la fam afeblien la seua salut. Malgrat això, no els va faltar dinamisme i van aconseguir posar en marxa des del front la seua pròpia publicació, anomenada *Victoria*, des d'on donaven alé als milicians i informaven³⁸ de tot el que havia succeït al front. Posteriorment, seria reforçada per la Columna Iberia i la Columna CNT 13 i totes aquestes forces quedarien sota el comandament del coronel Jesús Velasco Echave —que va substituir³⁹ Benedito al mes de setembre—. Amb posterioritat, les forces de la columna van arribar a aconseguir un total de 4.100 efectius⁴⁰ i van participar, juntament amb la majoria de columnes valencianes, en la gran ofensiva de desembre de 1936, sense grans resultats.

Milicians de la Columna Torres-Benedito endreçant-se al front de Terol (ABC)

A la primavera de 1937 va ser militaritzada i s'integrà en les Brigades Mixtes 81 i 83, enquadrades⁴¹ en la Divisió 42 del XIII Cos d'Exèrcit, procés que va arribar a comptar amb alguna oposició interna.⁴²

³⁸ NAVARRO NAVARRO, Javier. *A la revolución por la cultura: prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano (1931-1939)*. València: Universitat de València, 2004.

³⁹ MAINAR, Eladi, p. 136.

⁴⁰ MALDONADO MOYA, José María. *El frente de Aragón. La Guerra Civil en Aragón (1936-1938)*. Saragossa: Mira Editores, 2007.

⁴¹ MAINAR, Eladi, p. 136.

⁴² MARTÍNEZ BANDE, José Manuel, p. 119.

El Batalló Lenin

A Vila-real, davant les primeres notícies de la rebel·lió militar, l'alcalde Pascual Cabrera Quemades, tot seguint les ordres del governador civil, decreta un ban per a requisar⁴³ les armes particulars del municipi, que van ser emprades pels milicians encarregats del control públic i de vigilar els accessos al nucli urbà. Al mateix temps, els partits del Front Popular i les organitzacions sindicals constitueixen el Comité de Defensa Nacional Antifeixista, i es crea una administració local bicèfala, alcaldia i comité, que va generar nombroses divergències. A banda, durant els dies següents, la desconfiança cap als partidaris de la insurrecció es posa de manifest i es porten a terme els primers registres d'esglésies i convents per tal d'evitar reunions i, a finals de juliol, se'n fa efectiva la clausura, així com la prohibició de cultes religiosos.

No obstant això, la realitat s'imposava i, durant el mes d'agost, la ciutat prenia part activa en la guerra ja que dos contingents de milicians voluntaris marxaren als fronts de Madrid i de Terol. Convé assenyalar que van ser més de tres mil els homes que s'incorporaren a les línies de combat, a banda dels nombrosos adults i joves que foren mobilitzats després per l'Exèrcit Popular, amb el perjudici consegüent per a l'economia local, ja que eren la població activa amb millor condició per al treball. També cal esmentar que no tots els que se'n anaren voluntaris ho van fer per causes ideològiques, sinó pel temor de les represàlies a la rereguarda republicana.

La majoria dels que agafaren el camí cap al front de Terol ho feren dins del Batalló Lenin, força armada que havia fundat Pascual Pitarch Rubio (regidor de la Comissió Gestora que havia gestionat l'Ajuntament des del mes de febrer, membre de l'Agrupació Socialista local i de la UGT), amb la col·laboració d'altres correligionaris de partit i sindicat com Pascual Saura Carda i Enrique Renau Cabedo. La milícia va tenir la seu al convent de les Dominiques i, després, es va traslladar al quarter de la Guàrdia Civil. Fins i tot, els seus integrants van rebre unes nocions mínimes d'instrucció militar a la caserna de la benemèrita i al camp de futbol del Madrigal, que aleshores encara no estava tancat. Un testimoni presencial recordava⁴⁴ també com els voluntaris de la unitat, així com els dels pobles dels voltants que s'havien allistat, que vestien amb la seua roba habitual i calçaven espadenyes, quasi tots els dies realitzaven els seus exercicis d'entrenament pel camí de Betxí.

A mitjan agost, el Batalló Lenin es va unir a Castelló de la Plana a la Columna Torres-Benedito, la qual, tal com s'ha assenyalat abans, va organitzar el Comité Executiu Popular de València i va acabar establint-se al sector nord-est de Terol. Per la seua banda, el Batalló Lenin va ser emplaçat⁴⁵ a Tortajada, un xicotet poble d'uns tres-cents habitants ubicat sobre

⁴³ PITARCH FONT, Antoni; FONT PITARCH, Domingo J. *La Guerra Civil a Vila-real (1936-1939)*. Vila-real: Ajuntament, 2016, p. 18-22.

⁴⁴ DOBÓN JORDÀ, Enrique. *Vivències d'un xiquet de la guerra (1936-1939)*. Vila-real: publicació particular, 2010, p. 14-15.

⁴⁵ «Frente de Teruel. Columna Torres-Benedito. División, Pascual Pitarch. Informe de buena conducta de Joaquín Segura», Arxiu Municipal de Vila-real, signatura 18 (1)1936.

una lloma, a 934 metres d'altitud, i per on passa el riu Alfambra, que regava unes poques parcel·les d'horta, ja que predominava el terreny muntanyós i de secà. El municipi es trobava a deu quilòmetres de Terol per la carretera d'Alcanyís. Aquesta va ser la destinació del batalló durant els sis mesos que va passar al front de Terol.

Convé reiterar que la Columna Torres-Benedito estava estructurada en un comitè central, encapçalat per Domingo Torres i Josep Benedito, i en divisions, algunes de les quals disposaven de certa autonomia, com ara la de Santiago Tronchoni; la Matteoti; la Gandia; la Francisco Arín; el grup CNT 13; el Batalló Jaime Cubedo, que també va acollir altres vila-realencs que anaren a alliberar Terol, i la Divisió Pitarch, que era el nom amb què va ser conegut el Batalló Lenin dins de la milícia valenciana.

Aquesta denominació es devia al prestigi que ben prompte adquirí el seu delegat, Pascual Pitarch, entre els seus companys, amb els quals compartia vida de campanya, i entre els comandaments de la Columna Torres-Benedito. Per això, va arribar a ser membre del Comitè de Guerra de les milícies que operaven al front de Terol: la Columna de Ferro; la Columna Eixeia-Urbe, que dirigia el coronel vila-realenc Manuel Eixeia Vilar, i la Torres-Benedito. A més, també va actuar⁴⁶ de delegat d'enllaç amb altres de les milícies que combatien al front d'Aragó i es va entrevistar amb una certa periodicitat a Casp, per assumptes relacionats amb la guerra, amb Antonio Ortiz i Joaquín Ascaso, responsables de l'anarquista Columna Sud-Ebre.

Segell de la Divisió Pitarch (AMVr)

D'altra banda, es coneixen algunes dades sobre l'aprovisionament de la Columna Torres-Benedito i del Batalló Lenin durant els primers mesos, ja que el Comitè Executiu Antifeixista de Castelló, l'organisme que va substituir la Diputació Provincial fins a finals de novembre, a través de la seua Delegació d'Abastos, va proporcionar⁴⁷ a la milícia aliments i roba. La Delegació de Sanitat va ajudar a la creació d'hospitals de sang als pobles d'Alfambra, Cedrillas, Aliaga, Villalba Baja, Fortanete, Corbalán, Valdecebro i Mora de Rubielos amb material sanitari i ambulàncies. Mentre que el Control de Milícies va anticipar, fins al dia 20 d'octubre, els jornals dels voluntaris castellonencs, entre ells els del Batalló Lenin. Així mateix, el dilluns 19 d'octubre, l'*Heraldo de Castellón* va enviar⁴⁸ un camió carregat d'abric, impermeables, roba interior, mantes i altres. La remesa, que era la

⁴⁶ *La Voz del Obrero: órgano del Partido Socialista*, número 130, «Ha muerto Pascual Pitarch», 18 de setembre de 1937, p. 2.

⁴⁷ *Heraldo de Castellón*, número 14438, «El Comité Ejecutivo Antifascista a la opinión pública», 4 de desembre de 1936, p. 2.

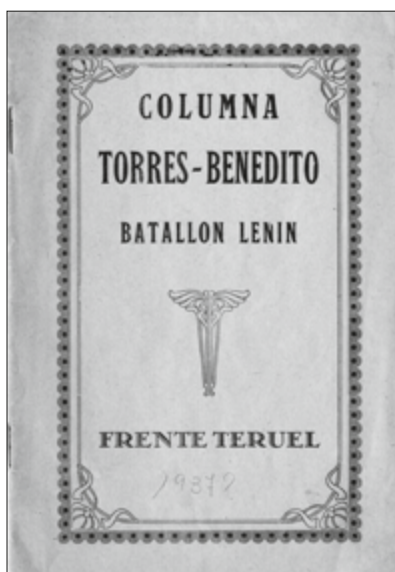
⁴⁸ *Heraldo de Castellón*, número 14399, «Cuarto envío de prendas de nuestro Bazar al frente», 20 d'octubre de 1936, p. 2.

quarta que s'enviava al front, anava íntegrament per a la Divisió Pitarch, o Batalló Lenin, i formava part de la campanya que el periòdic havia posat en marxa entre la població de Castelló per tal de proveir els milicians davant les inclemències del fred.

Grup de milicians vila-realencs al front de Terol (CRB)

Així mateix, es conserva un llibret⁴⁹ de dinou pàgines que facilitava tàctiques de guerra i instruccions amb imatges i il·lustracions al Batalló Lenin. D'aquesta manera, en diversos apartats s'instruïa sobre les formacions de l'escamot durant el combat, els desplegaments i reunions de l'escamot i de les esquadres de fusellers granaders, els focs i els avanços, el transport de les armes i el municionament de l'esquadra del fusell metrallador, els tipus de foc, la seua preparació, execució i l'alto el foc, així com exercicis preparatoris de combat. Tal com assenyala l'investigador Carlos Mallench Sanz, el seu contingut estava copiat d'un manual d'instrucció militar de combat d'aleshores, a més que, molt probablement, va ser imprès per a la unitat a Vila-real o a Castelló de la Plana i era

Portada del llibret sobre tàctiques de combat (AMVr)

⁴⁹ «Columna Torres-Benedito. Batallón Lenin. Orden de combate. Formaciones, despliegues y disposiciones para fuegos y avances», Arxiu Municipal de Vila-real, signatura Impresos 48-1937.

aprofitat durant els períodes d'inactivitat del front per tal de pal·liar l'escassa formació dels components de les columnes de milicians. D'altra banda, aquesta publicació posava en qüestió moltes de les raons que addueïen els principals detractors de les milícies, que defensaven el seu desmantellament.

Malgrat la determinació i l'entusiasme dels combatents de les columnes, el front semicircular que intentava circumdar Terol va quedar pràcticament paralitzat al setembre i es va mantenir sense alteracions, a excepció d'alguns canvis ocorreguts a finals de 1936, fins a la conquesta republicana de la ciutat al gener de 1938.

Les raons d'aquesta inactivitat es trobaven a la rereguarda, ja que hi havia dificultats amb el proveïment de queviures i s'alentia el lliurament d'armes i material de guerra, a banda d'altres qüestions com quina administració havia de pagar els salaris dels milicians, la moral i la salut dels quals anava minvant per la falta d'aprovisionaments. No obstant això, les milícies van saber resistir i combatre els colpistes i, sense la seua intervenció, l'avanç de les tropes rebels cap al litoral valencià hauria sigut molt ràpid.

Aquesta situació ocorria pel recel de les autoritats governamentals cap a les milícies, ja que aquestes no acceptaven cap altra autoritat que la dels seus partits o sindicats. A més, els comunistes, que fiscalitzaven les armes provinents de la URSS, demanaven⁵⁰ la creació d'un exèrcit uniforme, disciplinat i organitzat militarment, per això els seus ministres pressionaren Largo Caballero per tal d'acabar amb les milícies i de centralitzar l'acció militar en un comandament únic.

Mentrestant, a Tortajada, el Batalló Lenin aprofitava aquesta relativa tranquil·litat perquè alguns dels voluntaris pogueren tornar a les seues cases amb permisos per a descansar. Així va passar a mitjan mes d'octubre, quan un grup de milicians es va desplaçar a Vila-real, en un principi per a passar uns dies de repòs, tot i que els van fer servir per a realitzar algunes detencions⁵¹ de persones sospitoses per la seua afinitat amb els feixistes i, fins i tot, per a executar-los.

D'altra banda, els integrants del Batalló Lenin també es van caracteritzar per la seua participació activa en actes benèfics; així, a la tardor, una recollida feta entre tots recaptava 114 pessetes, que es destinaven⁵² als xiquets orfes dels milicians que perderen la vida al front. Posteriorment, al mes de febrer de 1937, quan la milícia ja havia tornat del front de Terol, feia entrega⁵³ al governador civil de 2.386,35 pessetes, provinents d'una col·lecta voluntària, per a la subscripció que pretenia construir un nou vaixell *Komsomol*

⁵⁰ ASENSIO GÓMEZ, Miguel, p. 168.

⁵¹ «Ejército Español. Plaza de Castellón. Procedimiento sumarísimo de urgencia nº3355-C», Archivo General e Histórico de Defensa, foli 40.

⁵² *Heraldo de Castellón*, número 14411, «Un donativo de los milicianos de la división Pitarch», 3 de novembre de 1936, p. 1.

⁵³ *Heraldo de Castellón*, número 14504, «Donativo del Batallón Lenin», 20 de febrer de 1937, p. 2.

per al poble rus. Tres mesos després, aportaven un donatiu⁵⁴ de 367,80 pessetes a la Setmana d'agitació pro Madrid que havia organitzat el comitè local del Socors Roig Internacional.

Durant la primera quinzena de desembre, quan la qüestió de la militarització de les columnes de milicians ja havia polaritzat la rereguarda republicana del País Valencià, el Batalló Lenin publicava⁵⁵ un article periodístic, que signava Octavio Benot, en el qual, a més de ressaltar el coratge i l'obediència dels seus membres així com l'incruent fred que havien de suportar, explicitava l'opinió de la Divisió Pitarch sobre la militarització que, com a afiliats socialistes, va acceptar des del moment que el gabinet de Largo Caballero va publicar el decret, entenent que l'organització i la disciplina de conjunt anava en detriment dels feixistes. Acabava posant de manifest l'ànsia del batalló per conquerir Terol i derrotar el feixisme.

Heraldo de Castellón, 20 de març de 1937 (AHMC)

Unes setmanes després, tenia lloc una de les últimes accions del Batalló Lenin al front de Terol, ja que el Ministeri de la Guerra i el Comité Executiu Popular de València acordaren⁵⁶ una ofensiva sobre la capital, en la qual participaren les milícies i algunes unitats militaritzades, amb la intervenció d'avions, artilleria i carros de combat, i per això van establir a Cedrillas el lloc de comandament. L'atac s'inicià el dia 25 de desembre i la Columna Torres-Benedito havia d'arribar a Concud, al nord-oest de Terol i a menys de deu quilòmetres de Tortajada (era òbvia la participació de la Divisió Pitarch, que va tenir una intervenció destacada⁵⁷ en l'ofensiva, tot i que va patir moltes baixes), encara que no va aconseguir el seu objectiu, els milicians van arribar a la Masia El Chantre, dins del terme municipal de Concud, i van tallar la línia del ferrocarril a Saragossa. Finalment, l'operatiu va fracassar uns dies després, ja que només les columnes que actuaven pels sectors sud i sud-oest (la Columna de Ferro i l'Eixea-Urbe) aconseguiren avançar les seues posicions, fet que va comportar el declivi de les milícies i la certesa de la seua militarització.

⁵⁴ *Heraldo de Castellón*, número 14573, «De Villarreal. Semana "ProMadrid" del S.R.I.», 15 de maig de 1937, p. 1.

⁵⁵ *Heraldo de Castellón*, número 14442, «Crónica de guerra. Frente de Teruel. Tortajada», 9 de desembre de 1937, p. 4.

⁵⁶ ASENSIO GÓMEZ, Miguel, p. 164-165.

⁵⁷ AMORÓS PEIDRO, Miquel; AMORÓS PEIDRO, Andreu. *José Peidro, de la CNT. Retazos del movimiento obrero y de la guerra civil en Alcoi y Vila-real*. Bilbao: Likiniano Elkartea, 2005, p. 68-69.

Milicians vila-realencs al front de Terol (CRB)

La nit del divendres 5 de febrer de 1937 el Batalló Lenin tornava a Vila-real després de sis mesos al front de Terol. Tot i que les informacions assenyalaven⁵⁸ que el seu retorn era per a descansar, la realitat era ben diferent ja que havia estat rellevat de la seua posició en la línia de combat. De fet, uns dies després, el dimarts 23 de febrer, es feia saber als camarades del Batalló Lenin que s'iniciava la seua reorganització per tal d'enquadrar-se militarment i posar-se a les ordres del comandament únic del govern de la República. Per aquesta raó, es va habilitar una secretaria a Vila-real, ubicada al carrer⁵⁹ de Luis de Sirval, número 42, l'actual carrer Major Sant Jaume, on aquells que volgueren tornar a la lluita i els nous que s'hi incorporaren pogueren rebre les instruccions sobre la nova estructura militar. Cal assenyalar que el delegat polític que signava la convocatòria⁶⁰ era Pascual Saura Carda, ja que el fins aleshores comandant Pascual Pitarch ja es trobava convalescent.

Dos mesos i mig després, el dilluns 10 de maig, eixia cap al front de Ciudad Real, aleshores anomenada Ciudad Libre, el Batalló de Voluntaris número 30, la nova unitat militar que s'havia organitzat⁶¹ a partir del Batalló Lenin, que estava formada majoritàriament per camarades de Vila-real, la qual dirigien el comandant P. Saura, els capitans O. Benot i E. Renau i els tinents Usó i Herminio. Abans d'anar-se'n, els voluntaris van ser obsequiats amb fruites, licors i pastes. Tot seguit, van desfilar en formació pel centre de la població amb la seua bandera al capdavant, rebent l'estima de la multitud de persones que presenciava el seu pas. A l'estació del ferrocarril, repleta de familiars i amics a més de l'alcalde i alguns consellers municipals, van cantar *La Internacional* abans de pujar al tren.

Al setembre moria Pascual Pitarch Rubio, el fundador del batalló, a causa de la tuberculosi que patia i que s'agreujà per les privacions patides al front de Terol. A la seu de la UGT

⁵⁸ *Heraldo de Castellón*, número 14491, «A las autoridades y pueblo de Castellón», 5 de febrer de 1937, p. 2.

⁵⁹ HEREDIA ROBRES, Jacinto. *Els carrers de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI, 2007, p. 73.

⁶⁰ *Heraldo de Castellón*, número 14506, «A los camaradas del Batallón "Lenin"» 23 de febrer de 1937, p. 4.

⁶¹ *La Voz del Obrero: órgano del Partido Socialista*, número 113, «¡Comaradas al frente!», 22 de maig de 1937, p. 3.

es van vetlar⁶² les seues despulles i, després, el seguici fúnebre desfilà pels carrers de Vila-real amb la presència de la viuda; els fills; la família; el governador civil, Manuel Rodríguez; el delegat governatiu, l'alcalde Vicente Costa; els consellers municipals; el comandant de la Guàrdia d'Assalt; representacions de la UGT, l'Agrupació Socialista, la Joventut Socialista Unificada, la CNT, el sindicat El Despertar Femení; els xiquets del Grup de Pioners; la banda de tambors i cornetes de l'Escola Popular de Guerra i Transmissions; la Banda Municipal, etc. L'acte conclougué amb unes sentides paraules, en representació de la UGT i la

CNT, de Pascual Cabrera i d'Alejandro Navarro, respectivament. El seu traspàs significava, en certa manera, el final de la trajectòria del Batalló Lenin.

Bandera del Batalló de Voluntaris número 30 (AMBC)

Per a concloure, s'adjunta una relació d'integrants del Batalló Lenin, dels quals hi ha referències documentals,⁶³ i de la seua trajectòria després de la guerra:

Pascual Pitarch Rubio (comandant, va morir l'11 de setembre de 1937), Pascual Saura Carda (oficial, exiliat a França), Enrique Renau Cabedo (oficial, exiliat a França), Octavio Benot Fragua (oficial i secretari del batalló, exiliat a França, va retornar i fou empresonat), José Bort Agulleiro (caporal de cuina, afusellat el 15 d'abril de 1940 a Castelló de la Plana), Joaquín Segura Ferrer (milicià, afusellat a Castelló de la Plana el 15 d'abril de 1940), Santiago Doñate Llop (milicià), Santiago Usó Callergues (milicià, exiliat a França), Vicente Usó Callergues (milicià, exiliat a França), Pascual García Cabedo (milicià, exiliat a França), Agustín Vidal Moliner (milicià, exiliat a França), José María Pesudo Navarro (milicià, condemnat a presó i a un batalló disciplinari), Vicente Prera Vidal (milicià, condemnat a presó), Pascual Martínez Albella (milicià, ferit al front, condemnat a presó i a un batalló disciplinari), Vicente Cubedo García (milicià, exiliat a França), Santiago Vicedo Estupiñá (milicià, va morir al front de Madrid al juny de 1937), Agustín Mata Ortells (milicià), Pascual Cabrera Cortés (milicià, condemnat a un batalló disciplinari), José Pascual Nebot Balaguer (encarregat de la pagadoria del Batalló Lenin, condemnat a presó), Manuel Pitarch Moreno (caporal, condemnat a presó), Félix Notari Llop (milicià, condemnat a presó), José Bernat Llop (milicià destinat a trinxeres i parapets, afusellat a Castelló de la Plana el 25 d'abril de 1940), Vicente Navarro Bernat (milicià al servei de trinxeres i parapets, afusellat el 25 d'abril de 1940 a Castelló de la Plana), Enrique Carda

⁶² FONT PITARCH, Domingo, J. *Pascual Cabrera Quemades. Biografía i poesia*. Vila-real: Ajuntament, 2020, p. 70.

⁶³ Procediments sumaríssims, Causa General, llistats de represaliats de la Fundació Largo Caballero i la Fundació Pablo Iglesias, diferents portals d'arxius de soldats i combatents, documentació de l'Arxiu Municipal de Vila-real, etc.

Devís (milicià d'enllaç amb Mora de Rubielos, condemnat a presó), Domingo Sifre Carda (milicià), Santiago Broch Pérez (milicià, ferit al front), Santiago Matí Giner (milicià, ferit al front), Vicente Soriano Ramos (milicià, condemnat a presó i a desterrament), Isidro Vives Portell (milicià, ferit al front), Ramón Miralles Porcar (milicià, ferit al front), Félix Beltrán Broch (milicià, condemnat a un batalló disciplinari), Francisco Moreno Cortés (milicià, ferit al front), Pascual Mata Ortells (milicià), Manuel Chesa Borillo (milicià), José Palmer Arnero (milicià), Juan Esquerdo Rosich (milicià) i José Meseguer Guia (milicià).

A tall de conclusió

Les expectatives dels militars rebels valencians es van debilitar molt prompte a causa d'una oficialitat dividida i de la manca d'un suport clar en els primers moments del colp d'Estat, i més si tenim en compte el decret d'aquartermament que els va bloquejar políticament i va allargar, considerablement, una situació de tensió que, en principi, va afavorir les forces lleials a la República en territori valencià. El bloqueig polític es va resoldre gràcies a la intervenció del poble en armes, rebudes de les organitzacions polítiques i sindicals o incautades, directament, d'alguns depòsits de les forces de seguretat de l'Estat.

Davant la pressió creixent del govern de Largo Caballero, el CEP (Comité Executiu Popular) va impulsar transformacions en tots els àmbits per a assegurar les conquestes revolucionàries, així l'etapa miliciana no cessaria fins al març de 1937 amb la total implantació de la militarització que va impulsar el govern republicà. L'experiència de molts milicians revolucionaris al front de Terol estava marcada per la desconfiança cap als militars, cossos i forces de seguretat de l'Estat, a causa de les nombroses traïcions per part dels col·lectius militars professionals. De tota manera, milicians i militars estaven condemnats a entendre's si volien guanyar la guerra, però la tàctica de guerrilles resultava poc operativa per les mancances dels milicians en coneixements tècnics i tàctics, juntament amb la manca d'experiència, disciplina i, per descomptat, per un avituallament escàs comparat amb el que rebien els anomenats nacionals que, des de l'inici de la guerra, comptaren amb el suport militar i econòmic d'italians i d'alemanys. Per totes aquestes raons, els fracassos s'anaren succeint fins a l'ofensiva de Nadal de 1936 que, per primera vegada, va obrir els ulls a molts milicians contraris a la implementació d'una urgent militarització, que significava el final de la tasca transformadora de les columnes confederals que compaginaven guerra i revolució.

El comandament únic i la centralització van precedir la creació de l'Exèrcit Popular de la República, que va acabar integrant totes les columnes i va prescindir dels elements femenins al front, on les dones havien exercit les funcions més variades, des de combatents en primera línia de foc fins a cuineres, infermeres, encarregades de la neteja i, fins i tot, prostitutes.

Per als comunistes, els socialistes i els republicans més moderats, tots els esforços s'havien d'adreçar cap a un únic objectiu: guanyar la guerra! Per tant, les conquestes revolucionàries havien d'ajornar-se per a una conjuntura més favorable, mentre que els comunistes lluitaven per consolidar-se com la força dominant en el bàndol republicà, encara que, això sí, sempre al costat del govern de torn. Per tant, el conflicte entre les diferents maneres d'entendre la guerra i la revolució es va acabar en sufocar els conflictes de la rereguarda i fer desaparèixer l'hegemonia sindical i les vel·leïtats revolucionàries en imposar la centralització del comandament únic, com ja tenien els rebels franquistes des de setembre de 1936.

Arxius

Archivo General e Histórico de Defensa

Archivo Histórico Nacional

Arxiu de la Diputació Provincial de Castelló

Arxiu Municipal de Vila-real

Centro Documental de la Memoria Histórica

Fundació Francisco Largo Caballero

Fundació Pablo Iglesias

Hemeroteca Municipal de València

Bibliografia

AMORÓS PEIDRO, Miquel; AMORÓS PEIDRO, Andreu. *José Peidro, de la CNT. Retazos del movimiento obrero y de la guerra civil en Alcoi y Vila-real*. Bilbao: Likiniano Elkarte, 2005.

ASENSIO GÓMEZ, Miguel. *Las milicias valencianas en la Guerra Civil, 1936-1937*. València: Diputació de València, 2020.

DOBÓN JORDÀ, Enrique. *Vivències d'un xiquet de la guerra (1936-1939)*. Vila-real: publicació particular, 2010.

FONT PITARCH, Domingo, J. *Pascual Cabrera Quemades. Biografia i poesia*. Vila-real: Ajuntament, 2020.

GABRIEL, Pere. *Historia de la UGT. Un sindicalismo de guerra, 1936-1939*, vol. 4. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 2011.

HEREDIA ROBRES, Jacinto. *Els carrers de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI, 2007.

MAINAR CABANES, Eladi. *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil espanyola (1936-1937)*. València: Universitat de València, 1998.

- MALDONADO MOYA, José María. *El frente de Aragón. La Guerra Civil en Aragón (1936–1938)*. Saragossa: Mira Editores, 2007.
- MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. *La invasión de Aragón y el desembarco en Mallorca*. Madrid: San Martín, 1970.
- NAVARRO NAVARRO, Javier. *A la revolución por la cultura: prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano (1931-1939)*. València: Universitat de València, 2004.
- PITARCH FONT, Antoni; FONT PITARCH, Domingo J. *La Guerra Civil a Vila-real (1936-1939)*. Vila-real: Ajuntament, 2016.
- PORCAR ORIHUELA, Juan Luis. «La Columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló». *Millars: Espai i Història*, número 30, 2007.
- SANCHIS ALFONSO, José Ramón. «Nuevas aportaciones sobre la guerra civil en la provincia de Teruel a través de la prensa valenciana (julio-agosto de 1936)». *España entre repúblicas, 1868-1939. Actas de las VII Jornadas de Castilla-La Mancha sobre investigación en archivos*. Guadalajara: Asociación de Amigos del Archivo Histórico Provincial de Guadalajara; Confederación de Asociaciones de Archiveros, Bibliotecarios, Museólogos y Documentalistas, ANABAD, 2007.

Fons fotogràfics

- ABC: Arxiu ABC
- AHMC: Arxiu Històric Municipal de Castelló
- AHN: Archivo Histórico Nacional
- AMBC: Aula Militar Bermúdez de Castro
- AMVr: Arxiu Municipal de Vila-real
- CJV: Col·lecció fotogràfica de José Vicent
- CRB: Col·lecció fotogràfica de Ricardo Broch
- EMV: *El Mercantil Valenciano*

Fonts hemerogràfiques

- El Mercantil Valenciano*
- Fragua Social*
- Heraldo de Castellón*
- La Voz del Obrero: órgano del Partido Socialista*
- UGT-CNT
- Verdad*

13

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

PROLEGÒMENS AL NAIXEMENT DE VILLA REGALIS

Prolegòmens al naixement de Villa Regalis

Estem en el 752é Aniversari de la Carta Pobla de Vila-real, feta pel rei Jaume I, el 20 de febrer de l'any 1274

Quan el rei Jaume I concedeix la Carta Pobla fundacional està atorgant i fent oficial la concessió als habitants i nous pobladors d'aquell lloc assenyalat, en el qual ha anat naixent i formant-se la Villa Regalis, que aleshores ja és una realitat com a vila, pel que el rei signa el decret oficial d'aquesta entitat social, tot regulant les condicions d'habitació i tinença sobre aquelles terres.

Tenint en compte l'estatut jurídic de Borriana es fan unes concessions per a la nova fundació del nucli urbà de Vila-real, que ha anat habitant-se des dels dies de la conquesta de Borriana; aquestes concessions li donen a la Villa Regalis una autonomia i personalitat col·lectiva i una singularitat especial dins d'aquell terme, que afirma i dona validesa a l'establiment de la vida social, civil i familiar dels seus pobladors.

En els dies de la nova població veiem com el rei en un principi reté el conjunt de regalies a les quals té dret, com són els forns, els molins, les carnisseries, les tendes, els obradors, el pes i l'almodí i a més advertim com després declara exempts els qui habiten la Villa Regalis de tot tipus d'exaccions i impostos en els primers deu anys, i deixa tot l'esforç del naixement i primer creixement com a regal als primers pobladors.

Així ho atenem en *Nos Jacobus, Els orígens de Vila-real*, de l'estimat amic i emèrit arxiver de la ciutat, Vicent Gil Vicent, que com a millor mestre, segueix ensenyant-nos:

Jaume I va reconèixer Vila-real com una nova vila del patrimoni reial el 20 de febrer de 1274. En aquesta data el rei, des de València, atorga la Carta Pobla. Aquest document és un text normatiu jurídic, redactat pel notari reial Simó de Sant Feliu amb els testimonis d'Andreu Albalat, bisbe de València, Jaume Saroca, bisbe d'Osca, i els nobles Bernat Guillem d'Entença, Blasco Maça i Sanç Martines d'Oblides.

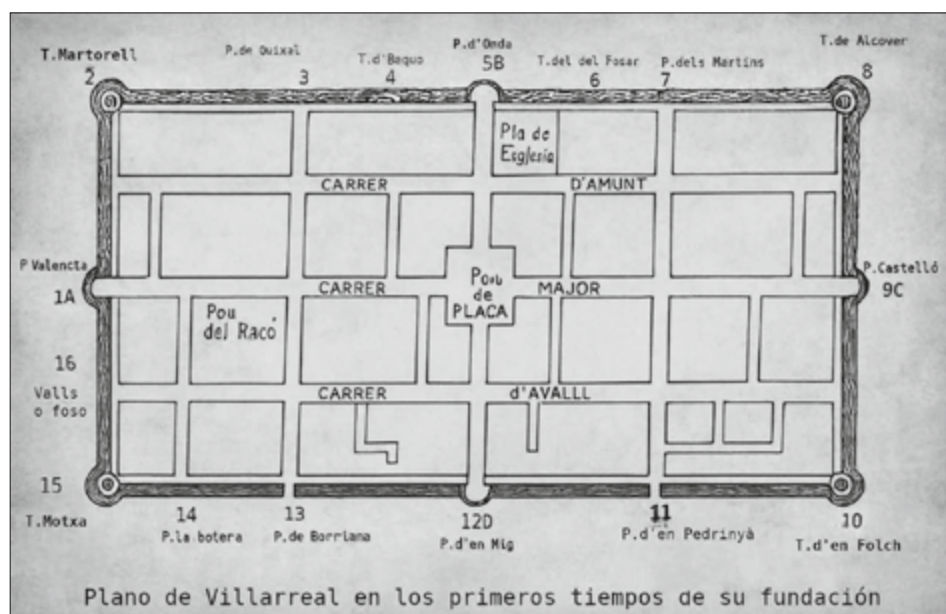

Plànol de Borriana fet per Martí de Vicianà

Entre els testimonis que signen la Carta Pobra, trobem el de Sanç Martines d'Oblides, de qui descendirà la família noble valenciana, que al seu temps tindrà una religiosa dominica, sor Inés de l'Esperit Sant Cisternes i Oblides, fundadora del monestir del Corpus Christi de Dominiques al Palau dels Cucaló, al carrer Major Sant Doménec de Vila-real, el 7 de febrer de 1639, a les quals donarà la benvinguda amb els «seus tocs en l'Arca» el feia poc beatificat Pasqual Baylón.

Per a saber dels orígens del que avui és Vila-real, estudiem la Carta Pobra, de la qual traiem les dades principals i jurisdiccional de la fundació; i aquesta ens dona peu a endinsar-nos, un poc o molt més enllà, per a trobar el naixement dels primers trets d'habitació i estança, que ens assenyalen la formació d'aquella Villa Regalis, que ja és la Vila-real, a la qual podrem veure en la seua història de segles, recrear-se, fer-se, emmurallar-se, eixamplar-se i tot açò fins als nostres dies, quan ja és ciutat i gran.

Per això anem a buscar els prolegòmens d'aquesta història que ens han de portar al lloc i origen de la Villa Regalis. Les dades que segueixen les trobem en el *Llibre dels Feyts de Jaume I* i en la *Chronica Gestorum Invictissimi Domini Jacobi Primi Aragoniae Regis* (*La Crònica dels Fets del no mai vençut Senyor Jaume Primer Rei d'Aragó*); d'aquestes escollim allò que interessa per a aquest treball.

Fem-nos la il·lusió que som en els anys del rei conqueridor, quan se l'animava a la conquesta del Regne de València per part de nobles i dels ordes militars del Temple i de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Posem-nos al lloc on hi són i entrem en la seua conversa, per més que només siguem els seus escuders desarmats, però dins dels fets històrics.

De la conveniència de la conquesta del Regne de València

Escena del rei Jaume I amb els bisbes i prohoms

Comença la Conquesta per lo Sereníssim e Cathòlic Príncep de immortal memòria Don Jaume, per la gràcia de Déu Rei d'Aragó, ab miraculosos actes feta, de la insigne ciutat i regne de València, de lliurar aquella de la mahometana esclavitut, en la que en molt temps havia quedat per infels tirànicament copsa, en la que ell se mostra ser més ornada de antiga vitalitat que de embelliment de paraules, treta de registre autèntic de l'arxiu del Consell de la present ciutat, la qual a exaltació de la Santa Fe Cristiana és a perpètua memòria i en lo present llibre és continuada.¹

Ens trobem a la fi de la conquesta de les Illes Balears, l'any 1230 i fins a l'estiu de 1231; la política reial pareix com si tinguera aparcades les ganes de guanyar el Regne de València.

A les acaballes de l'estiu de 1231, quan venia la tardor, veiem el rei Jaume I descansant i distraent-se en el lloc d'Alcanýs i amb ell hi són el mestre de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital, Hug de Follalquer i el noble Balasc d'Alagó. Del mestre de l'Hospital el mateix rei diu: «Que a aquest l'estimava com amic especial i el va fer Maestre Major de l'Orde de l'Hospital en el seu Regne i en les seues terres».

Deixem que ens ho explique el mateix rei i els qui l'acompanyen de la manera que queda escrit

¹ *Llibre dels Feyts i de la Crònica.*

en la *Crònica* (Llibre III,1/II), tot començant en la cita d'un text bíblic (Mt. 25, 29): «Al qui ja té se li donarà, diu el Salvador; i al qui va rebre dos talents i en va guanyar altres dos, se li donarà la potestat sobre dos ciutats.»

Diàleg del rei, el mestre de l'Hospital i Balasc d'Alagó

Diu el Maestre de l'Hospital:

- Així, ja que el Rei, tenint el Regne d'Aragó i el Comptat de Barcelona, ha guanyat el Regne de Mallorca, Déu ha volgut multiplicar i augmentar el seu honor i ha extés la seua mà per a que prenga un segon regne, el de València.

I parla el mateix rei, en Els Feyts:

- Nos estàvem en nostre regne en Aragó, jugant e deportant érem en Alcanyic; i era amb Nos lo Maestre de l'Hospital i Don Blasco d'Alagó, e foren ab dos descansant-nos en un terrat. E Nos stant axí deportant e parlant, comença la paraula lo Maestre de l'Hospital que havia en Nos, Hug de Follalquer, e diu Senyor Hug:

- Tant de bé que Déus vos ha guiat en lo Fet de Mallorques e en aquelles illes on començares Vós e Nos; mes deçà en aquest Regne de València qui ha estat de cara tots temps, han punyit de haver aquell e no l'han pogut haver com li deus; ¿no seria maior bo que hi pensàssem en ell, pus som aquí denant-vos i es veu reservat per a Vós?; que Don Blasco, que hi sap més d'ell que cap hom del món, que us diga d'aquella terra!

I al lloc li respon Don Blasco d'Alagó:

- Jo bé diré al rei tot el que en hi sé e que a ell bò sia, e per voler el Maestre que jo hi semblaria que Nos hi podríem entrar primerament en lo regne de València.

I Don Blasco es girà devers Nos e diu:

- Senyor, ver diu lo Maestre de l'Hospital, que pus per mar Vós ha buscat a conquerir, que açò que està a la porta del present regne que conquerats és la millor terra e la pus bella del món, que jo Senyor he estat en la ciutat de València dos anys, en quan Vós me exiliàs de vostra terra, e no ha hui deu tan deleytós logar com és la ciutat de València e tot aquell regne, e te ben fet iordades de terra de lloc, e si Déu vol que aquella conquirats e ho vol en rahó, la millor cosa haurets en la conquesta; lo que a mi sembla que si jo us consellava que vos anassets assetiar un fort castell, dar-vos hi ha mal consell, car bé hi ha que mentre que menjar aguessen, Vós ni tot vostre poder nols podriets pendre; per çò el meu consell a Vós, en que en jo sé me entenc, que anets a Boriana per aquesta rahó: lo lloc de Boriana, que és veïna de la vostra terra, és pla e és próspera terra e voreu Vós hi és el mar i és la terra per a poder avituar lo necessari; que aquest és el millor lloc que jo sé per començar la conquesta del Regne de València.

I diu el Maestre de l'Hospital:

- Senyor, ver vos diu Don Blasco, que al món no és tan bon lloc com és aquell de pendre, que així ho diuen tots aquells que han estat en lo regne de València e fama pública és e direm Nos ara haver oït-lo.

I parla el rei:

- Vos diré el que tinc pensat per a tal empresa: Nos no tenim esposa, però mitjançant el Papa se'ns proposa que ens casem amb la filla del rei d'Ungria o amb la filla del duc de Sterich; però m'he de casar en la filla d'un rei i preferim a la filla del rei d'Ungria; i després de celebrar el nostre matrimoni ens n'anirem a Boriana; i des de Terol portarem les provisions que puguem i per la mar tot el que faça falta per a l'exèrcit; i quan ens apoderem de Boriana, farem que vinga la Reina la nostra muller per a que sàpien tots que tenim intenció de ser-hi molt de temps; i així es farà i serà el camí per a conquerir València i el regne; així, conquerida Boriana, els castells que la defensen, com són Peníscola, Cervera, Xivert, Polpis, Coves Davinromà, Culla i Ares, que viuen i s'avitualen de Boriana, patiran fam, ja que seran entre Nos, Tortosa i Aragó, i vulguen o no hauran de rendir-se, a no ser que vulguen morir de fam.²

Esposalles del rei Jaume I i la reina Na Violant d'Hongria

La conquesta de Borriana

De Borriana ens ha contat Balasc d'Alagó tot dient:

Lo lloc de Boriana, que és veïna de la vostra terra, és pla e és próspera terra e voreu Vós hi és el mar i és la terra per a poder avitual·lar lo necessari; que aquest és el millor lloc que jo sé per començar la conquesta del Regne de València.

² *Llibre dels Fets*, capítols 138-140.

En l'espai que acabem de llegir, escoltant la conversa del rei Jaume I, el mestre de l'Hospital i Balasc d'Alagó, ens n'adonem de la importància de la conquesta de Borriana per a conquerir el Regne de València, perquè aquella és en el lloc central del camí entre Aragó, Catalunya i València; al seu terme hi és la via Augusta romana; té el pas del riu Millars i la mar per a les galeres; la defensaven els castells des de Peníscola fins a Culla, protegint-la: la seua conquesta és necessària!

Després de la conversa anterior, el rei i els nobles es commouen uns mesos en assumptes de Navarra i del rei de Castella (*Crònica Llibre I, VIII*) i tornant el rei de Tudela diu: «Anem contra els sarraïns i conquerim Borriana»:

Eixint de Tudela i arribant a Tauste... valia més que entràssem en terra de moros i ens apoderàrem de Borriana, per a lo que vam assenyalar dia als prohoms, als Maestres del Temple i de l'Hospital i als d'Uclès i Calatrava, que eren en les nostres terres, donant-los el manament de que a primeries del pròxim mes de maig foren amb Nos a Terol.

El rei ha cridat el mestre del Temple, el de l'Hospital i Calatrava, que són a les seues terres, perquè a primeries del mes de maig siguen tots a Terol, però molts d'ells no anaren; només van anar el bisbe de Saragossa i nobles de família reial i Ximén Pérez de Arenós, entre tots uns 120 i el consell de Terol; amb ells va eixir el rei i al tercer dia ja hi eren a Xèrica i lluitant contra els sarraïns arriben a Torres Torres on devasten aquelles terres.

Al dia següent, després d'haver oït missa i haver baixat per les valls, el rei troba el mestre del Temple, el de l'Hospital i el comanador d'Alcanyís i Montalbà i les seues tropes i se'n va sobre Borriana.

Escenes del rei Jaume I, l'exèrcit del rei i el campament

Era a meitat del mes de maig d'aquell any 1233. L'exèrcit del rei Jaume I acampa a la vora del barranquet que porta aigua de la serra. És molt probable el lloc, prop de Borriana per a poder atacar-la i prou lluny per a no ser atacats, en la planura d'aquell terme en què hi ha algunes alqueries, com l'alqueria de Benirrage, entre el barranquet i el riu Millars, en el pas de l'antiga via Augusta.

Alquerieta i torre de vigia a l'horta de Vila-real cap a Borriana

Com una suposició prou raonable, situaríem el lloc d'acampada de les hosts del rei on ara hi és a Vila-real el monument al rei Jaume I, a les vores de l'antic barranquet, on cada any durant les Festes Fundacionals pel 20 de febrer, el poble ret homenatge al seu fundador, amb ofrena de flors de l'Ajuntament, entitats civils i religioses locals i la lectura de la Carta Pobra.

En aquest lloc situem també la tenda de campanya on el rei tenia altar per a la missa, presidit per una imatge del Crist Crucificat, que donarà peu a l'escena del pas pel barranquet del carro que porta el Crist, el qual s'estanca i només avança quan el rei comprén que la imatge vol quedar-se en una capella, que la tradició constant de segles ens diu que és l'actual del Santíssim Crist de l'Hospital; són les nostres tradicions, les del poble de Vila-real.

Amb el rei, els que hi són, acampen: Ferran oncle del rei, Berengari bisbe de Lleida, el bisbe de Tortosa, el mestre dels Templaris, el mestre de l'Hospital, Balasc d'Alagó, Guillem de Cervera, Guillem de Cardona, el germà Raimon de Falcó, Ximén d'Urrea, Blasco Maça, Bernardo Guillem oncle del rei, el prior de Santa Cristina, el comanador d'Alcanyís i Montalbà, el Consell de Daroca, el Consell de Terol, el Consell de Calatayud, de Lleida, de Tortosa, de Saragossa i més; entre tots aconseguiran la victòria cristiana amb la conquesta de Borriana, el 16 de juliol de 1233.

Tercera imatge del Crist del rei Jaume I, la de l'any 1645 fins a l'agost de 1936

Campament del rei Jaume I

L'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem i el naixement de Villa Regalis

Era pràctica al Regne d'Aragó per part de l'Orde de Cavallers de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem que una comunitat d'aquests monjos militars hospitalaris, com a avançada de les tropes de la conquesta cristiana, precedien a la tropa reial, organitzaven el que ara anomenem «un hospital de campanya» i convivia amb els musulmans al mateix temps que preparaven la cristianització del lloc.

D'aquesta manera, l'Orde de l'Hospital, amb el seu mestre, que acompanyen Jaume I en les seues campanyes, s'avançaren al mateix rei i el seu exèrcit i en un lloc prop de Borriana al·len l'hospital de campanya, que servirà per a guarir els ferits en les batalles i com a monjos cavallers fomenten els bons contactes amb els habitants de les alqueries d'aquelles terres i prepararen la vinguda del rei.

Açò ho fan en aquesta campanya per a la conquesta de Borriana ja que el mestre de l'Hospital, Hug de Follalquer, encomana a Pere Dahera, monjo, militar, sacerdot i prior en l'orde,³ que forme una comunitat i s'avançe al terme de Borriana per a alçar un hospital de campanya, al mateix temps que una casa per a la comunitat i una capella.

Idealització de l'assentament de Pere Dahera i els monjos hospitalaris a l'alqueria de Benirrage. Dibuix de Glòria Alba

Pere Dahera i els seus frares elegeixen el lloc en unes alqueries que són en el pas de la via Augusta i prop d'una passarel·la pel riu Millars; entre aquelles alquerietes hi és l'alqueria de Benirrage, que Pere Dahera tria per a ser la casa de la seua comunitat, la capella i l'hospital. Quan l'exèrcit acampa per a conquerir Borriana ho fa prop d'aquesta i de la via Augusta, a la vora del barranquet que arreplega les aigües del barranc de Ràtils i d'aquell terme.

Aquesta potser una visió propera a la realitat dels que serien aquells dies en els quals es pot trobar el prolegomen i origen de la Villa Regalis. I ens anima a pensar-ho d'una manera raonada la condició important del mestre de l'Hospital, Hug de Follalquer, que per la gran amistat amb el rei aconsegueix per a l'orde molts privilegis, donacions i favors.

³ GIMENO ESTORNELL, Vicent. «750é Aniversari de la fundació de l'Hospital de Vila-real i la capella del Santíssim Crist de l'Hospital pel rei Jaume I». *Font*, núm. 27, Vila-real, 2025.

El Maestre de l'Hospital, de nom Hug de Follalquer, a qui el Rei tenia amb gran amistat i al que anomenà Maestre Major de la dita Orde en el seu Regne i les seues terres, es dirigís al Rei de Catalunya i li demana compareixer ell assolés amb els membres de la seua Orde, i li diu: Ja que Déu ha fet tant pròsper el vostre camí, Senyor Rei, demanem de la vostra pietat que ens concediu a Nos i als nostres nobles i prelats, que la Nostra Orde obtinga possessions en Mallorca per al present i el futur... I li respon el Rei i diu: En tot temps heu pogut comprovar la nostra estima, tant per a Vos com per a la vostra Orde i per al que em demaneu teniu el nostre favor, i com les terres que demaneu ja han estat concedides en part a altres, farem tot el que podrem per complaure-vos per a que sigueu contents de Nos.⁴

Donacions del rei Jaume I als hospitalaris quan la conquesta de Borriana: l'alqueria de Benirrage i la fundació de l'Hospital de Villa Regalis

Com hem dit més amunt, el mestre de l'Hospital, Hug de Follalquer, que resideix a Amposta i acompanya el rei amb els seus monjos cavallers, en conèixer els plans del rei per a la conquesta de Borriana, ha manat al monjo Pere Dahera, amb els del seu priorat, que s'avancen i edifiquen un hospital, una capella i una casa convent per a l'Orde Hospitalària; i en el que hem raonat comprenem que així ho fan tot entrant en aquell pla, entre el riu i el barranquet, a la via Augusta, en el lloc de l'alqueria de Benirrage, vivint en harmonia amb els moros que habiten altres alqueries i casetes i al mateix temps fent de catequistes i metges.

En aquest lloc o indret hi havia cases o llogarets de la comunitat musulmana que hi vivia al terme de Borriana, sense muralles perquè no els calien, ja que aleshores no tenien enemics els veïns de l'alqueria de Benirrage,⁵ que ja situem en aquest lloc que direm la Villa Regalis. Les alqueries constaven de la casa principal i altres cases, horts, vinyes i més heretats i eren habitades per la família principal i els seus criats i esclaus. Al terme de Borriana hi ha unes quantes alqueries i aquesta que ens afecta, l'alqueria de Benirrage, la trobaríem aleshores pel pas de la via Augusta, com raonarem.

Mentre el temps de l'assetjament de Borriana i el següent, el rei va repartint terres del terme i entre les donacions que fa als monjos cavallers de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital, veiem que el 25 de juliol de l'any 1233, els concedeix, en la persona del mestre Hug de Follalquer, l'alqueria de Benirrage, amb totes les seues pertinences de cases, camps, vinyes, herbes, pasturatges, perquè les posseïsquen perpètuament. Estudiem aquests dos documents i entendrem el raonament que un servidor exposa en aquest estudi:

⁴ *De la Crònica*. Llibre II, cap. XXXVII.

⁵ RAMÓN DE MARÍA. *El Repartiment de Burriana y Villarreal*. València, 1935, p. 16.

Primer document: Donació al mestre de l'Hospital, de l'alqueria de Benirrage

Sàpien tots que Nos, Jaume, per la gràcia de Déu Rei d'Aragó i Mallorca, Compte de Barcelona i Urgell i Senyor de Montpeller, per Nos i els nostres, donem, concedim i manifestem com a pròpia heretat, lliure i franca, a Vós estimat Fra Hug de Follalquer, Senyor d'Amposta, i per Vós a l'Orde de l'Hospital de Jerusalem i als frares de la mateixa presents i futurs, l'Alqueria de Benirrage, que és al terme de Borriana, amb les cases, horts, vinyes i terres hermes i plantades, amb els forns, molins, aigües, llenya, herbes i pasturatges, i amb tot el seu terme i millores que s'han fet i es faran i tot allò que de prop o de lluny li pertany o per alguna raó ha de ser seu, per a que ho tinguén, posseisquen, disfruïten, puguen empenyorar i vendre i fer el que siga de la vostra voluntat, manant als nostres súbdits que així ho tinguén. Donat en Burriana en les Octaves Kalendes d'Agost de l'any MCCXXXIII (25 Juliol 1233).⁶

Tot estudiant i buscant sobre aquesta alqueria de Borriana m'he adonat que se'n coneix poc, només el mateix nom i pareix que fins ara no s'ha trobat cap document per a localitzar-la *in situ vero*.

Així i amb aquestes dificultats, podem atrevir-nos a pensar que aquest lloc de l'alqueria de Benirrage és el lloc en el qual Pere Dahera habilita l'estança per al seu convent, capella i l'hospital de campanya; el rei que li fa donació al mestre de l'Hospital, coneix l'alqueria on s'han instal·lat els monjos de Pere Dahera i és la que li dona a l'Orde Hospitalària en nom del seu mestre, lloc on comença a ser i formar-se la Villa Regalis que funda el rei, que amb el seu estat jurisdiccional reial eclipsarà per complet el nom de Benirrage que vindrà a dir-se Vila-real, oblidat el propi nom de l'alqueria.

Conquerida Borriana i a la crida del rei per a habitar-la, aquells primers pobladors que venen d'altres terres, en veure un lloc establert pels monjos hospitalaris i les donacions que fa el rei, es queden a l'entorn d'aquell lloc i entitat social que va naixent.

Segon document: El concedit a Pere Dahera en el manament de fundació de l'Hospital

Per Nos et nostros concedimus tibi Petrus Dahera, populatori Villa Regalis, quod possis construere et aedificare in dicta populatione Villa Regalis hospitale...Data Illerde XIV kalendas maii, anno Domini M°CC°LXX°quinto. [18 abril 1275] (ACA, Cancelleria Reial, reg. 20, f. 243v).⁷

Traducció:

Per nos i els nostres et concedim a tu, Pere Dahera, poblador de Vila-real, que pugues construir i edificar, en la dita població de Vila-real, un hospital per a pobres i donar

⁶ RAMÓN DE MARÍA. *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, València, 1935, p.16.

⁷ FERRER NAVARRO, Ramon; VICENT GIL, Vicent. *La Vila-real del segle XIII*. Transcripció documental, doc. núm. 12.

i assignar al dit hospital les cases i l'heretat que nos t'hem donat en la mateixa població, mentre tu visques i després de la teua mort als teus companys, aquell o aquells que vos deixeu establits i tingueu i procureu pel dit hospital i pels bens del dit hospital, els quals tinga el dit hospital per la teua donació o per una altra donació per qualsevol raó o causa que es faça. I nos, com tu dones i deus donar tots els teus bens per al dit hospital, et concedim i donem a tu i a aquell o aquells que després de tu governaran el dit hospital, que vos encarregueu de la construcció del pont de pedra que s'ha de fer en dita població sobre el riu Millars. Així que podreu postular o fer que altres postulen en el dit pont i vos encarregareu de l'obra de dit pont mentre dure la seua construcció i fora acabat. Donat a Lleida a les XIV Kalendes de maig en l'any del Senyor MCCLXX quint. [18 abril 1275].⁸

Aquests dos noms de llocs: Benirrage i Villa Regalis, no seran el que ens han arribat en només un nom, el de Vila-real?

Quan el rei expedeix el document sobre la fundació de l'Hospital, no fa una donació nova als hospitalaris, sinó que recorda la donació que els va fer d'aquell lloc de l'alqueria, anomenant «les cases i heretats que te vam donar en la dita població».

Ambdós llocs són la mateixa donació del rei a l'Orde Hospitalària: Benirrage a la persona del mestre Hug de Follalquer, cavaller castellà d'Amposta i els seus frares actuals i futurs; i «les cases i heretats que te vam donar en la dita població» la mateixa Benirrage recordada a Pere Dahera i els seus monjos hospitalaris, que són els qui habiten aquell lloc.⁹

Quan fem aquest estudi, del lloc de l'alqueria de Benirrage no es troba localització ni cap altra notícia; en canvi, la casa, capella i hospital de Pere Dahera els tenim ben localitzats; aquesta dada ens porta a poder assegurar que les donacions al mestre Hug i a Pere Dahera són la mateixa donació a l'Orde Hospitalària.

Així, Pere Dahera s'instal·la al lloc de l'alqueria de Benirrage abans de l'arribada del rei per a la conquesta de Borriana; ho devia fer pel mes de març o abril de l'any 1233, o abans; quan el rei acampa vora el barranquet, els monjos hospitalaris ja habiten l'alqueria de Benirrage on s'han establert, de manera que el rei quan fa donació de l'alqueria de Benirrage al mestre de l'Hospital, 25 de juliol de 1233, ho fa perquè aquest és el lloc on Pere Dahera i els seus s'han establert, tot remodelant-lo per a la seua casa, la capella i l'hospital; per això quan l'any 1275 el rei estén el document fundacional de l'hospital, no dona noves terres, sinó que recorda les que ja ha donat en el document al mestre, del 25 de juliol de 1233.

⁸ Traducció del llatí: Mn. Vicent Gimeno i Estornell.

⁹ De *Llibre dels Feyts*, estudi de Vicent García Edo: «La Conquesta de València. Primeros repoblamientos»; i *El Repartiment de Burriana y Villarreal. Alquería de Benirrage* de Ramón de María.

Establits els monjos i conquerida Borriana, veiem nèixer i créixer la nova vila, que té com a entitat el grup de Pere Dahera. Quan el rei Jaume I concedeix la Carta Pobra a Vila-real, la Villa Regalis ja s'ha anat fent, construint; l'entitat d'aquella són cases, alqueries, que no corresponen a les alqueries que s'assenyalen en els llocs de Borriana, sinó que aquesta és al lloc de la Villa Regalis, al pas de la via Augusta romana pel terme de Borriana, que vindrà a dir-se en el nostre poble «el camí real», on «hi ha algun maset o alquerieta musulmana que no forma part de cap nucli esmentat o d'entitat suficient per a esmentar-lo», com ho són Bonretorn, Bonastre, Bellaguarda i altres...

Passat el temps ens trobarem l'any 1274 amb la promulgació de la Carta Pobra del terme d'aquella alqueria de Benirrage que ja és Vila-real (20 de febrer) i la fundació de la parròquia a la capella de Pere Dahera (22 de febrer); i l'any 1275 amb el document del rei fundant l'hospital que ha alçat Pere Dahera, li mana fer obres sobre el pont del Millars (18 d'abril), un pont de pedra en la dreuera de la mateixa vila que ha canviat de nom i és l'origen i naixença de la Vila-real fundada pel rei Jaume I.

La torre Motxa pels anys 1960

Acabem aquest estudi tot dient: que la Villa Regalis és fundada pel rei Jaume I al lloc de la plana de Borriana, on se situen aquests indrets habitats, alqueries de moros i altres alquerietes, entre les quals hi era l'alqueria de Benirrage; en aquest lloc indeterminat fins ara, però ja determinat per a nosaltres, prop de Borriana, ha anat formant-se en el temps la nostre Vila-real, gràcies a la presència i habitatge de monjos i militars de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital i els nous vinguts pobladors.

Les dades que hem exposat ens inviten a avançar els orígens de la Villa Regalis, si no abans, poc després de la conquesta de Borriana, en un temps llarg, tant quant estimem, de 1233 i abans i següents, per a anar edificant, construint i habitant els pobladors nous, els nostres avantpassats que rebran al seu dia la Carta de Població (20 de febrer de 1274): Vila-real, la molt lleial!

752é ANIVERSARI FUNDACIÓ VILA-REAL

Terra fresca, llarga i ampla
 de Borriana a l'Espadà,
 la muntanya se la mira
 i a la mar comboi li fa;
 terra fèrtil sense grella
 que ençà espera un nou forcat,
 bressolant-se ja una vila
 i tot fent senzill murat
 en els trossos com penyores
 que el rei Jaume li ha donat
 a aquell Pere de Dahera,
 frare monjo i militar,
 que ha d'alçar una capella,
 unes cases i hospital,
 entre el riu Millars i l'era
 i del Barranquet a baix;
 mira com hi naix la vila,
 la de Pere el nostre infant,
 quan el rei Jaume li dona
 Carta Pobla com li cal,
 una fira i una vida
 al seu poble: Vila-real!

L'Estornell, 20 de març de 2026

Capella del Crist i Hospital de Vila-real, 1960

Bibliografia

GIL VICENT, Vicent. *Nos Jacobus. Els orígens de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2008.

GIMENO ESTORNELL, Vicent. «750é Aniversari de la fundació de l'Hospital de Vila-real i la capella del Santíssim Crist de l'Hospital». *Font*, núm. 27, Vila-real, 2025.

RAMÓN DE MARÍA. *El Repartiment de Burriana y Villarreal*. València, 1935.

Chronica Gestorum Invictissimi Domini Jacobi Primi Aragoniae Regis

Llibre dels Feyts de Jaume I, cap. 138-140.

Actes de visites pastorals dels bisbes de Tortosa al clergat de Vila-real. Arxiu parroquial Sant Jaume de Vila-real.

